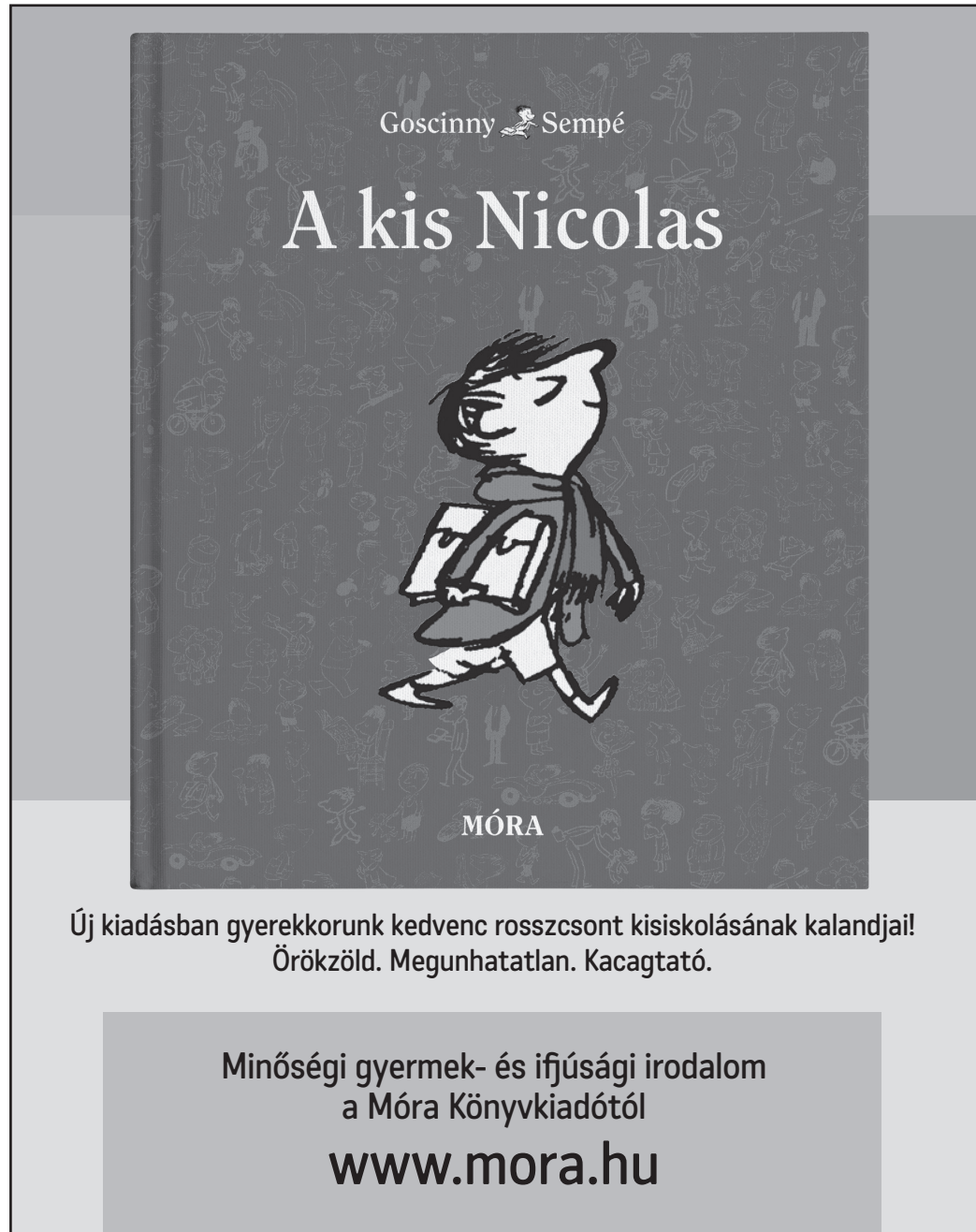

Ára: 1150 Ft

Új kiadásban gyerekkorunk kedvenc rosszcsont kisiskolásának kalandjai!
Örökzöld. Megunhatatlan. Kacagtató.

Minőségi gyermek- és ifjúsági irodalom
a Móra Könyvkiadótól

www.mora.hu

Mozgó világ

2022/2

2

Mozgó világ

2022/2

Surányi Györggyel beszélget Farkas Zoltán • Magyar Bálint és Madlovics Bálint tézisei • Háy János és Kántor Zsolt versei • Lukács Marianna prózája • Agárdi Péter esszéje • Csunderlik Péter tanulmánya • Setét Jenőtől búcsúzik Majtényi László

Benda László • Csengery Kristóf • Csepeli György • Dalos György • Gárdonyi László • Hargitai Miklós • Kőrösi Imre • Mélyi József • Parászka Boróka • Pető Iván • Révész Sándor • Stuber Andrea • Vadas József • Végel László

Kérjük, támogassa személyi jövedelemadójának 1%-ával
a *Mozgó Világ* folyóirat kiadását! Adószámunk: 19650414 2 41

Mozgó-lexikon
A-Z

AGÁRDI PÉTER 1946-ban született Budapesten. Művelődés- és irodalomtörténész, könyvszerkesztő, professzor emeritus (Pécsi Tudományegyetem). Legutóbbi könyve: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847-2014* (2015).

BENDA LÁSZLÓ 1951-ben született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas rádiós és televíziós újságíró, az egykor politikai tematikákat feldolgozó Panoráma főszerkesztője. Jelenleg nyugdíjas, egyetemi oktató.

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zene-történész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok könyve* (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Ember 2.0* (2020).

CSUNDERLIK PÉTER 1985-ben született Esztergomban. Történész, az ELTE BTK oktatója, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Legutóbbi munkája: *Csupa hajdani eszelős - Írások az 1900-1945-ös Magyarországról és emlékezetéről* (2020).

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Tíz esztendő – Európai naplójegyzetek* (2016).

FARKAS ZOLTÁN 1952-ben született Budapesten. Bossányi Katalin-díjas újságíró, a HVG rovatvezetője. Legutóbbi könyve: *Egy gyűjtő arcképcsarnokából – 13 portré* (2020).

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-, Bossányi Katalin-díjas. Legutóbbi könyve: *És bocásd meg vétkeinket* (2018).

HÁY JÁNOS 1960-ban született Vámosmikolán. Író, költő, illusztrátor. Legutóbbi kötete: *Mamikám* (2021).

KÁNTOR ZSOLT 1958-ban született Debrecenben. Költő, szerkesztő, pedagógus. Legutóbbi könyve: *Cseng-bong a múgond* (2017).

KŐRIZS IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *A másik pikk bubi* (2016).

LUKÁCS MARIANNA 1972-ben született Sajószentpéteren, Kazincbarcikán nőtt fel. A Miskolci Egyetem filozófia szakán végzett, 1998 óta él Budapesten, a közigazgatásban dolgozik. Legutóbbi könyve: *Idegsebzés* (2014).

MADLOVICS BÁLINT 1993-ban született. Politológus, közgazdász, szociológus. Legutóbbi könyve (társszerző: Magyar Bálint): *A posztkommunista rendszerek anatómiája* (2021).

MAGYAR BÁLINT 1952-ben született Budapesten. Szociológus, volt oktatási miniszter. Legutóbbi könyve (társszerző: Madlovics Bálint): *A posztkommunista rendszerek anatómiája* (2021).

MAJTÉNYI LÁSZLÓ 1950-ben született Budapesten. Jogtudós, egyetemi tanár, az MTA doktora, az Eötvös Károly Intézet elnöke. Legutóbbi könyve: *Romok ormán* (2014).

MÉLYI JÓZSEF 1967-ben született Budapesten. Művészettörténész, a Magyar Képzőművészeti Egyetem oktatója.

PARÁSZKA BORÓKA 1976-ban született Gyergyószentmiklóson. Bossányi Katalin-díjas publicista, író, Marosvásárhelyen él.

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas újságíró, a Népszabadság volt főmunkatársa, a HVG munkatársa. Legutóbbi könyve: *Az elfeledett álamfő* (2020).

STUBER ANDREA 1960-ban született Budapesten. Színházi kritikus, újság- és naplói-író. A Spiritusonline.hu gyermek- és ifjúsági színházi portál főszerkesztője.

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

VÉGEL LÁSZLÓ 1941-ben született Szenttamáson (ma Szerbia). Kosuth-díjas író, kritikus. Legutóbbi könyve: *Peremvidéki palackposta* (2021).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: Somorjai Balázs fotói

FRESH
CORNER

A kedvenc kávéd,
frissen főzve!

Ugorj be a MOL-kutakon található
Fresh Cornerbe, és kapj új erőre helyben
készült kávékülönlegességeinkkel!

2022/2

- Farkas Zoltán 3 „Nincs szükség azonnali padlófékezésre”
– *Beszélgetés Surányi Györggyel*
- Magyar Bálint –
Madlovics Bálint 18 Magyarország a posztkommunista
rendszerek világában 2. rész *Tézisek*
- Gárdonyi László 41 Portrék és attribútumok – *Somorjai Balázs* fotóiról
Háy János 45 Tavaszi líra *Vers*
Kántor Zsolt 51 Az intuíció iránytűje *Vers*
Lukács Marianna 52 Ravi *Regényrészlet*
Agárdi Péter 59 Király István mégis-morálja *Esszé*
Csunderlik Péter 73 Hanák Péter közép-európai utópiája *Tanulmány*

Hónapló

- Dalos György 81 Almati, avagy rosszkedvünk tele
Hargitai Miklós 84 Előre
Parászka Boróka 87 Ösvény a Bucsinon
Végel László 91 Balkanizáljuk Európát!

Reflex

- Révész Sándor 95 Náci bűnösökből zsidó áldozatok
Benda László 102 Lesz-e az afgán mazsolából szőlő?

-ról, -ről

- Pető Iván 109 A jó társadalom
Kórizs Imre 112 Babérlevél-osztályozás
Csengery Kristóf 117 Két misztikus
Csepeli György 120 A dologtalanok dolgai
Stuber Andrea 123 A személyesség ereje
Mélyi József 126 A látószögek kérdése Cezanne-től a jövőig
Vadas József 130 Ujjé a Ligetben?

-
- Majtényi László 134 Senki se bocsásson meg helyette!
Borostyánkoszorú a megvesztegethetetlen
Setét Jenő sírjára *Nekrológ*

Kedves Olvasóink! A Mozgó Világ előfizetői díja és az egyes példányok ára nem változott. Az áruspéldányok 1150 forintért vásárolhatók meg, az éves előfizetői díj 10 980 forint.

A lap előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen (hirlapelofizetes@posta.hu), telefonszámon (+361-331-9393), a szerkesztőség címén és e-mail-címén is: mozgo@mozgovilag.hu.

Köszönettel és tisztelettel: A Szerk.

Megjelent a

LENTUS Kft.

Bojár Gábor

Felcsuti Péter

Janikovszky János

Kende Péter

Kornai András

Nyíri Pál

Szelényi Iván

és más magánszemélyek támogatásával

2

Mozgó Világ 2022/február

negyvennyolcadik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Majtényi László (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bogár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőművészet), Király Ágnes (asszisztens), Nagy Zoltán (jogász), Jován-Cserna Krisztina (gazdasági vezető), Rab László (olvasószerkesztő), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Vitányi Iván (kuratóriumi tag). Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Alapítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elofizetes@posta.hu. További információ és előfizetői panaszok: Magyar Posta 36 1 767-8262 vagy ügyfelszolgalat@posta.hu. Külföldön terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. (e-mail: batthyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 10 980 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig

Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: Magyar Külkereskedelmi Bank 10300002-20323080-00003285

„Nincs szükség azonnali padlófékezésre”

Surányi Györggyel* beszélget Farkas Zoltán

– Tényleg ön fogja ellenőrizni, hogy az ellenzék választási ígéreteinek van-e pénzügyi fedezete? Ezt írta a minap, január közepén a Jelen című hetilap az ellenzék kormányfőjelöltjére, Márki-Zay Péterre hivatkozva.

– Biztosan nem, legfeljebb anynyi szerepem lehet, mint a múltban többször: ha kikérik a véleményemet, elmondom.

– A bejelentés ennél határozottabb, amolyan végső ellenőri funkciót sugall. Rá fog csapni az ellenzéki politikusok kezére, ha túl bőkezűnek mutatkoznának?

– Erre sem felkérést, sem felhatalmazást nem kaptam.

– És ha kap?

– Nem hiszem, hogy ez megtörténik. Elsősorban a politikusok felelőssége, hogy a megismert helyzet és a várható folyamatok függvényében prioritásokat képezzenek, értékeket válasszanak, és ennek megfelelően döntsenek arról, milyen irányba fordítsák a magyar gazdaságot.

– Más az értékválasztás, és más az, hogy mennyi forrást szánhatnak rá. Könnyű azt mondani, hogy az egészségügyet és az oktatást, ezt a két elhanyagolt területet támogatni kell, de nem mindegy, hogy ötven száza-

lékkal több pénzből teszik ezt, vagy csak kettővel.

– Tényleg nem mindegy, ráadásul egymással élesen vetélkedő célok között kell választani, valamiféle arányokat képezni. Valóban az egészségügy és az oktatás áll a prioritási rangsor élén, de azon felbukkan a legszegényebbek helyzetének sürgető javítása, a lakáspolitikát átalakítása, hogy ne csak a legtehetősebb családoknak kedvezzen, a fegyveres testületek béremelése...

– Ők most kapnak az Orbán-kormánytól fegyverpénzt.

– Épp az a mostani jövedelememelés fő kritikája, hogy az főként választási fogás, egyszeri szavazatvásárlási aktus, ami középtávon nem oldja a strukturális feszültségeket, nem oldja meg az érintettek és családjaik napi anyagi gondjait. Pontosan arról van szó, hogy a felsorolt területeken a kereseteket fokozatosan, kiszámíthatóan kellene felzárkóztatni, megfelelő intézményi reformok keretében, nem egy ugrással. Hadd egészítsem ki az elhanyagolt területek listáját a környezetvédelemmel, a klímaváltozás elleni küzdelemmel, a digitalizációval, és meg kell oldani az önkormányzatok normális működését is. Bármennyire hosszú is ez a lista, nem szabad azt a hibát elkövetni, amit a Medgyessy-kormány, hogy a választások után a józan egyensúlyi szempontokat fel-

---

* Surányi György egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Bank korábbi elnöke. – A szerk.

rúgva, egyszerre próbált valamennyi területen előrelépni, amiből, kiegészítve a Gyurcsány-kormány, valamint a Magyar Nemzeti Bank hibás döntéseivel, 2006-ra súlyos válság lett, és egy globális krízis hatásaival megterhelve, 2010-ben elvezetett az ellenzék kétharmados győzelméhez. Az aránytalanságok felszámolását azonban el kell kezdeni. Bár a gazdaság külső és belső egyensúlyi helyzete az elmúlt években számottevően romlott, még mindig van lehetőség arra, hogy az intézményi reformok semmiféle megszorítást ne okozzanak, ne a reform legyen a megszorítások beceneve.

– *Nem túlon túl bizakodó? Hiszen ha összegezzük a választások elé időzített osztogatást, alsó hangon is kétezermilliárd forintos summa jön ki. A 13. havi nyugdíjjal, a személyi jövedelemadó visszatérítésével, a 25 éven aluliak adómentességével, a minimálbér és a garantált bérminimum erőteljes megemelésével, a közmunkásfizetések azokhoz igazításával, a jelzáloghitelek kamatstopjának elrendelésével, az ágazati bérígéretekkel és a kora tavaszi hónapokra időzített egyéb juttatásokkal nagyjából 6–6,5 millióan kapnak valamiféle választási előleget. Ezeknek a kiadásoknak a nagy része beépül a költségvetésbe. A célszemélyek jóval többen vannak, mint ahányan 2018-ban leadták a szavazatukat. Mit lehet tenni, hogy a választók ennyi ajándéktól ne kábuljanak el?*

– Ezeknek a kifizetéseknek egy része helyes, jó irányba mutat, nincs velük baj. Ilyennek tartom az orvosi és egészségügyi szakdolgozói fizetések emelését, a fegyveres testületek tízszázalékos béremelését – de a

fegyverpénzt már nem feltétlenül. A személyi jövedelemadó visszatérítése az átlagjövedelem mértékéig viszont nem más, mint összességében durván 600 milliárd forintos egyszeri választási ajándék. Ennek egy részéből javítani lehetett volna a pedagógusok fenntarthatatlanul alacsony keresetét, a fegyveres testületek bérezését – és nem lenne szükség az egyszeri fegyverpénzre –, vagy a szociális, kulturális szférában dolgozók jövedelmi helyzetét. Ha ez történt volna, akkor sem lenne sokkal jobb állapotban a költségvetés, mint most, de legalább valamelyest enyhültek volna a strukturális feszültségek, a leszakadó ágazatokban dolgozók tartós bérfelzárkóztatása elkezdődött volna. Elhibáztottnak tartom a huszonöt év alattiak szja-mentességét és a jelzáloghitelek kamatplafonját is.

– *És a tizenharmadik havi nyugdíjat? Bármennyire megterheli a költségvetést, nem lehet még egyszer elvenni!*

– Ez különösen bonyolult kérdés, hiszen a tizenharmadik havi nyugdíjnak nincs elvi alapja. Az állami nyugdíjrendszer várományfedezeti elven működik, mindenkinek annak arányában kellene részesülnie, ahogy s amennyit sok-sok évtized alatt befizetett. Mégsem az a fő baj, hogy visszahozzák a tizenharmadik havi nyugdíjat, hanem az, hogy felgyorsítva fizeti ki a költségvetés, nem fokozatosan, négy év alatt, és hogy tovább mélyíti a meglévő aránytalanságokat. Ez így valóban szintiszta szavazatvásárlás. Másrészt viszont az is igaz, hogy a gazdasági növekedésből alig részesedtek a nyugdíjasok. Először 2015 és 2017 között jutottak

valamennyi pluszpénzhez, amikor a nyugdíjak az inflációnál gyorsabban emelkedtek, majd a nyugdíjprémiummal, amely azonban nem épült be a járandóságaikba. Összességében jóval kisebb mértékben emelkedtek a nyugdíjak, mint amennyivel nőtt a gazdaság. Márpedig fontos, hogy a nyugdíjasok is részesüljenek a gazdasági növekedésből, bár ennek mértéke és módja vitatható és kérdéses. A társadalmi szolidaritás azt diktálná, hogy kapjanak valamiféle növekedési prémiumot. Ha a 13. havi nyugdíj ilyennek, azaz növekedési prémiumnak tekinthető, akkor már csak az a kérdés, miképp fizesse ki a költségvetés, és ki hogyan részesüljön belőle. Számomra elfogadhatóbb lett volna, ha mindenki, aki például havi négy-öttszázezer forintnál kevesebb nyugdíjat kap, azonos átalányösszeghez jutna. Mondjuk, 150-160 ezer forinthez. Így a kisnyugdíjasok majdnem kéthavi járandóságukat megkapták volna, akinek pedig magasabb nyugdíj jár – például mert az elmúlt években vonult nyugállományba –, kevesebbet. Ez a megoldás valamelyest mérsékelte volna a társadalom jövedelmi szétesettségét, javította volna a homogenitást. Ha mindenkinek azonos összegű nyugdíjprémiumot adtak volna, az idősebb kisnyugdíjasok, akik már kiegészítő jövedelemhez sem jutnak hozzá, vagyis az igazán rászorulóknak nagyobb segítséget kapnának.

– A Pénzügyminisztérium számításai szerint a gazdaságban idén több mint 14 százalékkal nő a kifizetendő keresettömeg, a nyugdíjak pedig a 13. havi járandóságot is beleértve átlagosan 11 százalékkal emelkednek. Ez azért jól mutat, nem?

– Ennek a megválaszolásához át kell tekinteni, mi történt az elmúlt években. A gazdaságpolitika egésze 2016 óta – a tavalyi évet leszámítva – a gazdasági ciklust durván erősítő, azaz prociklikus jellegű. Akkor is élénkíti a keresletet, akkor is gázt ad, amikor arra nem volna szükség. A költségvetési politika, a jövedelempolitika és a Magyar Nemzeti Bank monetáris politikája egyaránt ezt tette s teszi most is. Felelős gazdaságpolitika nem engedheti meg azt, hogy akkor is olyan hatalmas költségvetési hiányt generáljon, amikor a gazdaság teljesítménye már meghaladta a válság előtti szintet, sőt még nagyobb is, mint a súlyos visszaesést hozó 2020-as esztendőben.

– Ha a járvány óta eltelt két évet együtt nézzük, akkor ez elég könnyen belátható: a 2020-as visszaesés és a tavalyi visszapattnás átlagosan, két év alatt összesen bő másfél százalékos növekedést jelentett, ebből nem futná arra a bődületes osztogatásra, ami most történik. Mi jön ki ebből?

– Nagy költségvetési feszültség és újra magas államadósság. Hiszen 2020-ban, amikor 4,7 százalékkal zsugorodott a gazdaság, a költségvetés hiánya ténylegesen hat százalék volt. Ez a jövedelemszéléletű hiány, nem a hivatalos mutató, magyarán, ennyivel költött többet az állam a bevételeinél. Bár 2020 decemberében irtózatosságot, durván kétezermilliárdot még kisöpört a kormány, ezt csak papíron költötte el, mert az valójában 2021-ben kellett kezeltetett keresletet. Ennek következtében tavaly, amikor már nem zsugorodott a gazdaság, hanem több mint hat százalékkal nőtt, a költségvetés jövedelemszéléletű hiány

nya az előzetesen belengetett 7-7,5 százalék helyett nagyjából kilenc százalék lehetett. Egyszerűbben fogalmazva: akkor, amikor erőteljesen zuhant a kibocsátás, az államháztartás viszonylag kisebb hiányt mutatott, ám amikor visszapattant a mélyből, szignifikánsan tovább nőtt a deficit. Ez a felelős költségvetési-államháztartási magatartás hiányát mutatja. Idén a kormány megint azt várja, hogy öt százalékkal nőjön a gazdaság, és azt ígéri, hogy öt százalék körül lesz a hiány. Csakhogy a hiány nem ennyi lesz, hanem jóval több, mert a bevételekből például kiesik az a hatszázmilliárd forint, a gyermekes családok befizetett személyi jövedelemadója, amelyet a választások előtt visszautal a költségvetés. Bár ezt még 2021-re könyvelték el, valójában az idén támaszt keresletet. A költségvetés annak ellenére fűti a gazdaságot az idén is, hogy nem kellene ezt tennie, hiszen amúgy is fellendülőben van. Ehhez jön még a rezsibefagyasztás jelen állás szerint több száz-, ha nem ezer-milliárdos költsége.

– *Fűti a keresletet az erőteljes bérkiáramlás is. Nincs emiatt lelkiismeret-furdalása? Hiszen 2016 őszén éppen ön pendítette meg a HVG-nek adott interjúban, hogy itt az idő a bérfelzárkóztatásra, mivel a külső és a belső egyensúly nagyjából rendben van. Néhány napra rá a versenyszféra és a kormány konzultációs fórumán több évre szóló megállapodást kötöttek, ha nem is a keresetek átfogó növeléséről, legalább a minimálbéremelés feltételeiről. A következő három esztendőben a keresetek évente átlagosan tíz százalékot meghaladó mértékben emelkedtek, és még a*

2020-as válság alatt, majd az után is ezt megközelítő béremelés történt. Idén pedig még ennél is nagyobb várható.

– Akkor, 2017 és 2019 között indokolt és megengedhető volt ez a tankönyvi összefüggéseket felülíró, a termelékenységet meghaladó béremelés. Ez az az időszak, amikor a 2009-től 2014-ig tartó gyötrődés után végre felgyorsult a növekedés. Az államháztartás egyensúlya javult, a fizetési mérleg nagy többletet mutatott, nem volt infláció, az uniós támogatások pedig valósággal dőltek az országba. Csakhogy ez a ropant dinamikus béremelés később is folytatódott, a teljes munkaidőben foglalkoztatottak keresete 2020-ban és 2021-ben összességében 17 százalékkal nőtt, miközben a GDP csak 1,7 százalékkal. Ez a jövedelempolitika már nyilván nem fér össze az árstabilitással.

– *Csakhogy ebben a régióban olyan nagy a bérverseny, hogy aligha lehet kitérni előle. A magyarországi keresetek átlagos színvonala így is csak a romániait előzi meg, ha egyáltalán. Növekedési verseny is van, azt pedig a nemzeti költségvetések fűtik. Igaz, szinte valamennyi országban elszabadult az infláció is, Lengyelországtól Romániáig vagy a balti államokig. Összeért, ami összetartozik?*

– A költségvetési és a jövedelempolitika a közelmúltban nemcsak ebben a térségben volt indokolatlanul laza, hanem például az Egyesült Államokban is. Mind Donald Trump elnöksége idején, mind Joe Biden hivatalba lépése óta a gazdaság teljesítményétől jócskán elszakadó bérés és különösen jövedelemkiáramlás történt, a központi költségvetés ha-

talmas, két számjegyű hiánya mellett. Legutóbb, tavaly decemberben már ott is hét százalékra ugrott az infláció. De az, hogy máshol is inflációs költségvetési, monetáris és jövedelempolitikát folytatnak, nem menti a magyar gazdaságpolitikát. A Pénzügyminisztérium annak ellenére számít az idén 14-15 százalék körüli bérnövekedésre, hogy a fogyasztói árak emelkedése novemberben és decemberben már meghaladta a hét százalékot. A képet árnyalja, hogy a versenyszektorban talán csak tíz százalék körüli béremelés lesz, bár az is jócskán túlszárnyalja a termelékenység növekedését. Lehet, hogy a gyenge forint miatt a versenyképességet még nem kezdi ki, de nincs összhangban az árstabilitással. A Magyar Nemzeti Bank most ötszázalékos inflációval számol az idei év egészére, de attól tartok, nagyobb lesz.

– Erre kétségkívül több jel utal, és nem csak a bér-ár spirál. Például a világpiaci energiaárak is elszabadultak. Bár ez a magyarországi fogyasztói árakat nem vagy csak tompítottan érinti – a benzinárakon sapka van, a háztartási energia árát nyolc éve befagyasztották –, de a termelői árszintet jócskán megemelte. Ez így vagy úgy felfelé tolja a fogyasztói árakat is. A mezőgazdaság termelői árai szintén meglóduhtak, ez is élénkítheti az inflációt. Ugyanakkor a forint, hosszú hónapok után, januárban végre erősödik. Hogy fér össze az infláció gyorsulása a forint erősödésével? Épp az ellenkezőjére következtethetnénk: ha nagy az infláció, gyengül a forint.

– Ennek megértéséhez vissza kell ugranunk oda, hogy a gazdaságpoli-

tika 2016 óta durván cikluserősítő, vagyis prociklikus. A Magyar Nemzeti Bank akkor is öntötte a pénzt a gazdaságba, amikor már rég nem volt erre szükség. A válságos 2020-as esztendőben indokolt volt a lazaság, de sem előtte, sem azóta nem az. Bár az infláció 2017 óta folyamatosan emelkedett, a jegybank a tavaly nyári hónapokig ultraalacsonyan tartotta az irányadó kamatot. Így a reálkamat – a kamatláb és az infláció különbözete – a negatív tartományba került, egyre nőtt a kettő közti különbség, a térségben a legnagyobb mínuszt produkálva. A nála elhelyezett egynapos betétek kamatozását még akkor is negatív értéken tartotta a jegybank, amikor az infláció négy százalék felé tört. Mivel a bankhitelek kamatai sem érték el az inflációt, egyre nőtt a hitelkiáramlás, és más csatornákon keresztül is dőlt a pénz a gazdaságba, mert a Magyar Nemzeti Bank egyre több nem konvencionális eszközt is alkalmazott. Beindította a növekedési hitelprogramot – ami 2013 és 2017 között elvileg helyes volt, szerkezetében azonban vitatható –, majd a növekedési kötvényprogramot és a kamatcsereprogramot. A növekedési kötvényprogram kiemelt kedvezményezettei a kormányhoz közeli üzleti körök voltak, nem piaci típusú terjeszkedésükhöz olcsó jegybanki hitelhez jutottak. Ennek keretében azok a – kormányhoz közeli – vállalkozások is elpasszolták kötvényeiket a Magyar Nemzeti Banknak, amelyeket a bankrendszer a betelt limitek miatt már nem hitelezhetett tovább. Az ilyen, hivatalosan is bővli besorolású kötvényekkel komoly jegybankok nem foglalkoznának, különösen nem elsődleges kibocsátás-

ban, amikor közvetlenül az adóstól vásárolnak, nem a kötvénypiacon. A Magyar Nemzeti Bank azonban elsődleges kibocsátásban vásárolt tömegesen bővlikötvényeket, olyanokat, amelyeket normál piaci körülmények között lehetetlen lett volna eladni. Nincs az a befektető, aki azon az alacsony kamatszinten bevásárolt volna belőlük. Ehhez jött a zöldlakás-hitelezés beindítása, amelynek a célja teljesen rendben van, de annyi likviditásfelesleg van a rendszerben, hogy ezt a bankszektor némi kamattámogatással a saját forrásaiból is nyugodtan finanszírozni tudta volna. A jegybank évekig úgy tett, mintha tudomást sem venne róla, hogy kamatpolitikájával és a nem konvencionális eszközökkel olyan pénz- és hitelbőséget teremt, amely feltámasztja az inflációt.

8

– Pedig ön két komoly figyelmeztetést is küldött a jegybanknak a HVG-ben. Először 2018 januárjában nyilatkozta, hogy az alacsony kamatok világára a Magyar Nemzeti Bank szándékai ellenére nem lehet hosszú távra, tartósan berendezkedni. Majd 2019 novemberében közölt észszét, Vigyázzunk jobban a forintra! címen, amelyben azt fejtegette, hogy nem volna szabad olyan könnyen átsiklani a forint leértékelődése felett, mint azt a jegybank teszi. Mindkét írás az inflációs veszélyekre figyelmeztetett. Az utóbbiban felvetette, hogy a magyarországi infláció további emelkedését legfeljebb egy külső sokk állíthatja meg. Ez bejött, az inflációt a pandémia és vele a gazdaság leállítása időlegesen valóban lefogta. Azóta viszont egyre gyorsul. A belföldi pénz- és hitelbőség nem zavarta a jegybankot?

– Emlékezzünk vissza: az euróövezetben 2014 és 2016 között bizonyos időszakokban defláció volt, a kereslethiány miatt a fogyasztói árak átlagos szintje csökkent. A bérek nem emelkedtek, a hitelek is kevésbé, és ami szintén nem elhanyagolható, a nyersanyagok és az energiahordozók ára nagyot esett a világpiacon. A költségvetés szintén megszorító jellegű volt. Mindez együttesen vezetett deflációhoz – ami egyébként nem öröm, szintén egészségtelen, kínló-dott is vele évekig az Európai Unió és az Európai Központi Bank. Tehát az euróövezetből semmiféle kedvezőtlen külső hatás nem érkezett a magyar piacra. Sőt az onnan „importált” defláció évekig fékezte a belföldi árak emelkedését, holott a gazdaság indokolatlan, megalapozatlan túlkeresletet generáló élenkítése már rég inflációs természetű volt. Közvetlenül a járvány kitörése előtt, 2020 januárjában már 4,7 százalékra ugrott az infláció, annak ellenére, hogy az euróövezetben az árszint-emelkedés még csak 0,5-0,6 százalék volt. A Magyar Nemzeti Bank háza táján évekig azt hangoztatták, hogy sem a forint leértékelődése, sem a két számjegyű béremelkedés, sem a hivatalos deficitadatoknál sokkal nagyobb költségvetési keresletre-remtés, sem a negatív reálkamat, sem a két számjegyű hitelkiáramlás, sem a forint reálleértékelése nem okoz inflációt. Pedig alapvető tankönyvi igazság, hogy ezek mindegyike inflációs természetű. A fokozatosan gyorsuló magyarországi inflációt aztán a pandémia egy időre lefékezte, mert leállt a gazdaság egy része; ez történt az euróövezetben is. De amint elkezdődött a helyreállítás, itt is, ott is meglódultak

az árák. Magyarországon az infláció visszatalált a pandémia előtti, gyorsuló trendre. Ennek ellenére a Magyar Nemzeti Bank 2021 nyaráig a növekedési hitellel, a növekedési kötvénnyel és a zöldhitellel, a kamatcsereügyletekkel, valamint a 3500 milliárd forintot meghaladó állampapír-vásárlással töretlenül öntötte tovább a likviditást a rendszerbe. Ez – ismétlem – 2020-ban mennyiségileg védhető volt, de sem az azt megelőző években, sem 2021-ben nem volt indokolt. A jegybank azonban csak 2021 júniusában kezdett arról beszélni, hogy szigorítani kell.

– Amikor az energiaárak rövid idő alatt több száz százalékkal megugranak, mint most, azt hogyan lehetne a határokon feltartóztatni? Gyanítom, sehogy, ezt az 1970-es évek óta tudjuk.

– De a hatást tompítani lehet. Az euróövezet inflációja decemberben öt százalék volt, ebben benne foglaltatik a balti államok két számjegyű inflációja is, igaz, nem túl nagy súlyal. De benne van. Öt százalék körül volt az infláció Csehországban, Szlovákiában, Horvátországban is, tehát a magyarországi fogyasztói árák 7,4 százalékos emelkedése 2-2,5 százalékponttal magasabb, mint azokban az országokban, ahol fegyelmesebb politikát folytatnak. Ha ma Magyarországon is öt százalék volna az infláció, megállna a jegybank és a kormány érvelése, hogy annak nagyjából a fele kívülről jön. Mert akkor az lenne a képlet, hogy körülbelül 2,5 százalék a normál belső folyamatok következménye – ez nagyjából megfelel az árstabilitás kritériumainak –, a másik 2,5 százalékot pedig

importáljuk, nincs itt semmi baj. De nem ez a helyzet. Nálunk nem kétszer, hanem háromszor akkora az infláció, mint ami a külső hatásokból következne.

– Az euró átlagosan ötszázalékos inflációja úgy jön össze, hogy a lakossági energiaárak egy év alatt 26 százalékkal nőttek, az összes többi termékcsoporthoz azonban csak két-három százalékkal drágult meg. Ezt hogyan csinálták?

– Az euróövezeti inflációnak a felét az energiaárak meglódulása adta, ott valóban csak a másik felét okozták belső folyamatok. Mivel ott a bérek egyáltalán nem ugrottak meg, esélyük van arra, hogy az egyszeri sokkhatás idővel lecseng, a magas inflációs várakozás nem égből. Ez az Egyesült Államokra már nem feltétlenül igaz, mert ott indokolhatatlan mértékű költségvetési ösztönzés történt, és sokkal nagyobb volt a jövedelememelkedés is. A háztartásokban a hazai össztermék 11 százalékanak megfelelő, 2500 milliárd dollár többletmegettarítás alakult ki. Akkor a bér- és jövedelemtámogatásokat fizetett ki a kormány, amiből a munkájukat elvesztők ötven-hatvan százaléka több jövedelemhez jutott, mintha dolgozott volna, és túl nagyvonalú volt az indokolt, de feleslegesen szinte mindenkinek kifizetett kétszer kétezer dollár. A szakmai zsargon ezeket a szinte véletlenszerűen szétszórt milliárdokat helikopterpénznek nevezi. A Nobel-díjas Paul Samuelson már a 2008–2009-es válság után mérlegelte ennek lehetőségét. Akkor még nem alkalmazták, a járvány idején viszont igen, a szükségesnél jóval bőkezűbben.

– *A magyar kormány az amerikai is felülmúlja, amennyiben nem a munkájukat elvesztőket kárpótolta, hanem most, a választások előtt oszt helikopterpénzt.*

– A krízis hónapjaiban nálunk az igazán rászorulóknak alig részesültek segítségben. Akik töredék munkaidőben dolgoztak, az államtól minimális támogatást kaptak. A kormány azzal büszkélkedik, hogy a válság leküzdésére Európában sehol nem fordítottak olyan arányú támogatást, mint Magyarországon, ahol a hazai össztermék 28-30 százalékát vetették be. Ebből a munkájukat elvesztők válságenyhítő juttatásai, illetve a munkahelymegtartó támogatások hivatalosan sem haladták meg a 350 milliárd forintot, azaz a GDP 0,6 százalékát. Arról nem is beszélve, hogy több százezer ember a szürkezónában dolgozott, aki itt elveszítette a munkáját, semmiféle juttatásban nem részesült. Még fájóbb, hogy a kormány a három hónapig járó munkanélküli-segélyt – legalább a járvány idejére – nem hosszabbította meg kilenc hónapra, az európai átlag mértékére. Aki munkanélküli lett, nagyon nehéz hónapokat élt át.

– *Visszatérve a jegybanki politikára, a nyáron mégis csak bekövetkezett a fordulat, elkezdődött egy kamatemelési ciklus. Egy ideig többé-kevésbé hatástalanul, mert a forint beragadt az eurókénti 365–370-es kurzusba. De a késő őszi hónapokban a jegybank tovább szigorított, leállította a nem konvencionális eszközöket, és december végén az irányadó kamatot már négy százalékra emelte. Erre a forint végre erősödni kezdett. Ebben is közrejátszhatnak választási megfontolások?*

– Az elmúlt hónapokban éles vita alakult ki egyfelől a kormány és a Pénzügyminisztérium, másfelől a Magyar Nemzeti Bank között. Ennek az a tétje, hogy ki vigye el a balhét a magas infláció miatt. A kormány, a pénzügyi tárca hosszú ideig azt ismételtette, neki az inflációval nincs dolga, az árstabilitás védelme a jegybank elsődleges felelőssége, minden eszköz a rendelkezésére áll, tessék élni velük. Ezzel szemben a Magyar Nemzeti Bank azt állította, ő mindent megtett eddig is, semmiféle felelőssége nincs abban, hogy az infláció elszabadult, és felszólította a kormányt, hogy vegye vissza a borzasztóan nagy költségvetési hiányt. Azt várta volna el, hogy a tavalyi, jövedelemszemléletben kilencszázalékos költségvetési hiányt egyetlen év alatt csökkentse három százalék alá. Ez nonszensz. Ilyet akkor szoktak tenni, ha ég a ház. De nem ég, ezt szeretném hangsúlyozni. Vagyis a jegybank a kormányra mutogat, de arról a választások közelsége miatt egy szót sem ejt, hogy az a jövedelemkiáramlás, szavazatvásárlás, amelyet áttekítettünk, önmagában is inflációs természetű. Azt sem hánytorgatta föl, hogy a munkajövedelmek emelése, a minimálbért és a garantált bérminimumot is beleértve, olyan kereslet- és költségnövekedéssel jár, aminek szintén inflációs hatása van. Nyáron a Magyar Nemzeti Bank valóban szigorítani kezdett, bár nagyon megkésve, nagyon bátortalanul, nagyon lassan. Mivel az infláció tovább nőtt, a reálkamat ma is alacsonyabb, mint egy évvel ezelőtt, vagyis a kamatcsatornán nem következett be érdemi szigorítás. A nem konvencionális eszközök kivezetését pedig – a növe-

kedési hitel kivételével, amit viszont a Széchenyi-kártya nagyban ellentételez –csak ősszel jelentették be. A vállalati kötvénnyvásárlásokat végül decemberben állították le, és ekkor zárták le a kamatcsere- és az állampapír-vásárlási programot is. Ezeket is sokkal korábban meg kellett volna kezdeni, és fokozatosan végrehajtani. Nem egyik napról a másikra függesztetni, mert ha hirtelen szűnik meg az olcsó, jegybanki támogatású hitel lehetősége, annak sokkhatása lehet.

– *Idén januárig a kormányzati kommunikáció szinte meg sem említette, hogy komoly inflációs veszélyt lát, aztán egyszer csak elrendelte hat alapvető élelmiszer árának a befagyasztását. Megijedt volna az ár-emelkedés gyorsulásától?*

– Több jelenség árulkodik arról, hogy a kormány tart az előttünk lévő időszakról. Az egyik, hogy két részletben törölt 1100 milliárd forint beruházást, ami annyit tesz, hogy felismerte, ezt a költségvetési politikát nem lehet változatlanul folytatni. Másrészt viszont sem 2010-ben, sem 2014-ben, sem 2018-ban, de még 2002-ben sem engedett meg magának olyan pénzszoúrást, mint most. Egyfelől érzékeli az infláció szavatvesztő és a társadalmat súlyosan érintő hatását, másrészt azonban a választások előtti aggodalmában hatalmas költekezésre szánta rá magát. Az infláció gyorsulásától ma már a jegybank és a kormány is tart, pedig előre tekintve láthatták volna politikájuk következményeit. Mert a túlkereslet miatt a külső mérleg folyamatosan romlott, az infláció pedig 2017 óta egyenes vonalban emelkedett.

– *Az inflációtól más kormányok is megrettentek, Lengyelországban például az alapvető élelmiszerek és az üzemanyagok általános forgalmi adóját csökkentették. Ez mennyiben lehet hatásos?*

– Lengyelországban csak 2021-től tapasztalható az infláció megugrása, ami már a nyolc százalékot is meghaladja. De ott nem volt rezsicsökkentés. Nálunk azért 7,4 százalék, és nem magasabb, mert az európai energiaárak emelkedéséből egyetlen centet sem engedtek át a fogyasztói árakba. Ha nem lenne elfojtva a hazai infláció, akkor már 10 százalék körül járnánk. Ráadásul ebben a fogyasztóiár-indexben roppant alulreprezentáltak a lakhatási költségek, a használt gépjárművek tényleges inflációja pedig jóval nagyobb annál, mint amit a Központi Statisztikai Hivatal kimutat.

– *A Használtautó.hu szerint az átlagárak tavaly 43 százalékkal emelkedtek, a KSH decemberi jelentése szerint viszont csak 7,2 százalékkal.*

– A használtautó-kereskedők szervezetei 15-20 százalékot mondanak, az is bőven a duplája annak, amit a KSH állít. A magyar fogyasztói árindexet egyébként a KSH hivatalos módszertana is torzítja valamelyest. Amikor 2020-ban a járvány miatt elrendelték a leállásokat, és visszasett a gépjármű-forgalom, az üzemanyagok ára nagyot zuhant. Ám a KSH hagyományosan a két évvel korábbi forgalom súlyozásával számolta ki az árindexet, amivel lefelé térítette el a hivatalos inflációt. Tavaly azonban változtatott, és az egy évvel ezelőtti súlyokat alkalmazza. Így az árindexben a benzint, a gázolajat a 2020-as forgalmi adatokkal

vette figyelembe, vagyis a valóságosnál csekélyebb súllyal. Mintha épp olyan szerény lett volna a forgalom, mint a 2020-as leállás és tömeges home office hónapjaiban. Ez szintén lefelé torzítja, szépíti az inflációs mutatót. Visszatérve a forgalmi adó csökkentésére, az minimum kétélű fegyver. Ezt Németország példája is mutatja, ahol 2020-ban a pandémiára adott válaszként csökkentették az áfát, ennek következtében folytatódott a defláció. Viszont amikor 2021-ben visszaemelték az áfát, hat százalék fölé ugrott az infláció. Igaz, januártól valószínűleg gyorsan csökkenni fog, mert a bázishatás kimegy az árindexből. De az inflációra az áfacsökkentés nem megoldás, legfeljebb ellentmondásos tüneti kezelés. Tegyük hozzá, azon a rezsicsökkentés sem segít. Ha netán a normálisnál kétszer-háromszor-négyszer magasabb szinten maradnak az európai gáz- és áramárak, ám ebből semmi nem jelenik meg a fogyasztói árakban, a szolgáltatóknál több százmilliárd forintos veszteség keletkezik. Vagy több adót kell beszedni, vagy az ipari felhasználókra kell áthárítani a fogyasztói árak befagyasztásának a költségeit, amibe cégek, vállalkozások sora mehet tönkre. Ehhez hozzá kell tennem: minden egyes nyilvánvalóan piacellenes döntés árát a későbbiekben az egész társadalom kétszeresen fizeti meg. Látszólag nagyon könnyű a piaci folyamatokba beavatkozni, a terheket más szereplőkre áthárítani, de előbb-utóbb komoly ára lesz. Mert nincs ingyenebéd.

– Bocsánat, de az elmúlt tíz év után azzal előállni, hogy nincs ingyenebéd, céltalan és hatástalan, politikailag

kifejezetten ellenjavallt. A kormány a 2014-es rezsicsökkentés óta egyvégtében azt a benyomást kelti, csak rajta múlik, hogy mennyit kell fizetni a lakossági szolgáltatásokért, gázért, áramért, vízért, személyszállításért. Hogyan lehet ebből a helyzetből kitörni?

– Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy nem választási szempontokat mérlegelve kell kommentálnom a folyamatokat. Hozzáteszem, ezeknek a döntéseknek, az áfacsökkentést is beleértve, az a legnagyobb bajuk, hogy látszólag jó szándékúak, kiigyalóik a szegényekre hivatkoznak, valójában azonban a tehetősebb fogyasztókat és vásárlókat segítik. A rezsicsökkentésről mindenki tudja, hogy a fő nyertesei azok, akik nagy alapterületű lakásban élnek, sok energiát fogyasztanak, a háztartásuk jól gépesített. Aki negyven négyzetméteres, félkomfortos lakásban él, kevés energiát használ, annak alig jelent támogatást a rezsicsökkentés. Aki viszont ötszáz négyzetméteren él, légkondicionálóval, úszómedencével, az összes modern elektronikai kütyüvel felszerelve, és aligha takarékoskodik az energiával, az alacsony gáz- és áramár révén elképesztő támogatásban részesül. Azzal a tetszetős érveléssel, hogy a rászorulókat támogatni kell, az erre kifizetett szubvenció nagyobb hányadát a leggazdagabbak kapják. Nem az a baj, ha az átlagos vagy átlag alatti jövedelmű családokon segíteni akar a szociálpolitika. Ellenkezőleg. Nekik közvetlenül is lehet – és így is kellene – támogatást adni, különösen egy ilyen árrobbanás idején. Nyugat-Európa több országában, például Franciaországban és Olaszországban ezt teszik, csekket kül-

denek a családoknak. Ez még akkor is igazságosabb, ha mindenki megkapja, mert a szerényebb jövedelműeknek nagyobb segítséget jelent. A csekk a költségek növekedését a rászorulóktól nagyjából az átlagos energiamennyiséget felhasználó háztartásokig ellentételezi, a magasabb jövedelműeknél azonban már egyre kisebb mértékben.

– *Néhány éve Magyarországon is postázott a kormány rezsituálványokat, arra hivatkozva, hogy szokatlannul hideg volt a tél. Pedig nem volt az.*

– Ha piaci árakat alkalmaznánk, kétségkívül olyan drága lenne az energia, hogy az átlagos vagy átlagon aluli jövedelmű családok nem tudnák megfizetni, őket részben vagy egészében mentesíteni kell a mostani extra terhek alól.

– *Csak ismételni tudom: aki az elmúlt tíz év kampányai után megemeli a rezsiköltségeket, alighanem örökre kiüti magát a hatalomból.*

– Nagyjából azt a képletet tudom elképzelni, hogy a háztartások kétharmadának a rezsije ne emelkedjen, a felső tíz-húsz százalék viszont ne kapja meg jutányos áron a háztartási energiát. A 2014-ben rögzített árakhoz szerintem hozzá kell nyúlni, bárki kormányozzon is. Lehet, hogy a Fidesz nem tenné, de az árak fenntartásához akkora költségvetési támogatás szükséges, amelyet csak más kiadások megnyesésével lehet ellentételezni – azaz más célok rovására támogathatja a rezsicsökkentést –, vagy adót emel. Esetleg továbbra is nagy hiánnyal működte-ti a költségvetést, de azzal éppenséggel tovább fűtené az inflációt.

– *A mostani inflációból mennyi idő alatt lehet kilépni? Hogyan?*

– Ehhez harmonizálni kell a költségvetési, a monetáris és a jövedelmi politikát. Kezdjük a költségvetéssel. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a költségvetésnek a bevételeit meghaladó kiadásai, azaz a deficit keletkeztet többletkeresletet a gazdaságban. Csakhogy Magyarországon a költségvetés keresletnövelő ereje ebben nem merül ki, hozzá kell venni az uniós támogatásokat is. Amit az unió a magyar államnak átutal, a mögött nincs belföldi adóbevétel, belföldi megtakarítás. Következésképpen a költségvetés nettó keresletteremtése 2020 előtt sem a hivatalos adatokból kiolvasható évi 2-2,5 százalékos deficit volt, hanem jóval több, 5-6 százalék. Az uniótól kapott támogatásokkal megnövelt keresleti többlet pedig, amikor elértük a teljes foglalkoztatást – márpedig 3,5 százalékos munkanélküliség nagyjából annak felel meg –, és elértük a gazdaság tőkekapacitásának optimális, 90–95 százalékos kihasználtságát, három irányban szívódik fel: némiképp még élénkíti a növekedést, de közben fűti az inflációt és rontja a külső egyensúlyt. A költségvetés expanzív hatása már 2020 előtt is lényegesen nagyobb volt annál, mint amit a hivatalos hiányadatok mutattak, azt követően pedig már a közvetlen deficit is az egekbe szökött. Ráadásul a költségvetési politika csaknem minden évben közel két számjegyű bérnövekedéssel és valamennyi elemében expanzív monetáris politikával társult. Ehhez adódtak az uniós támogatások. Összességében olyan túlkereslet alakult ki, ami részint nem fenn-

tartható, túlfűtött gazdasági növekedéshez, részint az infláció gyorsulásához, 2017-től pedig a fizetési mérleg romlásához vezetett. Igaz, a fizetési mérleg 2010 után évekig hatalmas többletet mutatott, a csúcson a szufficit elérte a hazai össztermék hat százalékát. Ebből lett mára három-négy százalékos deficit, ami önmagában is a túlfűtöttség káros következményére utal. A fizetési mérleg romlása felett azért siklott át könnyedén a kormány, mert az uniós pénzek besegítettek, az uniós transferek kiegyenlítették a fizetési mérleg hiányát. Az ország külső sérülékenysége 2009 óta mérséklődött, a devizában fennálló bruttó külső adósság a hazai össztermék 100–110 százalékáról 40 százalékra, a nettó külső adósság 60–70 százalékáról 10 százalék körüli szintre esett. Ez ad némi gazdaságpolitikai mozgásteret a következő években is. Nincs szükség azonnali padlófékezésre, súlyos megszorításokra. Ha az Európai Unió továbbra is folyósítja a megítélt támogatást, van idő arra, hogy éles irányváltás helyett fokozatos fordulatot hajtson végre a gazdaságpolitika, puha landolást valósítson meg. Így a növekedés enyhe lassulása mellett is meg lehet fordítani az inflációs trendet.

– *Az államadósság is visszaállt a 2010-es szintre. Ezt milyen ütemben kell, milyen ütemben lehet megint csökkenteni?*

– Ha a gazdaság fenntartható, egyensúlyi pályán évi három-négy százalékkal növekedni tud, jobb szerkezetben, mint az elmúlt években – tehát nem vasba és betonba temetődnek a beruházások, hanem tudásba, termelékenységbe, inno-

vációba, a szociális feszültségek enyhítésébe, az egészségügybe, oktatásba mennek –, akkor ez elég lehet ahhoz, hogy az államháztartás hiánya évről évre elfogadható mértékben javuljon. A deficitet a jelenlegi hat százalékról három év alatt le lehet szorítani három százalék körüli szintre. Ebben az esetben az államadósság a hazai össztermék nyolcvan százalékáról hetven százalék alá esik. Mindeközben, amennyiben a költségvetés nettó keresletteremtése évi 0,5–1 százalékkal mérséklődik, csökken az inflációs nyomás is. De ahhoz, hogy a gazdaság erre a pályára álljon át, helyre kell állítani az érdekegyeztetést. Meg kell állapodni a versenyszférával a béremelésekről. A szociális partnereknek el kell fogadniuk, hogy az összegében két számjegyű béremelés nem jelenti a keresetek vásárlóerejének azonos mértékű javulását. A reálbérek emelkedése már most is jóval kisebb, mint amekkorának a nominális béremelés mutatja, mert megfelel az infláció. Nagyon leegyszerűsítve: a reálbérek évi 3-4 százalékos növekedése – ami szinkronban van a gazdaság teljesítményével – bekövetkezhet hétszázalékos béremelés és három-négy százalékos infláció mellett, de két számjegyű béremeléssel és hét-nyolc százalékos inflációval is. Az előbbi sokkal jobb megoldás. Ahol pedig strukturális problémák vannak, és az átlagosnál nagyobb béremelésre van szükség, például az egészségügyben a szakdolgozóknál, a pedagógusoknál, a fegyveres testületeknél vagy a szociális szférában, ott a fedezetét a költségvetésen belül kell megtalálni, hogy ne okozzon pluszinflációt.

– *Ez nagy mutatóvá lenne, miből futná rá?*

– Nagyon leegyszerűsítve: ha hatezermilliárd forinttal nő az éves GDP, akkor ebből nagyjából 2100 milliárd forint kerül a költségvetésbe. Ha ebből levonjuk a deficit csökkentésére fordítandó összeget, valamint az infláció miatt szükséges valorizációt – például a nyugdíjemelést forrásigényét –, akkor a hazai össztermék egy százaléka fordítható a kiadások emelésére. Ez a mostani árakon úgy évi hatszázmilliárd forint. Ehhez jön hozzá, amit a költségvetésen belül át lehet csoportosítani.

– *Ha a költségvetési és a jövedelempolitika normalizálódik, az infláció csillapításához milyen jegybanki politikára volna szükség?*

– Amelyik elkötelezett az árstabilitás mellett, és az inflációs várakozásokat leviszi három százalékos körülszintre, vagyis olyan politika, amely visszaszerzi antiinflációs hitelességét. Ennek a legfontosabb eszköze jelenleg az árfolyam. A kamatok emelése ugyanis a kamatcsatornán keresztül alig hat, elsősorban azért, mert a Magyar Nemzeti Bank nem konvencionális eszközein keresztül nyújtott hosszú lejáratú hitelei fix kamatozásúak. A rögzített kamatokra értelemszerűen nem hat a jegybanki irányadó kamat változása. Az árfolyamot azonban az emelkedő kamatszint igenis befolyásolja. Ha a külső, például a nulla közeli euró kamat és a belső kamatszint különbözete szélesedik, akkor erősödhet a forint. Vagyis nem tartható az az álláspont, hogy az árfolyam nem számít. Egyetlen példát hadd mondjak: ha egy euróért 330 forin-

tot kellene adni, nem lenne szükség a benzinárak központi szabályozására. Bőven 480 forint alatt lenne egy liter benzin ára, és korábban sem ment volna 500 forint fölé. A gyenge forint egy kis, nyitott gazdaságban az importon keresztül szinte valamennyi termékkörben megemeli az árszintet. Ezért most arra kell törekednie a monetáris politikának, hogy jobb híján az árfolyam erősítésén keresztül próbálja fékezni az inflációs várakozásokat. Egyébként ez sem újdonság, hiszen 2014 és 2017 között, amikor viszonylag stabil volt a forint árfolyama, akkor volt a legalacsonyabb az infláció, amit persze a világgpiaci árfolyamatok is támogattak. Az inflációs várakozások letöréséhez olyan kamatpolitikát kell folytatni, amely nemcsak stabilizálja a forint árfolyamát, elkerüli a nominális leértékelődését, hanem kezeli az elmúlt évek teljesen indokolatlan reálleértékelődését is. Ezt nemcsak kamatemeléssel lehet elérni. Ha az uniótól kapott forrásokat a pénzpiacra váltaná át a kormány, nem a jegybanknál, akkor évente több milliárddal nőne az euró kínálata, ami kamatemelés nélkül is felértékelő hatást gyakorolhatna a forint árfolyamára. Ha pedig sikerül megfogni az inflációt, a szociális partnerekkel is könnyebben meg lehet állapodni arról, hogy mekkora legyen a béremelés. Ezek együttesen – a kiszámítható, folyamatos költségvetési stabilizálás, a nominális jövedelmek kiáramlásának a visszafogása, a jegybanki kamatpolitika változása, a nem konvencionális eszközök elhagyása, az uniós pénzek piaci átváltása – anélkül fordítanak meg az infláció trendjét, hogy érdemben lassítanak a gazdasági növekedést.

– *Akárhogy vesszük, ez egy komplett program. A megvalósításához, képletesen szólva, egy személyben önnek kell lennie a pénzügyminiszternek, a jegybankelnöknek és az érdekegyeztetés vezetőjének. Más felállásban hogyan jöhet létre ez a harmónia?*

– Köszönöm, de tudomásom szerint nem vétettem semmit, amivel ezt kiérdemelném... Egyébként pedig nem képtelenség, hogy a költségvetési és a jegybanki politika harmonizáljon, volt is rá példa. Ez az összhang 1995 és 2001 között, két kormányon átívelő időszakban nagyjából megvalósult, ha nem is törésmentesen.

– *Leszámítva azt az apróságot, hogy 2000–2001-ben el akarták távolítani a Magyar Nemzeti Bank éléről.*

– Annak nem szakmai okai voltak, mert a munkánkat semmilyen kritika nem érte. Ebben a hat évben úgy sikerült levinnünk az inflációt és csökkenteni az államadósságot, hogy az semmiféle növekedési áldozattal nem járt, a régió leggyorsabban növekvő gazdasága volt a miénk. A költségvetési, a monetáris és a jövedelempolitika szorosan együttműködött.

– *Hol képzelem el magát a jövőbeli szereposztó lapon? Vagy pusztán saját érdeklődésből gondolta végig, milyen mozgástere lehet egy következő kormánynak?*

– Szeptemberben és októberben több helyre hívtak beszélgetni. A Pénzügykutató Zrt. minden évben rendez egy konferenciát, azon is elmondhattam a helyzetértékelésemet. Utána a mindig nagyon inspiratív Lengyel Laci javasolta, hogy írjam meg. Felvázoltam, mit lehet várni. Azóta a költségvetés helye-

te sokat romlott, a külső egyensúly nemkülönben, az infláció gyorsult, visszaigazolva, amit korábban gondoltam róla. Időközben számos olyan elemzés megjelent, nemcsak kormánypárti, hanem ellenzéki és független szakértőktől is, amelyekről azt gondoltam, nem állják meg a helyüket. Ezen a táboron belül két, érzésem szerint szélsőségesnek mondható álláspont alakult ki. Az egyik vélemény szerint a költségvetésben több ezermilliárd forint felszabadítható és könnyen átcsoportosítható, vagyis a számtalan versengő cél megvalósításának nincs pénzügyi akadálya. A másik véglet pedig az, hogy az összeomlás határán vagyunk, megyünk neki a falnak, ezért semmiféle ígéretet nem lehet tenni, azonnal le kell húzni a rolót, fékezni kell, helyre kell állítani a költségvetési egyensúlyt, a súlyos megszorítás elkerülhetetlen. Úgy látom, gyökereiben téves mindkét álláspont, ha bármelyiket végrehajtanák, súlyos következményei lennének a gazdaságra, a társadalomra.

– *Meghallgatták? Hogyan tovább?*

– Majd elvállik, hogy mennyit fogadnak meg belőle. Viccesen Orbán Viktort idézném, akkor kell átmenni a hídon, ha a parthoz érünk, vagyis ez csak egy kormányprogram keretében dőlhetne el. Az nem motivál, hogy bármilyen szerepem legyen.

– *Ezzel együtt úgy látszik, hogy feladta hagyományos távolságtartását. Korábban beszélő viszonyban volt a kormánnyal és az ellenzék egy részével is, ez most érzékelhetően elbillent.*

– Szívesen elmondom a véleményemet a kormánynak most is, bizonyos csatornákon keresztül van is

némi információcsere. Ha tehetném, befolyásolnám a döntéseiket.

– *Ki tudja, lehet, hogy olykor sikerül is? Mindenesetre abban a kivételes helyzetben van, a független elemzők közt egyedüliként, akinek a véleményét nem veszik semmibe, arra többnyire a Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank is reagál.*

– Nem tudom, miért van ez így, ezt talán tőlük kell megkérdezni. Tény, hogy a Pénzügyminisztérium, ha nyilvánosan válaszol, többnyire elfogadható stílusban teszi. A Magyar Nemzeti Bank időről időre kioktat ugyan, de ha nem azt nézzük, amit mond, hanem azt, amit tesz, akkor

nem volt fölösleges, hogy megírtam azokat a cikkeket, hogy megannyi interjúban is elmondtam a véleményemet. Ha nem is pontosan úgy és azt teszik a jegybank vezetői, amit javasoltam, de láthatóan merítették belőle, és ha késve is, hasonló irányt vettek. Pedig kifejezetten otromba stílusban válaszolgatnak. Ez nekem jó, sok magas labdát adnak fel. Az viszont kifejezetten kínos, hogy azokkal a közép- és felső vezetőkkel íratják meg a válaszokat, akik egyébként nem is nyilatkozhatnak. Ez gyáva magatartás. A jegybanki vezérkar óvakodik a közvetlen konfrontációtól, egyetlenegyszer sem vállalják szemtől szemben a nyilvános vitát.

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA

Magyarország a posztkommunista rendszerek világában

2. rész*

A kapcsolati gazdaság működése és fenntarthatósága

18

74. A huszadik század második felében a közgazdaságtan fősodrának fejlődése jórészt az ún. neoklasszikus szintézis alapvető axiómáinak megkérdőjelezéséből állt. A viselkedési közgazdaságtan a piaci szereplők racionalitásával kapcsolatos nézeteket kérdőjelezte meg; az intézményi közgazdaságtan rámutatott, hogy a piacot nem feltétlenül a kereslet és kínálat egyszerű mechanizmusa vagy az egyéni preferenciák által diktált, önkéntes cserék dominálják. Ha meg akarjuk érteni a posztkommunista régió gazdaságainak működését, akkor nekünk egy harmadik axiómát kell feladunk: hogy az állam segítőkész, a piaci kudarcok korrigálásának intézménye, és beavatkozását kérve elérjük azt a kimenetet, amit a szabadpiac önmagában nem hozott létre. Ha az állam beavatkozik, nem biztos, hogy azt csinálja majd, amit a közgazdászok szerint kéne: az állami beavatkozás tényleges formája az uralmi elit tagjainak (egyéni vagy csoport-) érdekei, illetve az állami szereplők egymás közti és nekik a magánszereplőkkel kialakított kapcsolatai mentén alakul. Ennek belátásával jutunk el a kapcsolati gazdaságtanig, amely magába foglal

bevelt elméleteket járadékvadászatról, a szabályozók foglyul ejtéséről, ragadozó államról és a korrupcióról, de ezeket egyesítve, közös axiómájukra rámutatva kijelöli a posztkommunista rendszerek patrónus-kliens viszonyokon alapuló gazdaságainak elemzési keretét is.

75. A modern piacgazdaságban az állami döntéshozók a magángazdaság szereplőivel érdekegyeztető fórumok keretében, illetve lobbizás révén érintkeznek (60-as pont). Bár szakértők – különösen az Egyesült Államok nagyvállalati lobbijait figyelve – gyakran beszélnek a politikai és gazdasági szféra „összefonódásáról”, valójában ez a fajta kooperáció nem jelenti azt, hogy felszámolódna a társadalmi cselekvés szféráinak szétválasztása (8-as pont). Ugyanis egy liberális demokráciában a lobbizás során a politikus politikai előnyöket (pl. kampánytámogatás), a nagyvállalkozó pedig gazdasági előnyöket (pl. kedvező szabályozások) próbál elérni. A két fél azért köt egymással – önkéntes és bármelyik fél által felmondható – üzletet, hogy a saját szférájukra jellemző cselekvésüket elősegítve a saját szférájukban betoноzzák be az elitpozíciójukat. A politikus nem válik vállalkozóvá, és a vállalkozó sem válik politikussá. Ezzel szemben egy patronális autokrá-

* A tézisek első részét a *Mozgó Világ* 2022. januári számában közzeltük. – A szerk.

ciában a poligarcha és az oligarcha megjelenése pontosan ezt, a politikai és gazdasági szféra tényleges összefonódását jelenti, amikor a szereplők a saját formális szférájuktól eltérő szférákban szereznek – a piaci vagy politikai cselekvésüket meghatározó – érdekeltségeket. A patronális háló, a fogadott politikai család pedig azt jelenti, hogy a viszony immár nem önkéntes, nincs lehetőség szabad kilépésre egy jobb ajánlat reményében.

76. Patronális autokráciában a piactudományt felváltja a kapcsolati gazdaság, melynek meghatározó jellemzőit öt pontban foglalhatjuk össze. Első jellemzője a magántulajdon feltételes jellege, illetve hogy a *de jure* és *de facto* tulajdonjogok nem fedik egymást. Mint Douglass North és kollégái írják, a liberális demokráciát magában foglaló, ún. nyílt hozzáférésű rendekben a gazdasági szereplők jogai nem privilégiumok: nem kell részt venniük a politikában, hogy a jogaik érvényesítve legyenek, hogy a szerződéseiket betartassák, hogy ne legyenek tulajdonkiszajátítás áldozatai. Ezzel szemben a kapcsolati gazdaságban a hatalom & tulajdon (*vlaszt & szobsztvenoszt*) érvényesül: nincs hatalom tulajdon nélkül, nincs tulajdon hatalom nélkül. A maffiaállam csúcspatronsusa képes az államhatalom formailag pártatlan intézményeit diszkrecionális alapon, informális utasításokkal bárki ellen fordítani, megfosztva őket a jogaiktól s akár a tulajdonuktól is, védelmet pedig a patronális hálóba való befogadás, illetve a fogadott család érdekeinek tiszteletben tartása nyújt. Egy liberális demokrácia alkotmányos államában a *de jure* és *de facto* tulajdonjogok egybeesnek: a vállalkozó autonóm módon élhet a tulaj-

donához jogilag tartozó használati és irányítási jogokkal. A kapcsolati gazdaságban ezeket az oligarchák és (elit) strómanok részint korlátozottan, a csúcspatronsus felhatalmazásának keretei között gyakorolhatják, részint pedig a poligarchák ki is sajátítanak és *de facto* gyakorolnak olyan jogosítványokat, amik jogilag a különböző szintű strómanjaikhoz tartoznak.

77. A kapcsolati gazdaság második jellemzője a korrupció bűnöző állami mintázata. A korrupció a szakirodalomban leginkább vesztegetést vagy az állam részleges foglyul ejtését jelenti: olyan, alulról felfelé irányuló folyamatokat, amelyek részint nem monopolizáltak (számos korrupciós „megrendelő” és korrumpálható bürokrata van), részint pedig devianciák, amennyiben eltérítik az állam működését a vezetők szándékaitól (megbízó-ügynök probléma). Ez tükrözi az állam segítőkészségével kapcsolatos axiómát, amit fel kell adnunk a kapcsolati gazdaság megértéséhez. Csak így tudjuk értelmezni azt a helyzetet, ahol a korrupció (1) felülről lefelé, az uralmi elitől a gazdasági szereplők felé irányul az alsóbb szintű bürokrácia patronalizálásával; (2) monopolizált, a csúcspatronsus maga válik a korrump eljárások legfőbb szolgáltatójává, informális eszközökkel kényszerítve a bürokrácia tagjait bizonyos aktorok előnyben részesítésére ahelyett, hogy kvázi „szabadon” dönthetnének az alulról jövő korrupciós ajánlatok versenyében; s végül (3) nem deviancia, hanem rendszer-meghatározó elem, hiszen az állam korrump működése immár egybeesik vezetőinek szándékaival. Mindez messze túlmutat a hazánkban a

rendszer váltás óta tapasztalt párt-finanszírozási anomáliákon, hiszen itt már nem egy párt finanszírozási igényei által generált illegitim források egy része válik magánvagyonná, hanem a politikai vezetés döntéshozó potenciálját használják – nem esetileg, hanem rendszeresen – magánvagyonok gründolására.

78. A kapcsolati gazdaság harmadik jellemzője a járadékok diszkrecionális és részben informális eszközökkel biztosított rendszere. A járadékot úgy definiáljuk, mint a verseny hiányából fakadó profitot. Piaccgazdaságban járadékok keletkeznek olyan állami beavatkozások révén, amelyek (1) normatívak, bizonyos gazdasági szektorokat és társadalmi csoportokat céloznak meg függetlenül attól, hogy azokba konkrétan kik tartoznak; (2) legálisak, a járadékot generáló beavatkozások formális törvényekben, szabályozásokban és adókban öltönek testet; és (3) érdekcsoportok lobbiznak értük, akik a járadékvadászat versengő folyamatában vesznek részt. A kapcsolati gazdaság járadékgeneráló beavatkozásai azonban (1) diszkrecionálisak, bizonyos személyeket, vállalatokat céloznak a csúcspatrónus döntésének megfelelően; (2) legális és illegális elemeket kombinálnak, egyszerre öltve testet formális törvényekben és informális gyakorlatokban; és (3) a fogadott család tagjaihoz kerülnek, a járadékvadászat pedig elveszíti a modern piaccgazdaságokra jellemző versengő jellegét a járadékok felülről történő leosztása révén. A járadékgenerálás négy, egymással kombinálható technikáját különböztethetjük meg: (a) formális diszkrecionális beavatkozás, amikor a járadékot egy testre szabott „lex” hozza létre; (b)

informális diszkrecionális beavatkozás, amikor nem a törvény, hanem annak érvényesítésének informális befolyásolása révén (pl. bizonyos környezetvédelmi szabályokat nem számon kérve) juttatnak valakit versenyelőnyhöz; (c) piacmonopolizálás, amikor egy felülről lefelé korrumpált folyamatban juttatnak valakit nyílt monopolpozícióhoz (pl. kaszinópiac); és (d) piacletrehozás, amikor az állam egy korábban nem nyújtott tevékenységre ír ki közbeszerzést egy meghatározott eladóra szabva (pl. online pénztárgépek rendszere).

79. A kapcsolati gazdaság negyedik jellemzője a prédavadászat. A maffiaállam a legalizált állami erőszak eszközeivel magánvagyonokat kényszerít – olykor az ideiglenes tranzitállamosítás közbeiktatásával – saját érdekkörébe, és osztja újra azokat a fogadott család körében. Ennyiben is különbözik a korrupció „bevett” formáitól, mert itt már a pusztán folyó jövedelmek illegitim eltérítésén túl vagyonok/vagyon értékű jogok erőszakos újraosztása is zajlik. Ha a központilag vezérelt céglerablás folyamatát egy vállalat (pl. az utcai plakátokkal foglalkozó ESMA) vagy egy ágazat (pl. a bankszektor) kapcsán akarjuk elemezni, három stációt különböztethetünk meg. Az első a becserkészési szakasz, amikor a ragadozó felméri a préda értékét, a részére potenciálisan juttatható járadékgeneráló beavatkozásokat, valamint a préda mobilitását, menekülési lehetőségeit; a második a levadászási szakasz, amikor a kiválasztott prédát a ragadozó megpróbálja „elejteni” a fenyegetés, zaklatás és támadás diszkrecionális eszközeivel (51-es pont); és végül a harmadik az elfogyasztási szakasz,

amikor a már elejtett préda a fogadott politikai család érdekkörébe és (informális) tulajdonába kerül, és elkezdik a kérdéses cég vagy cégek támogatását is. Ahogy a ragadozóból védelő lesz, úgy válik a vállalat versenypiaci értéke a kapcsolati piachoz köthető zsákmányértékké.

80. A kapcsolati gazdaság ötödik jellemzője annak domináns mechanizmusa, a kapcsolati piac-redistribúció. Polányi Károly különböztette meg a csere, a reciprocitás és a redistribúció integrációs formáit, amelyek – mint rámutat – minden gazdaságban egyszerre vannak jelen az egyik forma dominanciájával. A kommunista diktatúrákban a domináns mechanizmus a bürokratikus erőforrás-redistribúció volt, ahol a központi tervező szabta meg mind a tulajdoni, mind pedig a termelési szerkezetet. A kapcsolati gazdaságban viszont nem erőforrásokat, hanem piacokat osztanak újra, a csúcspatrónus pedig csak a tulajdonosi szerkezetet szabja meg, a termelési szerkezetet nem. Eközben – Polányi meglátásával összhangban – a kapcsolati gazdaságban sem tűnnek el a párhuzamos mechanizmusok. Egy-egy mellett léteznek versenypiacok, amelyeket a *de facto* magántulajdon és a diszkrecionális állami beavatkozás hiánya jellemez, valamint kapcsolati piacok, amelyeket a fent említett hatalom & tulajdon dominál. Alárendelt mechanizmusként, míg a kommunista diktatúrának korrigáló mechanizmusai (tervalku, gazdasági kampányok, *blat* stb.), a piactudásnak pedig torzító mechanizmusai vannak (lobbizás, szürkegazdaság, önkéntes korrupció stb.), addig a kapcsolati gazdaságban anektáló mechanizmusokat figyelhetünk

meg, amelyek révén újabb és újabb, korábban a szabályozott piaci koordináció szerint működő piacot foglalnak el és állítanak át kapcsolati logikára.

81. Az informális patronális háló kapcsolati függéseinek kívül eső nagyvállalkozók és gazdasági szektorok – többek közt – különadókkal szembeülnek Magyarországon. Különadók már a rendszerváltás táján is megjelentek, rendszerszerű eszkalációjukra azonban 2010 után került sor. Eleinte a költségvetési egyensúlyt biztosító különadók még nem kizárólag átideologizált, büntető sarként jelentek meg. Később azonban a különadók bevételnövelő funkcióját, amely az általános adók (szja, áfa stb.) fő funkciójának is számít, kiegészítették az olyan további funkciók, mint a szektorok közötti diszkrimináció (elsődleges pl. a bankadónál), a szektoron belüli diszkrimináció (elsődleges pl. a napelemekre kivetett különadónál), a kiszorítás és piacfoglalás (elsődleges pl. a kereskedelmi láncok különadójánál), valamint a politikai *büntetőjelleg* (elsődleges pl. a végkielégítések 98 százalékos különadójánál). A nehezebben zsarolható, illetve nem járadékoltatható cégekkel pedig – kvázi a különadók inverzeként – stratégiai megállapodásokat kötöttek: Audi, Coca-Cola, Daimler, GE, Microsoft, Richter, Samsung, Sanofi, Synergon és így tovább. A megállapodásban részt vevő cégeknek nyújtott kormányzati előnyök olykor még a pályázati feltételekben is tetten érhetők, mértékük pedig nemhogy elmarad a 2010 előtti, a „külföldi tőke szálláscsinálójának” titulált baloldali-liberális kormányok támogatásaitól, hanem többszörösen meghaladja azokat.

82. A kapcsolati hálón kívül eső kis- és középvállalkozók eleinte bizonytalansággal, illetve a formális és informális szabályok eltéréseiből fakadó veszteségekkel szembesülnek. Idővel azonban belátják a kapcsolati gazdaság logikáját: hogy piacon maradásuk feltétele nem a szabadpiacra jellemző, „jobb árut jobb áron” versenyében nyújtott teljesítményük, hanem hogy bekerülnek-e a ragadozó állam táplálékláncába. Mivel a gazdaság ezen szereplőit többnyire a 70-es években Balogh Zoltán professzor által ismertetett „behajthatatlan értéktöbblet” elvén, az átvételből származó előnyöket meghaladó költségek miatt hagyják békén, a vállalkozók arra vannak ösztönözve, hogy ne a valódi termelést maximalizálják, hanem a becserkészési értéküket minimalizálják. Ennek számos technikája lehetséges: a vállalat kisebb részekre történő feldarabolása, a profitok elrejtése (a posztszovjet mondás szerint: „ha egy vállalatnak profitja van, akkor rossz a könyvelője”), a belsősöknek és az adóhivatalnak eltérő számokat mutató „kettős könyvelés”, a cég vagyonának kimazsolázása (*asset stripping*), különböző – például offshore vállalatokat közbeiktató – pénzügyi sémák kiépítése stb.

83. A fogadott politikai családon kívül eső bűnözők és saját szakállra dolgozó hivatalnokok ellen a maffiaállam igyekszik fellépni. Ahogy a klasszikus maffia felszámolja a magánbanditizmust, úgy a maffiaállam sem tűri az engedély nélküli törvényteleniséget, és igyekszik azt részint formális sarccal (védelmi pénzzel), részint pedig informálisan engedélyezett törvényteleniséggel felváltani. A maffiaállam négyféle

attitűdjét különböztethetjük meg az engedély nélküli törvényteleniséggel szemben: represszió, amely a kérdéses illegalitás eliminálására törekszik korlátozások vagy nyílt támadás formájában; tolerálás, melynek nyomán – ugyancsak a behajthatatlan értéktöbblet elvén – békén hagyják a partizánkodó aktorokat; megkönnyítés, amikor a maffiaállam rátelepszik egy már kialakult hálózatra, biztosítja annak megszabott keretek közötti kvázi autonóm működését, miközben informálisan adóztatja is a hálózatot; valamint átvétel, amikor a csúcspatronus megtöri a kérdéses hálózatok autonómiáját, és betagozza őket a fogadott politikai család informális patronális rendjébe. Összességében úgy is fogalmazhatunk, hogy a maffiaállam a hagyományos bűnözőkkel együtt egyfajta bűnözői ökoszisztémát alkot, ennek pedig a régióban különböző mintázatait láthatjuk az erős bűnöző állam és mérsékelt engedély nélküli törvényteleniség együttélésétől (pl. Magyarország) a megkönnyítés attitűdjét tükröző parazitikus szimbiózisig (pl. Oroszország, Üzbegisztán).

84. A kapcsolati gazdaságon kívül eső befektetők megpróbálhatnak hasznot húzni a kapcsolati gazdaság működéséből, és olyan vállalatokba fektetni, amelyek lojális oligarchákhoz vagy strómanokhoz köthetők, s így várható, hogy diszkrecionális támogatásokban részesülnek. A befektetéseket ekkor nem piaci, hanem korrupciós várakozások hajtják, amelyek képesek egyes cégek papírjainak tőzsdei értékét hihetetlen gyorsasággal csillagászati mértékben emelni. Ezt láttuk például Mészáros Lőrinc kapcsán,

akinek a Konzumba való 2017-es bevásárlása a cég papírjainak világrekordszintű árfolyamkiugrását eredményezte, 2018-ban pedig a Fidesz újabb kétharmados győzelme másnapján tőzsdei szereplése újabb csúcsot döntött. A befektetők ekkor ún. korrupciós várakozási buborékokat fújnak a tőkepiacokon, ahogy buborékok keletkeznek a nyakló nélküli diszkrecionális támogatások révén is a fogadott politikai család vállalatainál. Az utóbbi esetben zsákmánybuborékról, a vállalatbirodalom piaci körülmények között fenntarthatatlan növekedéséről beszélhetünk. Viszont mivel mindez nem piaczgazdaságban, hanem kapcsolati gazdaságban történik, a fogadott politikai család (folyamatos) diszkrecionális támogatása képes a zsákmánybuborékokat kisimítani, illetve „borogatással” fenntarthatóvá tenni.

85. Az utolsó most említendő csoportot az egy központú patronális hálón kívül eső választók jelentik. Feljük irányulnak – a lentebb tárgyalandó ideológiai szólamok mellett – a normatív költségvetési politikák liberális demokráciákból ismert technikái a középosztály autonóm tagjait célzó egykulcsos adótól és családi adókedvezménytől a választási kampányokat kísérő rezsicsökkentésen át a célirányos osztogatásokig. A költséges perverz újraelosztást magában foglaló, elitista módjával szemben így időszakosan a maffiaállamban is előtérbe kerülhetnek az egalitárius újraelosztás eszközei. Választások alkalmával azonban megjelennek az egyszeri, ajándékszerű támogatások is. Szemben az arctalan államapparátus könnyítéseivel vagy

transzfereivel, a közvetlenül kapott ajándékok az emberben a törődés érzését ültetik el: hogy a vezetők gondolnak rájuk és a gondjukat viselik. Ezt a pszichológiai hatást voltak hivatottak kiváltani hazánkban a nyugdíjasoknak adott Erzsébet-utalványok éppúgy, mint a '14-es választás előtt a rezsicsökkentés mértékét kötelező módon, külön kiemelve az emberek számláira írató állami rendelkezések is.

86. A kapcsolati gazdaságból szerzett illegális jövedelmek szerepet játszanak a rezsिम, azaz a patronális autokrácia fenntartásában. Ez egyben a kapcsolati gazdaság fennmaradásának is a záloga, ami a politikai és gazdasági szférák szét nem válásából következik. A fogadott politikai család – a luxusfogyasztás nyilvánvaló, gyakran mértéktelen megugrásán túl – háromféleképpen hasznosíthatja a jövedelmeit: felhalmozás, amely a pénzek (magán-) strómanok nevében és különböző offshore-számlákon tartását jelenti; a gazdaságba való újrabefektetés, ami a fogadott politikai család vállalatbirodalmának további növekedését szolgálja a még nem anektált piacokon; és végül a politikába való újrabefektetés, amely a patronális média terjeszkedését, a transzmissziósszív-párt és az álcivil szervezetek finanszírozását, az ellenzéki pártok és politikusok megvásárlását, valamint spin-doktorok, agytrösztök és közvéleménykutatások kifizetését jelenti. Míg a politikába való befektetés a hatalmon maradáshoz, a felhalmozás pedig a hatalomból való esetleg kikikerülés esetén a vagyon megőrzését szolgálja, a gazdaságba való újrabefektetés mindkét időszakra szól. Egyrészt

rengeteg beszállítót, alvállalkozót és persze a vállalatbirodalomban dolgozó embert tesznek érdekeltté a rendszer fennmaradásában, másrészt egy váltás esetén nem lehet az említetteket egy csapásra földönfutóvá tenni, ami megnehezíti a korrump módon szerzett vállalatbirodalom lebontását.

87. A kapcsolati gazdaság nem ragadható meg az eredeti tőkefelhalmozás fogalmával, mert ott – a Marx által leírt folyamatban – a premodern és modern szektor vagy éppen az agrár- és az ipari szektor közti tőkeáramlás történik, melyet tulajdonosváltás kísér. Itt azonban csak a meglévő felhalmozott tőke tulajdonosainak (eredeti vagy másodlagos) cseréjét vezérlik. Az új tulajdonosi garnitúra pedig nem válik valódi vállalkozóvá, mivel szocializációja révén az csak a vállalkozó mezében megjelenő – a csúcspatrónus által meghatalmazott, monopoljogokkal körülbástyázott – járadékoltató. A kapcsolati gazdaságot továbbá nem érdemes a nyugati irodalomban ismert „kapitalizmus változatai” paradigma mentén sem értelmezni, amely hasonló problémákat szül, mint amikor a patronális autokráciát próbálják a „demokrácia változatai” között elhelyezni (7-es pont). Egyrészt a kategorizálás indokolt, hiszen – *de jure*, a formális intézmények szintjén – hasonló elemeket látunk; másrészt viszont a kategorizálás indokolatlan, hiszen – *de facto*, az informális intézmények szintjén – a patronális rendszernek olyan elemei vannak, amelyek rendszer-meghatározó módon írják felül annak formális identitását. Így a kapcsolati gazdaságot a kapitalizmus

egy változataként értelmezni, bár helytálló megállapítás, a formális intézmények hangsúlyozásával a szisztéma piacgazdasággal való öszszemosásával fenyeget.

88. Végezetül a kapcsolati gazdaság nem „haveri kapitalizmus”, amely kifejezés nem utal a patronális autokrácia alapvető jellemzőire. A „haveri” jelző a korrupciós ügyletekben – bár különböző szerepekben lévő, de mégis – egyenrangú feleket, partnereket feltételez; olyan önkéntes – eseti, bár ismételhető – tranzakciókat, amelyek bármelyik fél által tetszőlegesen és következmények nélkül megszakíthatók, illetve ismételhetők. Ezzel szemben a kapcsolati gazdaságot az egypiramisos háló patronális viszonyai határozzák meg, a korrupció rendszeressé és egyben rendszerszerűvé válik, az oligarchák számára pedig a fogadott politikai család kapcsán nincs meg a szabad be- és kilépés lehetősége. A kapcsolati gazdaság nem úgy jön létre, hogy oligarchák vonják ellenőrzésük alá az államot, vagyis nem egy gazdasági érdekcsoport veszi át az egyébként tőle személyileg és szervezetenként is külön álló politika bizonyos szegmensei fölötti rendelkezést, hanem egy politikai vállalkozás teremt magának a politikai szféra patronalizációja révén oligarchakinevezési jogot. Ha a kapcsolati gazdaságot az ún. politikai kapitalizmus változatai közé szeretnénk besorolni, akkor – a haveri, oligarchikus és patronális jelzőkön is túlmutatva – maffiakapitalizmusról érdemes beszélni, amely a fogadott politikai családra utal, és kiemeli a patronális viszonyok központi szerepét éppúgy, mint a felhalmozás törvénytelen voltát.

Társadalmi szerkezet, társadalmi folyamatok

89. A liberális demokráciák tömeges, gyenge személyes kötéssel működő társadalmak csak egy sor intézményi garancia oltalmában működőképese. Mark Granovetter hírese, a „gyenge kötések erejét” bemutató példájában az álláskeresés kapcsán távoli ismerősöktől szerzett információ csak akkor ér valamit, ha az állás nincs előre leosztva: ha az erőforrásokért nyílt verseny van, amit a társadalmi cselekvés adott szférájának – például munkahelyek kapcsán a gazdaság – szempontjai és normatív szabályai szerint bonyolítanak le. Azonban patronális autokráciában az intézményi garanciák leépülésével együtt az információ helyett a befolyás válik meghatározóvá, az előbbit hordozó gyenge kötések pedig leértékelődnek az utóbbit hordozó erős kötésekkel szemben. Így másfajta háló is fejlődnek: szemben a Barabási Albert-László által leírt preferenciális csatolódás elvével, ahol az egyes emberek a több kapcsolattal rendelkező pontokhoz kapcsolódnak, a patronális rendszerek társadalmában a csatolódás szempontja a több kisajátított erőforrás lesz. Nyílt, szabadversenyess rendszerekben alkalmasság alapján létrejöhetnek új központok, ha az emberek úgy döntenek, hogy hozzájuk csatlakoznak inkább a régi kapcsolatuk helyett (szabad kilépés); a korlátozott rendszerben egy központ van, aki elejét veszi az új, tőle független központok kialakulásának, és akitől nem lehet bármikor, egy jobb ajánlatot látva elszegődni (nincs szabad kilépés).

90. A maffiaállam társadalmak klientúratársadalom, amit nem az osztály jellegű – autonóm jogállású,

piaci mechanizmusokon keresztül érvényesülő – viszonyok mentén, hanem a patronus-kliens viszonyok léte vagy nem léte, illetve típusai mentén érdemes elemezni. Azt a társadalmi csoportot, amely az uralmi elitől, illetve egyes tagjaitól függő helyzetben van, és diszkrecionális alapon meg lehet őket fosztani a pozíciójuktól, klientúrának (*clientage*) nevezzük. A klientúra nem kaszt vagy feudális rend, mert bár alacsony társadalmi mobilitást feltételez, nem formalizált csoport, és nem is osztály, mert részint nem gazdasági mechanizmusok hozzák létre, részint pedig – szemben a modern jóléti társadalmakkal – tagjai autonómiáját és státusát nem védik normatív alkotmányos és szociális intézmények. A klientúratársadalom függő helyzetű, illetve – az előző pontban elmondottak miatt – ebbe kényszerülő klientúrákból áll, valamint különböző nem-klientúra csoportokból, amelyek különböző okokból el tudják kerülni a függőségi helyzeteket. Ezek közé tartoznak azok, akik diszkrecionális alapon meg nem vonható, normatív állami támogatást kapnak (nyugdíjasok, diákok stb.); a középosztály egy bizonyos, autonómiáját megőrizni képes része; és mindazok, akik alávétése aránytalanul drága lenne az általuk remélhető hasznokhoz képest („behajthatatlan értéktöbblet”, 82-es pont).

91. Az egyenlőtlenségek a liberális demokráciákban elsősorban piaci egyenlőtlenségek, amelyeket a piacgazdaság személytelen mechanizmusai, valamint a lobbizás és járadékadás torzító mechanizmusai (80-as pont) hoznak létre. Egy klientúratársadalomban viszont a

vagyoni különbségeket nem önkéntes – magánszereplők egymás közti vagy nagyvállalkozók által politikuskokkal kötött – megállapodások generálják, hanem az egy központú patronális piramisban elfoglalt pozíció, illetve a csúcspatrónus személyes döntései. A családfeő ugyanúgy felvihet valakit a társadalmi hierarchia tetejére, mint ahogy el is távolíthatja onnan: ahogy az orosz viccben mondják, „Oroszországban nincsenek milliárdosok, csak milliárdos beosztású emberek”. Így nem piaci, hanem patronális egyenlőtlenségekről kell beszélnünk. Hasonlóképp, a kontextus miatt tévedés a munkavállalók kiszolgáltatott helyzete kapcsán „neoliberalizmusról” beszélni, hiszen a piaci reformok, miközben valóban a munkajogok laizitását tűzik ki célul, nem építenek a helyükbe patrónus-kliens függőségeket egy egy központú patronális háléhoz. A neoliberalizmus atomizál – a patronalizmus vazallizál. Másfelől, míg a piaci reformok a munkaadók munkavállalókkal szembeni hatalmának növelésével járnak, a patronalizmus a munkaadót is megfosztja a hatalmától, amikor a vállalkozókat és oligarchákat függőségi pozícióba taszítja (38-as pont), és részint elvonja, részint pedig feltétellessé teszi a formális tulajdonukhoz, tőkéjükhez tartozó jogosítványaikat (76-os pont).

92. A patronális autokráciában a felső klientúra felső részét az oligarchák, alsó részét pedig a jól fizetett felső vezetők és strómanok teszik ki. Szimptomatikus ennek a függőségi helyzetnek a megjelenése az ún. „legbefolyásosabb magyarok” listáján. Míg a hatalommegosztás elvén alapuló, plurális társadalmakban

a befolyásos személyiségek listáján nem egymással hierarchikus, alá-főlé rendelt viszonyban lévő, hanem rendszerint autonóm, egymástól nem függő személyiségek találhatók (politikustól vállalkozóig, médiaszereplőtől egyetemi professzorig), addig a magyar befolyáslistára felkerülők döntő többsége Orbán Viktor kegyének köszönheti befolyását, és e kegy megvonásával önértékén teljesen érdektelenné válik. Bármennyire is szubjektív e listák összeállítása, reflektál a szereplők valós függelmi helyzetére. Ez az uralmi elit csúcsain is leképezi azt a patronális kapcsolatrendszert, amely a társadalmi hierarchia alsóbb szintjeit is jellemzi.

93. A középclientúrába tartozók két fő csoportját – nem jogi, hanem szociológiai pozíciójuk szerint – szolgáló nemesekként és udvari beszállítókként azonosíthatjuk. Ezek a szereplők egy alárendelt, vazallusi helyzetbe szorított réteget alkotnak, korlátozott intellektuális, piaci és gazdasági szabadsággal. A szolgáló nemesek körébe tartoznak a közszolgálati hivatalnokok, a közalkalmazotti értelmiség (a tanároktól az akadémiai dolgozóig), valamint a korábban a közszolgálati körön kívül álló, de jelentős közvélemény-befolyásoló erejű egyéb értelmiségi csoportok is. Ezen körök intézményi autonómiáit a mafiaállam felszámolta, és elindította marginalizálásukat vagy besorozásukat saját szolgáló rendjébe, például a Magyar Tudományos Akadémia patronalizálása, a Magyar Művészeti Akadémia felállítása, valamint a különböző, újonnan létrehozott kamarák révén, amelyek – szemben a fasiszta rendszerek korporációival

– nem rendelkeznek a hatalommal szembeni alkupozícióval. Az udvari beszállítók közé pedig nem mások tartoznak, mint azok az alvállalkozó kliensek, akik áttételesen haszonélvezői az állammal kapcsolatban lévő megrendeléseknek (39-es pont), de akik egyben kiszolgáltatott, függő helyzetben is vannak a fogadott politikai család oligarcháival és strómanjaival szemben.

94. A klientúrátársadalom létrehozása nemcsak a társadalom értelmiségének, munkavállaló elitjének és derékhadának betörését, domesztikálását szolgálja, hanem kiterjed a társadalmi piramis aljára is. Az alsó klientúrába tartozók számára némi mozgásteret biztosító, normatív jóléti támogatások (például munkanélküli-segély) körét és időtartamát szűkítették, megerősítve a függő helyzetbe taszítandók kiszolgáltatottságát. Az alsó klientúrába tartoznak még például a közmunkások, akik nemcsak az ideiglenességgel, kiszámíthatatlansággal és azzal vannak sújtva, hogy a törvényes minimálbér mintegy feléért dolgoznak, hanem azzal is, hogy alkalmazásuk és elbocsátásuk a polgármesterek nem perelhető, diszkrecionális jogköre. Valójában olyan, központilag intézményesített cselédmunkarendszerről van szó, amelyben a foglalkoztatottak jogai és biztonsága még a két világháború közti időszak cselédkönyveseinek státusát sem éri el. Nem véletlen, hogy kénytelenek eltérni, hogy közmunkásként kormányzati pártrendezvények biodíszleteként kell asszisztálniuk, vagy kormánykritikus események ellentüntetőiként demonstrálniuk, vagy éppen helyi potentátok magánbirtokain

dolgozniuk. A 2012-ben Orbán által a jóléti állammal szemben meghirdetett „munkaalapú társadalom” valójában egy minden szintre kiterjedő klientúrátársadalmat jelent, illetve az arra jellemző kiszolgáltatottsági viszonyok intézményesítését.

Az ideológia szerepe a patronális autokráciában

95. Politikai elemzésekben a szereplők ideológiáját általában „készpénznek veszik”: ha valaki konzervatív értékekre hivatkozik, az konzervatív, ha nacionalista szólásokat hangoztat, az nacionalista stb. Ez a gyakorlat azzal az előfeltevéssel él, hogy a szereplők kommunikációja szükségképpen a tényleges céljaikat tartalmazza: hogy az aktorok számára az általuk hangoztatott ideológia egyben cselekvésük vezérfonalát is jelenti. Ez az előfeltevés abban az esetben indokolt, ha a szavak és a tettek összhangját figyelhetjük meg, ha a hatalmi cselekvés ténylegesen a kommunikált ideológiához igazodik. Ebben az esetben ideológiavezérelt aktorról beszélünk, akinek ideológiájával egyben rendszere alapvető jellemzőit is megragadhatjuk, mint például a kommunista diktatúra esetében. Ha azonban a szavak és a tettek nincsenek összhangban, akkor az említett előfeltevés indokolatlan, és ideológiaalkalmazó aktorról kell beszélnünk, akinek az ideológiájával nem ragadhatjuk meg a rendszer alapvető jellemzőit. Még az olyan, látszólag világos célmegjelölésekre is igaz ez, mint Orbánnál a „nemzeti burzsoázia felépítése”, hiszen ebből például nem következnek olyan alapvető jellemzők, mint a nemzeten belüli lojalitásalapú selekció és a csúcspatrónussal szem-

beni patronális, függő helyzet. Így a csúcspatrónus által hangoztatott ideológiát nem a rendszer leírására érdemes használni, hanem akként kell értelmezni, ami: a kommunikáció részeként.

96. Az ideológiavezérelt aktor kommunikációja értékkoherens, míg az ideológiaalkalmazó funkcionális-koherens: uralmi modelljéhez változtatja össze a hozzá illeszkedő ideológiai eszközöket (pl. populizmus, 56-os pont), illetve a politikai célszerűség igényeinek megfelelően változtatja ideológiai paneljeit. Elképzelhető, hogy a rezsim egyes területei – például az oktatás – egy konkrét ideológiát követnek, ez azonban az ideológiaalkalmazásnak nem ellentéte, hanem evidens következménye: az egyes alrendszereket a legcélszerűbb, akár más alrendszerek ideológiaalkalmazásával teljesen ellentétes ideológiáknak vetnek alá. Ezek általában olyanok, amelyek vagy „nem sok vizet zavarnak” (pl. kultúrpolitika), vagy közvetlenül szolgálják a jövedelmek korrump elsajátítását (pl. sporttámogatás), vagy pedig olyan meggyökeresedett szövetségeket találnak hozzá, amelyek bizonyos autonómia mellett ideológiavezérelten szolgálják ki a rendszer fő és alapvető céljait (pl. oktatásban az egyház). Ez utóbbiak miatt tűnhet ideológiavezéreltnek az adott alrendszer, miközben a rendszer egésze nem értékkoherens, hanem funkcionális-koherens: az egyik ponton multiellenes hadjáratot hirdet, a másikon a „munkahelyteremtés” jegyében támogatásokkal halmozza el a külföldi tőkét; az egyik ponton bevándorlóellenes lépéseket tesz, a másikon letelepedési kötvényprogramot indít stb. Ahogy az összeváloga-

tott kommunikációs panelek is lehetnek önmagukban koherensek, úgy az egyes alrendszerekhez választott ideológiák többé-kevésbé konzekvens követése sem érinti a rendszer ideológiaalkalmazó jellegét. Pont így működik az ideológiaalkalmazás.

97. A funkcionális-koherencia kétoldalú: ugyanúgy vonatkozik az ideológia kínálati, mint annak keresleti oldalára, a választókra is. A populista választók jó része megélt tapasztalataira, problémáira keres és kap egy – számára kielégítő – választ. A nyugati demokráciák populistái a bevándorlás és a kisebbségvédő identitáspolitikai miatt megrendülő társadalmi pozíciók, valamint a globalizációhoz köthető gazdasági nehézségek, válságok nyomán próbálják megszólítani „a veszteseket”. A posztkommunista régió populistái – miközben részben teremtik is a keresletüket – gyakran már létező társadalmi feszültségekre reflektálnak, amelyek eredhetnek a rendszerváltás gazdaságiszervezet-átrendeződéseiből, a privatizáció igazságtalannak és hatalomátmentésnek tételezéséből, az intézmények oligarchikus anarchiából következő gyengeségéből, valamint a – szocializmus után hirtelen látványossá váló – vagyoni egyenlőtlenségekből is. A populisták világos oksági kapcsolatba állítják ezeket a problémákat a piacosítással, a liberális politikai elittel, valamint a „gyarmatosító” politikai és gazdasági szereplőkkel. Ahogy Oroszországban a 90-es évek gazdasági összeomlása után a „demokrata” szó vált szitokszóvá, s helyette a köznyelvben a „dermokrata”, azaz szó szerint „szarokrata” kifejezés terjedt el, úgy Magyarországon a „liberális” lett szitokszó, amely „az

átmenet két zavaros évtizedéhez”, az „ellopott rendszerváltáshoz” és „hazánk nemzetközi tőke általi kifosztásához” kapcsolódik.

98. A populista narratíva a „mi” és „ők” felosztásán, illetve e csoportok diszkurzív felépítésén alapul. A „mi” csoport felépítéséhez a csúcspatrónus az „Isten, haza, család” fogalmi köré rendeződő értékeket választja ki, választja le belőlük az uralmi mintázatához nem illeszkedő részeket, és keretezi őket újra a rezsim kontextusának megfelelően. Az „Isten” kiválasztása a racionalitás és felvilágosult vita elvetésén alapul, amit úgy kereteznek, hogy a fogadott politikai családnak nyújtsanak megkérdőjelezhetetlen morális pozíciót. Eközben persze leválasztják az amorális familizmushoz (52-es pont) nem illeszkedő szolidaritás, könyörület és mértékletesség alapvető vallási tanításait. A „haza” érzelmi-erős kötődésű közösség, melynek nevében áldozatot lehet elvárni, azonban a csúcspatrónus hatalmi érdekeinek megfelelően leválasztja belőle a jogegyenlőség politikai nemzetéhez tartozó elvét. A maffiaállam nacionalizmusa nem más nemzetek ellen irányul, hanem a saját nemzetéből történő kirekesztésére mindazoknak, akik nem részei a fogadott politikai családnak, nincsenek a patronális rendben az alá betagozva, vagy éppen opponensei annak. Végül a „család” fogalma kapcsán a populisták a Nyugatot elrettentő példaként használják, és a tradicionális családmodell védelmében lépnek föl, ugyanazon patriarchális uralmi minta társadalmi legitimitását hangoztatva, amit a csúcspatrónus ország élén betöltött szerepe is megtestesít (49–50-es pont).

99. Az „ők” csoport felépítéséhez az ellenségkonstruálás és megbélyegzés technikái tartoznak. A Fidesz vezetői nem antiszemita, célpontjuk nem a „zsidó”, hanem az antiszemita politikailag meghódítandó közönsége; és nem is rasszista, hanem a rasszista érzületűek is a táborukba terelendő célközönségük. Szemben az ideológiavezérelt, például fasiszta vagy idegengyűlölő politikusokkal, a posztkommunista régió populistái váltogatják az ellenségeiket az aktuális politikai légkörnek megfelelően. Az ideológiaalkalmazó megbélyegzésnek sajátos „politikai gazdaságtana” van: annak alapján választanak, hogy melyik csoportnak van a legjelentősebb gyűlölet- és félelemgeneráló potenciálja, továbbá milyen ellenállást tud tanúsítani. „A hajléktalanok” félelemgeneráló potenciálja alacsonyabb, és a többségi társadalomtól elsősorban vagyoni helyzetük választja el őket, így legfeljebb eseti gyűlöletkampányok célpontjaiként szolgálhatnak. A „migránsok” azonban etnikai, vallási, nyelvi és kulturális törésvonalakat is megjelenítenek, így – magas félelemgeneráló potenciáljuk révén – hosszabb időn át alkalmazhatók. Ezen a ponton említendő az összeesküvés-elméletek is, amelyek szükségképpen kapcsolódnak a populista narratívához: ha a hazai és nemzetközi kritikusoktól, szervezetektől és egyénektől az aktuálisan megbélyegzett csoportokig minden ellenfélnek az „ők” oldalán kell lennie, akkor ez csak úgy oldható meg, ha összeesküvést tételezünk köztük. A befogadó választók pedig idővel magukévá teszik a populista által sulykolt világképet, és a valóság történései a már előre meghozott ítéletek és szerepek

bármikor tetszés szerint helyettesíthető illusztrációivá válnak a számukra.

100. A populizmus szociálpszichológiája a következő logikai sorban épül fel: (1) a „mi” és „ők” megkülönböztetésével, illetve az utóbbi el-lenségévé és minden bajok okozójává stilizálásával áldozattudatot generálnak; (2) az áldozattudat felmenti a populista választót a másokkal való törődés erkölcsi kötelezettsége alól, hiszen az áldozat („mi”) érdemel empátiát és nem a nem-áldozatok vagy az elkövetők („ők”); (3) a felmentés morális nihilizmushoz vezet, ami a „mi” csoporton kívüliek sorsával szembeni teljes érdektelenséget jelent; (4) a morális nihilizmus a szolidaritás elvetésével jár; (5) a szolidaritás elvetése teret nyit a nyílt önzésnek, az életében problémákkal szembesülő választó végre morális korlátok átlépése nélkül koncentrálnak csak a saját gondjaira, magára hagyva másokat; (6) az önzés kollektív egoizmusban ölt testet, ahogy a „mi” képzelt közössége válik a szolidaritás elvetésének legitimációs bázisává; és végül (7) a kollektív egoizmus kihúzza a morális talajt a közösségi érdekbeszámítás alól, hiszen a különböző társadalmi csoportok érdekeinek összegzésére (54-es pont) csak akkor van szükség, ha mások érdekeit legitimnek fogadjuk el és tekintetbe akarjuk venni. Összegezve, az ideológia kínálati és keresleti oldalát is figyelembe véve a populizmus a morális korlátok nélküli kollektív egoizmus politikai programjának ideológiai eszköze.

101. A populista olyan társadalmi problémákra, múlt- vagy jelenbéli eseményekre reflektál, amelyekben a szavazók anyagi érdekeik, bizton-

ság- és kényelemérzetük veszélyeztetését látják. Ebben a helyzetben a populizmus problémamegoldást kínál erkölcsi korlátok nélkül – míg a dogmatikus liberalizmus erkölcsi korlátokat kínál problémamegoldás nélkül. A dogmatikus liberalizmus gyakran tabusítja a globalizációval és a hazai társadalmi feszültségekkel kapcsolatos problémákat, és morálisan megbélyegzi azokat, akiket ezek a problémák sújtanak. Bizonyos értelemben kölcsönös megbélyegzést láthatunk: a populisták az „ők” csoport tagjait jelölik meg minden problémájuk okaként, a dogmatikus liberálisok pedig a populista üzenetekre rezonáló szavazókat xenofóbnak, homofóbnak vagy még rosszabbnak hívják. Nem csoda, hogy az érintettek fogékonyra válnak a populisták kényelmes megoldásai iránt. Ez a folyamat aláássa az emberek problémáival kapcsolatos észszerű diskurzus lehetőségét: a problémákat megélő emberek egyre inkább magukévá teszik a populista nézőpontját, látva, hogy a nem-populisták nem-hogy nem törődnek a problémáikkal, de még sértegetik is őket. Így amikor a populizmus népszerűségének okait kutatjuk, a populista narratíva „húzóhatását” együtt kell elemezni az- zal a „tolóhatással”, amit a dogmatikus liberális hozzáállás fejt ki.

Eltérő utak:

a posztkommunista régió rezsimpályáinak sokfélesége

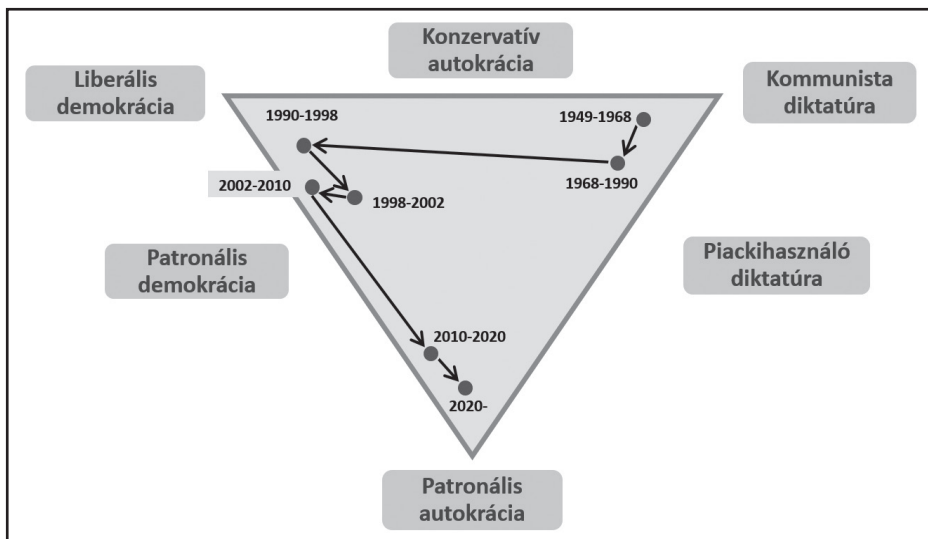
102. A kommunista diktatúra utáni átmenet különbözőféle rezsimeket eredményezett a régió országaiban. Az eltérő rezsimpályák vizsgálatakor a nyugati megfigyelők általában a személytelen intézményi környezetre koncentrálnak. Természetesen

maguk is tisztában vannak – az elit szintjén – a személyek és a személyes kapcsolatok fontosságával, de rendszerint ezeket az aktorokat a formális titulusuk és kompetenciáik szerint azonosítják: többpártrendszer látnak, nem patronális hálók versenyét, és miniszterelnököt, nem pedig csúcspatrónust. Azonban az eddig elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a posztkommunista rendszerek vizsgálata kétszintes megközelítést igényel: egyszerre kell figyelembe vennünk (1) a személytelen intézmények szintjét, ahol a jogállam és a hatalmi ágak szétválasztásának *de jure* garanciái kapcsán beszélhetünk demokratikus vagy antidemokratikus átalakulásról; valamint (2) a személyes hálózatok szintjét, ahol a társadalmi cselekvés szférái *de facto* szétválásának foka, illetve ennek megfelelően az informális patronális hálók megjelenése vagy felszámolódása kapcsán beszélhetünk patronális vagy antipatronális átalakulásról. Amikor a tanulmány elején „makacs struktúrákról” beszéltünk, az ebben a terminológiában nem mást jelent, mint hogy a régió rezsimpályáinak egyes átmenetei csak a személytelen intézmények szintjén valósultak meg, míg a másik szinten nem ment végbe – a demokratizálással párhuzamosan – antipatronális átalakulás (13-as pont).

103. A rendszerváltás, ami a Kornai-féle általános rezsimtípusok – demokrácia, autokrácia vagy diktatúra – egymásra történő váltását jelenti, ugyanúgy lehetett a tranzitológia előfeltevéseinek megfelelő kétszintű átalakulás, amikor a demokratikus átalakulást antipatronális átalakulás is kísérte

(és liberális demokráciák alakultak ki), mint egyszintű átalakulás, amikor a demokratikus átalakulás nem járt együtt antipatronális átalakulással (és patronális demokráciák vagy autokráciák alakultak ki). A kommunista diktatúra utáni „első állomásra” érkezés, azaz a rezsimek elsődleges pályája a volt szovjet birodalom mindhárom történelmi régiójában rendszerváltást hozott: az egy központú bürokratikus patronális kommunista diktatúrából a nyugati keresztény régióban több központú nem-patronális liberális demokráciák lettek (pl. Észtország), míg az ortodox és iszlám történelmi régiókban vagy egy központú informális patronális autokráciák (pl. Kazahsztán), vagy pedig több központú informális patronális demokráciák keletkeztek (pl. Románia). Az immár nem kommunista, így a posztkommunista régió részének tekintendő Kínában azonban nem rendszerváltás, hanem modellváltás történt, az egypártrendszer kereteinek megváltozása nélkül lett az ország kommunista diktatúrából piackihaszoló diktatúra (15-ös pont).

104. A rezsimpályák első állomásáról a következőre történő átmenetet másodlagos pályának nevezük. Bár az előző pontban példaként hozott országoknak nem volt másodlagos pályája, és többé-kevésbé stabilan kikötöttek egy rezsimtípus közelében, amely országoknak volt, ott kivétel nélkül a szakirodalomban demokratikus visszacsúszásnak nevezett folyamat jeleit tapasztalhatjuk. Ezek egy része egyszintű átalakulás, és azon belül is csak a kísérlet fázisában van: Lengyelországban Kaczyński 2015 óta próbál antidemokratikus átalakulást véghez vin-

2. ábra: Magyarország rezsimciklusa (1949–2020).

ni patronális átalakulás nélkül (azaz liberális demokráciából a konzervatív autokrácia irányába), Csehországban pedig Andrej Babiš 2013 után próbálkozott egy patronális átalakulással antidemokratikus átalakulás nélkül (azaz liberálisból a patronális demokrácia irányába). Oroszországban 2003-ra sikeres egyszintű átalakulás ment végbe, ahogy Putyin a több központú informális patronális demokráciát egy központú patronális autokráciává alakította, Magyarországon pedig 1998 után sikeres kétszintű átalakulás ment végbe két részben. 1998–2002 között az ország patronális átalakulást tapasztalt, amit 2002 után nem követett – a demokrácia liberális formájához visszavezető – antipatronális átalakulás. 2002–2010 között az ország a kormánypártok és a Fidesz informális hálói közötti egyenlőtlen patronális versengés jeleit mutatta. Ennek vetett véget 2010-ben Orbán, akinek a kétharmados győzelme után megkezdődött a rendszer anti-

demokratikus átalakulása több központú patronális demokráciából egy központú patronális autokráciába (2. ábra).

105. Egyszintű átalakulások jellemezték többnyire a régió „színes forradalmait”. A rezsimciklus Henry Hale által bevezetett fogalma ezt a jelenséget hivatott megragadni: egy versengő patrónus-kliens hálóak által jellemzett patronális demokráciában az egyik, éppen hatalmon lévő háló megpróbálja bebetonozni magát, elindul az autokrácia felé, de amikor a kísérletet – egy színes forradalommal – visszafordítják, nem a nyugati típusú liberális demokrácia nem-patronális világa jön el, hanem a patronális demokrácia versengő rendje áll helyre. Röviden az antidemokratikus átalakulást demokratikus átalakulás követi, amit azonban nem kísér antipatronális átalakulás. Ezt láttuk például Ukrajnában, ahol Leonyid Kucsma egy központú patronális hálójával fordult szembe a narancsos forradalom 2004-ben,

illetve Viktor Janukovics autokratikus kísérletével az Euromajdanforradalom 2014-ben. De hasonló folyamatok játszódtak le a kirgiz tulipános forradalom után 2005-ben és az örmény bársonyos forradalom után 2018-ban. Az egyetlen kivétel Grúzia, ahol a 2003-as rózsás forradalom után megválasztott Miheil Szaakasvili kormánya – ideológia-vezérelt, libertárius alapon – kísérletet tett egy antipatronális átalakulásra, amit viszont demokratikus átalakulás nem kísért. Így bár az állami kontroll visszanyesése komoly eredményeket hozott a hatalom & tulajdon rendszere hatalmi komponensének eliminálásával, a Szaakasvili-kormány Grúziát a konzervatív autokrácia irányába vitte el. A kormányt eredetileg támogató oligarcha, Bidzina Ivanishvili 2012-es kormányra kerülése óta pedig az ország visszatért a patronális demokrácia szokásosnak mondható rendjéhez.

106. A kihívás alatt álló patronális demokráciákban lezajlott, sikeres színes forradalmak lefolyása négy lépésben foglalható össze: (1) a hatalmon lévő patronális háló látványos módon felrúgja a közösségi érdekbeszámítás demokratikus folyamatát (többnyire választási csalással); (2) a skandalum tömeges, legitimitást megkérdőjelező tüntetéseket eredményez (59-es pont); (3) a legitimitást megkérdőjelező tüntetéseket elkezdik kívülről támogatni olyan szereplők, mint nemzetközi civil szervezetek, kormányok és nemzetközi szövetségek is (pl. az EU); (4) ahogy a hazai és a nemzetközi szintéren is elolvad a kormányzat támogatása, kénytelenek a forradalmárok követeléseit teljesítve lemondani.

A negyedik ponthoz különféle egyedi események vezettek, a parlament épületének tüntetők általi megszállásától (Grúzia, Kirgizisztán) az alkotmánybíróság tüntetőket támogató döntésén át (Ukrajna a narancsos forradalom során) az uralmi elit kulcsszereplőinek nyílt rendőri erőszakot követő elpártolásáig (Ukrajna az Euromajdan során). Kiépült patronális autokráciák azonban rendszerint nem színes forradalmak hatására buktak meg, hanem olyan okokból, mint az elitkohéziót kikezdő etnikai konfliktusok (Macedónia), a geopolitikai nyomásgyakorlás (Moldova) vagy – a régió első színes forradalma, a bulldózerforradalom sikerét biztosító – háborús helyzet (Szerbia). Hogy van-e esély egy országban még sikeres színes forradalomra – amely az ellenzék oldaláról mindig békés tömegmegmozdulásokat jelentett –, olyan tényezőktől függ, mint például az autokratikus stabilizáció mértéke (115-ös ponttól).

A rezsimsajátosságokon túl: ország-, közpolitika- és korszakspecifikus vonások

107. Az előző pontban számos olyan tényező előkerült, az etnikai törésvonalaktól a geopolitikai helyzetig, amelyeket korábban, a maffiaállam modelljének felállításakor nem említettünk. Ennek oka, hogy fogalmi keretünk elsősorban rezsimspecifikus vonásokkal foglalkozik: azokkal a tényezőkkel, amelyek a hatalom és autonómia viszonyait testesítik meg (uralmi elit, állam, politikai intézmények, a gazdaság politikával kapcsolatos működése stb.). Ezeket az elemzés szintjén világosan elválasztjuk az országspecifikus vonásoktól, ame-

lyeket az adott ország kultúrája (pl. etnikai törésvonalak), történelme (pl. országméret) vagy természeti adottságai határoznak meg (pl. természeti erőforrások, geopolitikai helyzet). Mindezek természetesen hatással vannak a rendszer működésére, azonban – egy egyszerű metaforával élve – a rezsimspecifikus vonások azt mutatják meg, hogy kutyáról vagy macskáról van-e szó, az országspecifikus vonások pedig azok, amik megkülönböztetik a csivavát a dán dogtól. Az alábbiakban ezekről a „fajtán belüli” különbségekről ejtünk szót, ami egyben azt is jelenti, hogy különböző adottságú országokban is lehet ugyanolyan típusú rendszer. Oroszország például mintegy 180-szor nagyobb, mint Magyarország; 14-szer nagyobb, soknemzetiségű népessége van; erőforrásokban gazdag; nem tagja az EU-nak; és a politikai erőszak jóval magasabb szintjét is jeleníti meg. Viszont ha a rendszerre koncentrálunk, a hatalom és autonómia logikáját tekintve nincs nagyobb különbség Putyin Oroszországa és Orbán Magyarországa között, mint '89 előtt a brezsnyevi Szovjetunió és a kádári Magyarország között volt.

108. Etnikai törésvonalakról akkor beszélünk, ha azok tömeg-mobilizációs erővel bírnak, illetve ha az elitek szintjén az etnikai identitás a meghatározó kötőanyag. A poszt-kommunista világban az etnikai törésvonalak gyakran a pluralizmus garanciái, azonban olykor erőszakos konfliktusokhoz is vezetnek. Az elemzés következő dimenzióit vehetjük fel: (1) a rendszerváltás után a soknemzetiségű országok feloszlottak-e homogénebb egységekre (mint Jugoszlávia); (2) ha az országok nem oszlottak fel, és etnikai alapú klánok,

azaz informális patronális hálók alakultak ki, azok dominálják-e a politikai teret (Romániában például a magyar kisebbséghez tartozó Romániai Magyar Demokrata Szövetség – RMDSZ – nem); (3) ha etnikai alapú klánok dominálnak, akkor azok képesek-e békét kötni (mint Közép-Ázsiában, leszámítva Tádzsikisztánt, ahol a megegyezés hiánya polgárháborúhoz vezetett); és végül (4) ha kötnek is egy ún. klánpaktumot, az egy központú vagy több központú uralmi elitet eredményez-e. Van, ahol néhány nagyobb törzsszövetség között egyensúlyoz a csúcspatrónus (pl. Kazahsztán), másutt a klánok hat-hét regionális csoportot képeznek, s ezek közül emelkedik ki egyiket erősebb csoport (pl. Türkmenisztán, Üzbegisztán), máshol viszont a százas nagyságrendű, elkülönülő helyi törzsek egy parlamentáris alkumechanizmus felé hajtják a politikai rendszert (pl. Kirgizisztán). Magyarországon az etnikai törésvonalak nem jelentenek egyben politikai törésvonalat. A cigányság elsősorban a különböző politikai erők általi megbélyegzés célpontjaként jelenik meg, amivel szemben erős érdekvédelmi szervezetek híján képtelen hatékonyan fellépni.

109. A volt kommunista titkosszolgálatok néhány országban képesek voltak önálló patronális hálóként túlélni a rendszerváltást. Ez a hálózat aztán vagy az állam nyílt vezetésére törekedett (pl. Oroszországban), vagy egy ún. mélyállamot hozott létre, melynek tagjai részint az újonnan alapított titkosszolgálatokban foglaltak el pozíciókat (pl. Ukrajnában), részint pedig az ismereteik révén kovácsoltak maguknak politikai és gazdasági tőkét. A volt titkosszol-

gálathoz köthető kompromatok világa (72-es pont) különösen az olyan országokban erős, ahol nem vagy csak részleges volt a lusztráció és a dossziényilvánosság, mint például Magyarországon. Hazánkban a titkosszolgálatok feletti ellenőrzés megszerzése a kezdetektől kulcskérdés volt a Fidesz számára, azonban 2006 után a kormányzó szocialisták felszámolták a szolgálatok „kétfelé – azaz a szocialisták és a Fidesz felé egyaránt – jelentünk” gyakorlatát. Ez a fejlemény felértékelte a Fidesz számára az olyan kétes titkosszolgálati tevékenységet végző magánvállalkozásokat, mint amilyen az UD Zrt. volt. Az ott foglalkoztatott obszitos titkosszolgálatiakat a Fidesz – 2010-es kormányra kerülése után – immár a hivatalos elhárító szervezetben reaktiválta. Pintér Sándor belügyminiszterként 2010-et követően már nem csupán a rendőrséget, hanem a titkosszolgálatokat is felügyeli, ami a rendszerváltás egy szimbolikus döntésének, a két testület elkülönítésének felszámolását jelentette.

110. Az országméret egy bizonyos pont felett nehézséget okoz a csúcspatrónusnak, aki egyre kevésbé tudja akár informális megbízottakon keresztül is egy központból irányítani a rendszerét (30-as pont). A regionalitás megjelenésével az egyiptamis patronális háló többszintes lesz, és egyes területek kormányzatai leképezik az uralom egész országra jellemző szerkezetét (25-ös pont). Ilyen nagy területű ország a régióban Oroszország és Kína, amelyek egyben birodalmi ambíciókat is megjelenítenek. Világszinten mindkét ország aránytalanságokkal küzd: Kínának a gazdasági hatalma

nagyobb a politikainál, Oroszországnak a politikai hatalma nagyobb a gazdaságinál. Oroszország regionális törekvései a következő technikákban jelennek meg: autokrácia-támogatás, mely az egykori amerikai demokrácia-támogatás mintájára a posztkommunista autokráciák létrejöttét és fennmaradását szolgálja; katonai beavatkozás, ami főként a Krím félsziget nemzetközi közösség által elítélt annektálásában nyilvánult meg; valamint Gazprom-diplomácia, amely annak a zsarolási potenciálnak a kihasználására utal, ami az ország energiaexportja révén létrejött aszimmetrikus függési helyzetekből fakad. Hazánk szempontjából érdemes kiemelni még a Putyin-rendszer olyan politikai zavarkeltést szolgáló tevékenységeit, mint az EU-n belüli populista pártok támogatása, valamint az álhírek üzemszerű, választások befolyásolását célzó terjesztése Európában és az USA-ban is.

111. Oroszország és Kína nem pusztán birodalmi ambíciókkal bírnak, hanem – Huntingtongal szólva – civilizációs magállamok is, amelyek a maguk civilizációs gravitációs mezejével meghatározzák a körülöttük lévő országok geopolitikai orientációját. A nyugati civilizáció elsősorban ugyancsak a hozzá tartozó országokat igyekezett integrálni, olyan civilizációs aktorok és technikák (10-es pont) révén, mint a NATO, ami katonai integrációt jelent, és az EU, amely a gazdasági és politikai integrációt hivatott megteremteni. Azonban az Európai Unió egy olyan félkész civilizációs mag, amit a rezsimhomogenitás illúziójára építettek: hogy a tagjai mind liberális demokráciák lesznek, és

a vitáik is a demokráciák keretein belüli érték- és érdekkonfliktusokból fakadnak majd. Ezzel szemben az EU rezsimheterogenitást mutat, tagjai között éppúgy vannak liberális, mint patronális demokráciák, valamint – Magyarország szerepében – egy patronális autokrácia is. Ez kikezdi az unió kohézióját, amelyet nem védenek adekvát védekező mechanizmusok. Miközben a hagyományos korrupció terén Románia és Bulgária mutatkoznak a legfertőzöttebb országoknak, a két ország egymást váltó kormányai egyaránt fenntartják erős elkötelezettségüket az EU iránt. Ezzel szemben az orbáni Magyarország egy olyan kihívás az EU számára, amely az EU jelentette értékközösséget egy számára kötelezettségek nélküli, folyamatosan fejthető járadékforrássá kívánja alakítani (113-as pont).

36

112. A politikai integráció kéz a kézben járt a világgazdasági integrációval is, az EU felé forduló posztkommunista államok esetében sokkal inkább, mint a volt szovjet tagköztársaságokban. Országspecifikus jellemzőként a gazdasági beágyazottság két dimenzióját érdemes elkülönítenünk: az FDI-függőséget, ami a külföldi működő tőke adott gazdaságon belüli alapvető szerepére utal, és az exportfüggőséget, ami az (elsősorban nyersanyag-) exportból származó bevételek szükségessége a nemzetgazdaság stabilitásához. Az exportfüggő patronális autokráciák számára, mint Azerbajdzsán, Kazahsztán vagy Oroszország, ez a tényező lehet rezsimstabilizáló és -destabilizáló elem is. Egyfelől komoly kitettséget jelent a nemzetközi piacok ingadozásainak az elosztható járadékok kapcsán, másfelől viszont

létrehozhatja a fent említett aszimmetrikus függő helyzeteket is. Az FDI-függőség egy olyan rendszer számára, mint a magyar, nagy rendszerromboló potenciállal bír, hiszen olyan gazdasági aktorok meghatározó tömegét jelenti, akiket – részint mobilitásuk, részint pedig a csúcspatrónus politikai elérésén kívül eső tőkehátterük miatt – nem lehet az egy központú patronális hálóba bezsarolni. A csúcspatrónus érdeke, hogy ellenérdekeltté tegye a multinacionális cégeket abban, hogy autonóm erőforrásaikkal egy váltást támogassanak. Orbán a multik pacifikálását azok kooptálásával érte el (81-es pont), s bár ezen szereplők így erős üzleti csoportként tudnak Magyarországon lobbizni (60-as pont), a patronális háló alapvető működését nem kérdőjelezi meg. Mi több, hozzájárulnak a rendszer – hazai gazdasági és európai szintű politikai – stabilitásához.

113. A patronális rendszerek a járadékelosztás kiterjedt hálózatain alapulnak (78-as pont), azonban különböző országokban eltérnek a járadékok anyagi forrásai. A patronális autokráciák egy része természeti erőforrásokból szerez elosztható jövedelmet, mint Oroszország és Azerbajdzsán; más országoknál, mint Magyarország, az olajjövödelmeket nemzetközi transzferek, köztük az európai uniós fejlesztési források helyettesítik. Sajátos források a pénzügyi rendszer fogadott politikai családhoz tartozó részei (tranzitállamosítással átvett, a vállalatbirodalmat hitelekkel ellátó magánbankok, a Magyar Nemzeti Bank kötvényprogramja és diszkrecionálisan elosztható profitja stb.), valamint forrás természetesen az ál-

lami költségvetés is. A hagyományos makroökonómiai megközelítésben a költségvetési deficit lefaragása vagy az adóbevételek növelése a fekete- és szürkegazdaság visszaszorítása révén mind a gazdaság egészséges működése felé mutatnak. Ha azonban felmondjuk az állam segítőkészségéről szóló axiómát (74-es pont), akkor azt látjuk, hogy a kvv-szektor „fehéredése” egy „elsötétetett” maffiaállam költségvetését hízalja, a jövedelmek elosztása felett pedig a csúcspatrónus – a költségvetési kontrollok leépítése, valamint a közbeszerzési rendszer átalakítása és fentről lefelé történő rendszerszerű befolyásolása révén – diszkrecionális alapon rendelkezhet.

114. A maffiaállam vezetője nem „kóbor”, hanem „letelepedett bandita” (*stationary bandit*): nem egyszerűen rabol, majd továbbáll, hanem folyamatos lerablások sorozatára rendezi be a rendszerét. Emiatt ügyelnie kell, hogy a rezsim fennmaradjon, és őt magát se mozdítsák el a hatalomból (64-es pont). Ez vezet át bennünket a rezsim- és országspecifikus vonásokon túli harmadik és negyedik csoporthoz. A harmadik csoportot a közpolitika-specifikus vonások teszik ki, amelyek utalhatnak részint az egyes szakpolitikák konkrét tartalmára (az oktatási vagy egészségügyi rendszer sajátosságai, konkrét gazdaságpolitikai intézkedések, országspecifikus jellemzőkhöz kapcsolódó – például lusztrációs vagy nyelvtörvények stb.), részint pedig a szakmai elemzések tárgyát képező adatokra, mint a GDP-növekedés, jövedelemszint, várható élettartam stb. Az előbbiekre már utaltunk a 66-os pontban, az utóbbiak pedig egy patronális autok-

rácia számára csak annyiban számítanak, amennyiben hozzájárulnak a rezsim fenntartásához és stabilizációjához. Ugyancsak ebből a szemszögből érdemes átgondolni az elemzés szintjén elkülönített vonások utolsó csoportját, a korszakspecifikus vonásokat is. Természetesen egy bizonyos szinten minden – maga a rendszer is – az adott korszak terméke: patronális demokráciák és autokráciák a régióinkban a rendszerváltás után, az elmúlt három évtizedben jelentek meg. Azonban a vonások korábbi csoportjaitól világosan elválnak olyan, adott korszakban felmerülő tényezők, mint a rövid távú vagy ciklikus válságok (pl. járvány, háború, gazdasági válság), valamint a hosszabb távú hatást kifejtő kihívások (pl. digitális forradalom, klímaváltozás). Mindezek különféle korlátokat jelentenek a rezsim működése számára, amelyekből persze képesek lehetnek lehetőséget is kovácsolni, mint Orbán a koronavírus-járvány kapcsán hozott hatalmi és vagyonosodási lépésekkel. Világos korlátot egyedül a masszív társadalmi ellenkezés jelent: a kockázatok minimalizálására a hatalomnak folyamatosan mérnie kell, hogy elért-e a szabad véleménynyilvánítás és a szabad választás lehetőségének visszavétele, intézményi manipulálása egy olyan szintet, amely biztosítja, hogy a választói akarat ne tudja kibillenteni a hatalmából a terjeszkedő maffiaállamot.

A maffiaállam fenntarthatósága: védekező mechanizmusok és a váltás esélyei

115. Egy rendszer demokráciából patronális autokráciába való átmenetét három lépésbe szakaszol-

hatjuk aszerint, hogy a demokrácia mely védekező mechanizmusait bontják le és semlegesítik. Ezek közé a mechanizmusok közé tartozik a hatalmi ágak szétválasztása, amely a teljhatalom elejét véve garantálja a rendszer plurális jellegét, valamint a civil társadalom négy autonómiája. „Civil társadalom” alatt nem pusztán az NGO-k autonómiáját értjük, hanem ide tartozik még a különböző szereplők eltérő üzeneteit közvetíteni tudó média autonómiája, az államtól, illetve az uralmi elitől független forrásokat biztosítani tudó vállalkozók autonómiája, valamint az állampolgári jogaikkal élni tudó polgárok autonómiája is. Amennyiben a védelmi mechanizmusok egyikét sem törték meg át, csak az erre vonatkozó szándék van meg, autokratikus kísérletről beszélünk. Ha sikerül az autokratikus szándékú szereplőnek politikai monopóliumra (pl. alkotmányozó többségre) szert tennie, és ennek segítségével a hatalmi ágak szétválasztását *de facto* felszámolják, akkor bekövetkezett az autokratikus áttörés. Ha pedig az áttörést követően már azok a társadalmi autonómiák is felszámolódnak, amelyek talaról kinőhetne egy komoly kihívást jelentő alternatíva, akkor beszélhetünk autokratikus stabilizációról.

116. A patronális autokrácia fenntarthatósága saját védelmi mechanizmusai erejétől függ. Ezek közé tartozik kézenfekvő módon az autokratikus stabilizáció, a civil társadalom autonómiájának megtörése vagy semlegesítése is az egy központú patronális háló kiterjesztése révén. Azonban a csúcspatrónusnak saját hálóján belül is biztosítania kell a stabilitást. Egyfelől biztosítania kell

a fogadott politikai családon belüli kikezdehetlenségét: nem szabad hagynia, hogy legyen alatta egy egyértelmű „második ember”, aki kézenfekvő módon váltaná őt az esetleges távozása esetén, valamint világossá kell tennie, hogy képes és hajlandó is az illojalitást büntetni (52-es pont). Másfelől a csúcspatrónus, bár országos szinten a hatalmi ágak szétválasztását felszámolja, a fogadott családon belül a hatalmi erőforrásokat világosan szétválasztja. Amikor Orbán lecsapott Lázár János miniszterelnökséget vezető miniszter és Spéder Zoltán oligarcha fogadott családon belüli összefogására, annak oka elsősorban – a média és végrehajtó hatalom kombinálásával – a hatalmi erőforrások új, alternatív erőközpont létrejöttével fenyegető egyesítése volt. Hazánkban ebből a szempontból csupán egy valódi anomália volt, Simicska Lajos személyében, akit illojalitása végett azonban már megfosztottak hatalmi erőforrásaitól, és azokat új, kvázi „profilisztza” oligarchák között osztották szét. Mészáros Lőrincnek a gazdaság minden szegmensére kiterjedő (és egyre hízó) profilja pedig csak azért lehetséges, mert ő maga Orbán Viktor: nem autonóm oligarcha, hanem a legfőbb poligarcha gazdasági strómanja.

117. A patronális autokráciák akkor bomlanak fel, ha az előző pontban említett tényezők valamelyike hiányzik vagy sérül. Az autokratikus stabilizáció hiánya tette lehetővé Örményországban, hogy az országot egy évtizedig uraló autokratikus rendszert leváltssa az ez alatt az idő alatt felnőtt és hálózatosodott ellenzék 2018-as bársonyos forradalma. Henry Hale úttörő elemzése szerint a csúcspatrónussal szembeni várakoz-

zások is elengedhetetlen szerepet játszanak: ha a fogadott politikai család tagjai úgy látják, hogy a csúcspatrónus nem tudja az illojális viselkedést diszkrecionális alapon büntetni, az uralmi elit kulcsfigurái elkezdhetnek elpártolni tőle, alternatív patronális hálókat hozva létre. Ez a Hale által „bénakacsa-szindrómának” nevezett jelenség gyakran kapcsolódik kiélezett választási helyzetekhez, valamint a csúcspatrónust olyan, egyedi módon gúzsba kötő tényezőkhöz, mint egy háború (106-os pont) vagy saját előrehaladott életkora. Az öröklés problémáját a térség patronális autokráciái különféle módokon oldották meg, a csúcspatrónus által kinevezett örököstől (Azerbajdzsán) a csúcspatrónus fokozatos visszavonulását lehetővé tevő intézményi változtatásokon át (Kazahsztán) az egypiramisos patronális hálót kitevő klánok új vezetőt választó paktumáig (Üzbegisztán).

118. A váltás esélyei Magyarországon az adott intézményrendszeren belül korlátozottak. Bár az önkormányzatokban elért ellenzéki sikerek, az előválasztás, illetve a Fidesz centrális pozíciója révén kialakított háromosztatú politika tér megszűnése a váltás irányába mutat, továbbra is fennállnak olyan nehézségek, mint az aránytalan, manipulatív és csalást lehetővé tevő választási rendszer, a hatalommal szembeni ellenállás társadalmi tradícióinak hiánya, a dominált médiatér, valamint – nem utolsósorban – „az erős kötések ereje”, azaz a társadalom széles rétegeire kiterjedő patrónus-kliens viszonyokból fakadó függőségi helyzetek anyagi és szociálpszichológiai vetületei. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy még egy esetleges váltás

esetén is – amennyiben az jogfolytonos – megmarad a kulcspozíciókat, így az ügyészség és az ÁSZ vezetését elfoglaló politikai strómanok mandátuma, nem beszélve arról a vagyontól és cégbirodalomtól, amely – lévén a rezsím fő döntéshozó szerve nem a párt – formailag sem a párt és nem is az állam nevében van, hanem magánszereplők tulajdonában. Egy kormányváltás esetén csak a formális hatalom cserél gazdát, az informális háló fennmaradhat, amely túlélésének esélyeit a belső szereplők Orbánhoz való lojalitása mellett az újonnan alakult kormány intézkedései és határozottsága, választók és elitszereplők számára mutatott perspektivikussága is befolyásolja.

119. A demokratikus áttörés, azaz a hatalommegosztás intézményeinek és ezáltal a pluralizmusnak a feltámasztása az autokratikus stabilizáció fokától függően történhet választás útján vagy nem választás útján. Grúziában a nem-patronális, hanem konzervatív irányba mutató autokráciát választásos úton győzték le, Moldovában viszont láttunk arra is példát, hogy a vesztes csúcspatrónus vesztegetéssel egyszerűen „felvásárolt” annyi parlamenti képviselőt, amennyi a többségéhez kellett. Mindazonáltal a posztkommunista régió sikeres váltásai arról tanúskodnak, hogy – bármilyen körülmény tette is történelmivé az adott helyzetet – szükség volt egy olyan ellenzékre, amely kormánykritikai paradigma helyett rendszerkritikai paradigmát képviselt. Ez a paradigma négy részből áll: (1) az autokratikus rendszert támadja, és nem a „kormányt”, annak egyes minisztereit vagy intézkedéseit; (2) nem a hatalom által deklarált szakpolitikai elveket kriti-

zálja, hanem a hatalom- és vagyonfelhalmozás tényleges folyamatait; (3) a pártok stratégái és a tömegek egyaránt a „demokrata ellenzék” és az „önkéntes rendszert” között látják a politika meghatározó törésvonalát; és (4) a civil társadalom fent említett szereplői is az ellenzék mellé állnak az egy központú elittel szemben, a demokrácia plurális rendjének helyreállítása érdekében.

120. A posztkommunista régió kormány- és rendszerváltásainak legfőbb tanulsága, hogy egy váltás nem jelent automatikusan antipatronális átalakulást is. Esterházy Péter a *Búcsúszimfónia* című komédiájában erről csak annyit mond, hogy „Elmentek az oroszok, mi meg itt maradtunk”. Azonban, mivel Magyarország a nyugati keresztény civi-

lizációhoz tartozik, a társadalomban kevésbé vannak jelen a szférák szét nem választásából fakadó informális normák, mint a posztszovjet társadalmakban. Ezért tudott '89 után hazánkban kialakulni és csaknem egy évtizedig működni egy liberális demokrácia. A magyar maffiaállam utáni idők kérdése, hogy szétesik-e az Orbán Viktor által vezetett informális patronális háló, illetve hogy lesznek-e mások, akik új hálókat hoznak létre a korábban a társadalom különböző szintjein meggyökeresedő patronalizmus romjain. Ami biztos, hogy a patronális hálók és rendszerek jellemzőinek és működési logikájának megértése nélkül nem lehetséges megtörni azok rendszer-meghatározó erejét – sem most, sem pedig a jövőben.

Szerzőink könyvei

Portrék és attribútumok

Somorjai Balázs fotóiról

*Történelmileg artikulálni a múltat,
ez nem ugyanaz, mint megállapítani,
„hogyan is történt valójában”.*

Walter Benjamin: A történelem fogalmáról

Somorjai Balázs fotósorozatai a megkomponáltság és a téma mikrohistóriai jelentősége között egyensúlyoznak, felidézve ezzel a fotográfia természetéről, azaz a dokumentarista és rendezői mód ellentétéről, dialektikus egységéről szóló filozófiai, művészeti vitákat. (Volt már erről a problémáról szó Korniss Péter munkáival kapcsolatban: *Dialektikus átcsapás, Mozgó Világ*, 2013/6).

A képeken az elhagyott állomáshelyére visszatérő vasúti állomásfőnök története vagy extrém előadóművész, harangöntők vagy határ menti kis falvak jelennek meg. Somorjai az elfelejtett, a partvonalon kívülre sodródott történetekben keresi és látja meg az emberit és a megörökítésre méltót. Ironikus módon egyetlen csendélet sorozatának is egy lassan elfelejtett tárgy, a pillaszék a főszereplője, ennek sajátos modernista esztétikája, viszonya a mindennapi élethez és vizuális kultúrához.

A *Panelvilág* sorozat lakótelepen élők portréiból áll. A képek az alanyok saját lakásában készültek, azaz legintimebb környezetükben; nem épületek díszletek, valódi lakások, bútorok és ruhák, eredeti használati vagy dísz tárgyak láthatók a felvételeken. Mégsem elkapott pillanatokról vagy egyszerű voyeurkodásról van szó. A felhalmozott tárgyak attribútumként veszik körbe az alanyokat, mint a késő reneszánsz vagy manierista portrékon, visszaalva foglalkozásukra, hobbijukra, egész személyiségükre. A jellemzően frontális beállítások és szigorúan kezelt fények távolítóan hatnak, a strukturált előtér és háttér színpadszerűvé teszi a teret. Az arckifejezések szigorúak és magukba fordulóak, egyfajta maszkként védelmezik a portréalanyok legbensőbb érzéseit – mint Bronzino képein – még torna gyakorlatok közben is.

A római jog-tankönyv vagy munkaeszköz, esetleg logók jelzik a foglalkozást; az ételfutár biciklijé és jellegzetes szigetelt táskája jól látható és azonosítható a mindennapi tapasztalat alapján. Máskor a portrék az extrémig távolodnak a hétköznapiól: a panelgazda portréja, akinek lábánál háziállata, egy élő malac látható, vagy a rúdtornász, aki még a háztartási munkákat is akrobatikus módon végzi. A hangsúlyozott beállítás ellenére azonban itt mégis a dokumentumérték kerül előtérbe: a rúd, a disznó és a mögöttük álló élettörténet valódi.

Gárdonyi László

Somorjai Balázs: Fügésben sorozat

42

Somorjai Balázs: Fügésben sorozat

Somorjai Balázs: Panelvilág, Miki, grafikus

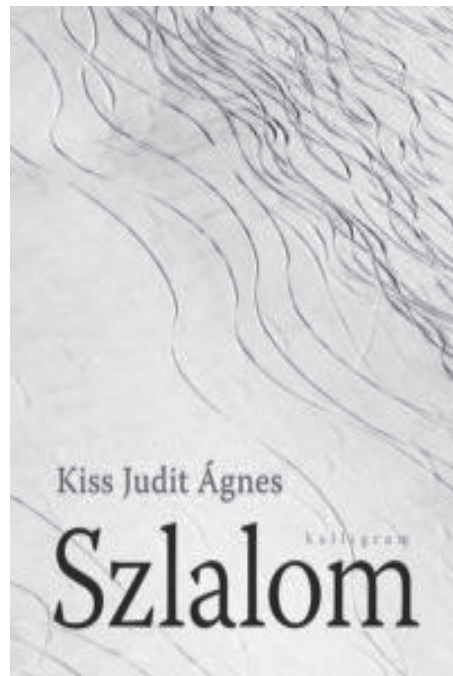
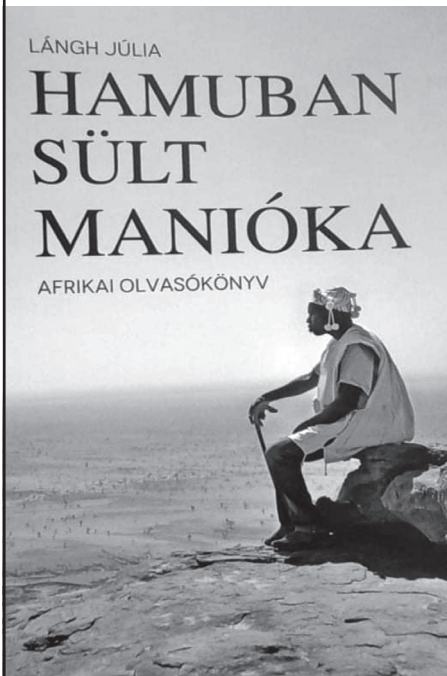
Somorjai Balázs: Panelvilág, Jani, szobafestő-mázoló

Somorjai Balázs: Panelvilág, Kata, rüdtornász

44

Szerzőink könyvei

Háy János

Tavaszi líra

A tavaszi líra már eleve vesztesre áll az őszi lírával szemben, ki az a szerencsétlen költő, aki tavaszi lírával kísérletezik (rövid i-vel a ritmus miatt), amikor borítékolva van a bukás. Mert a költészet majd kicsattan a teremtőerőtől, amikor megtapasztalhatja a pusztulást, de rögvést alulteljesít, ha úgymond, a körülötte lévő világ teremtésbe fog. Itt a tavasz, itt van újra, hisz látom, tényleg, még azért vannak hüvösebb (rövid ü a dallam miatt, többször nem írom) napok, de már bezártak a síparadicsomok, és a korcsolyapályák, de még nem nyitottak ki a strandok, ellenben a növények majd kicsattannak az élni akarástól. Költészeti szempontból egyszerűen elkészerítő ez a burjánzás. Rügy, levél, virág. Rügy, levél, virág, ez egy rövid kínai stílusú tavaszi vers, a gyümölcs az már nincs benne, mert az már a nyár, kivéve a májusi cseresznyét. Mi az istennek van májusi cseresznye, teljesen megzavarja a rendet! Rügy, levél, virág, májusi cseresznye, hát nem hangzik túl jól, de ez valójában a nulladik versszak, mert kell egy erős ráhangoló-dás, hogy megírjam, mert, mint korábban már utaltam rá, ki a francnak van kedve tavaszi verset írni? Pont senkinek, nekem biztosan nincs, de mi a francot írjon az ember, ha épp tavasz van. (Tudom, hogy a franc kétszer van, kétszer, mert az ismétlés lényeges eleme a struktúrának. És minden vers egy struktúra is, többek között ez is.) Jó, lehetne őszt is írni, mert úgymond csak ősze jelenik meg, annyira tele vannak a folyóiratok anyaggal, hogy egy fél évet kell várni a megjelenéssel. Addig miből éljen a versalany, feltette magának ezt a kérdést egy szerkesztő? És még őt nevezik felelős szerkesztőnek. Nem, a szerkesztők alapból felelőtlenek, a költészet esküdt ellenségei, olyanok, mint a környezetszennyezés, a költészet kihalását szolgálják, mert mindig is költők szerettek volna lenni vagy írók, de valami hiányzott belőlük, ők ezt nem így magyarázzák, de én kimondom, a tehetség. Tehetségtelen emberek bírálják a zsenialitást! Hát persze, hogy az a céljuk, hogy minél szarabb versek és prózák szülessenek. Hogy végre kéjelegve megírassák, hogy lám-lám, szart sem ér az irodalom, bezzeg a kritika, egyszerűen virágzik, mint tavasszal a gyümölcsösök, meglepő és remek hasonlat a virágzó gyümölcsös, szellemes és

sokatmondó, kár, hogy bele kell írni néha annak a rettenetes verseskötetnek vagy novellagyűjteménynek a címét és a szerző nevét, ami egyszerűen szinte fülsértő, valójában egy rokonértelmű szó, a rossz szinonimája.

Mindegy rámozgatom magam, egyszerűen rágyakorlok a versre, a kritikásokra és a szerkesztőkre gondolva már van is egy kis feszültség bennem, indulat, düh. Menni fog ez! Most egy konkrét kritikusra gondolok, na, a kurva anyját, a kurva anyját, menni fog ez, a kurva anyját. Olyan vagyok, mint a bokszoló, csak szövegben. Rázogatom a kezeimet, és szökdécelek egy helyben, mindjárt jön a menet, kipördülök a sarokból, és ütök. Ezt a rágyakorlást nevezem nulladik versszaknak. Most látom, hogy ez már a második nulladik versszak. Nulladik versszakból bármennyi lehet. A nulla végtelen, hiába páros szám. A nulladik versszak különben sem fog szerepelni a versben, senki nem tudja, hogy mi volt benne, meg hogy hány volt belőle. Ha meg mégis olyan jól sikerül, mert éppen sikerülhet olyan jól, néha egészen zseniálisak a megoldásaim, szóval akkor lehet ez az első versszak. Az első nulladik az első, a második nulladik a második, ha a másodikat is megtartom. De ha csak a másodikat tartom meg, akkor a második nulladik lesz az első. Senki nem tudja, hogy a nulladik volt, pláne, hogy hányadik nulladik. Erről jut eszembe, mindenről eszembe jut valami, ez egy asszociatív költészet, helyesebben a költészet mindig asszociatív, ha nem lenne az, akkor minden vers egysoros lenne, mert nem jutna eszébe a költőnek a következő sor. Szóval eszembe jut, és az előbbi magyarázatommal még inkább indokolttá tettem, hogy eszembe jusson, hogy vajon a haiku első sorát lehet-e versszakként értelmezni, mondjuk amiatt, hogy ugyan látszólag egy sor, de a mögöttes jelentés olyan gazdag, hogy kiteljesedik egy egész hosszú versszakká. Azt hiszem, ez egy újdonság, amit most csak így mellesleg papírra vetek. Mellesleg, megismétlem ezt a szót, vajon erősítem ezzel az ismétléssel a struktúrát? Mindegy, megismétlem. Mellesleg, meddig lehet ezt még írni, hogy papírra vetek, meddig tartja magát ez a metafora, amikor már senki nem vet papírra semmit, legfeljebb a taknyot. Hú, ezt jól odatettem! Csak úgy véletlenül megújítom a költői nyelvet, mert a takony eddig még egy magyar versben sem szerepelt, legalábbis ilyen központi helyen, mint itt, biztosan nem.

Már megint elakadtam, bezzeg az őszi líra, az aztán csak úgy folyt a kezeim alól. Hopp itt most megtaláltam valamit! Folyás, tavaszi

szél, áradás. Nagyon érdekes metaforára bukkantam, eredetinek hangzik. Áradnak a folyók, végre egy kis pusztulásmotívum, ez már az első versszak, különben, vagyis a második, esetleg a harmadik, mert szerintem megtartom a nulladikat, valószínűleg mind a kettőt. Majd kicsit átpofozom, hogy olyan meditatív legyen, hogy milyen nehéz a világról beszélni, valamint nem tudom eldönteni, hogy jogosult vagyok-e megszólalni, mert mégiscsak pont olyan vagyok, mint bárki más, akinek persze eszébe se jut, hogy verset írjon a tavaszról. Gyötör a kétség, hogy milyen joron beszélek én, mi teszi ezt lehetővé, ki jogosít fel a megszólalásra? Honnét ered az az öntudat, ami bennem van, ami olyan pofátlanná tesz minden alkotót, hogy elhiszi magáról, hogy neki igenis van joga, oka és adottsága arra, hogy világot teremtsen, a teremtett világ mellé egy másik teremtett világot. Az öntudatot persze mélyen elrejttem, nehogy az egyszerű olvasót elriasszam, és ne tudjon azonosulni a gigantikusra hizlalt versalannyal, mert ha nem tud azonosulni, ki lesz az olvasó? Aztán ebből a meditatív állapotból még átcsapongok oda, hogy mennyire félelmetes, hogy mégis meg tudom fogalmazni a világot. Itt nem árt azért behozni némi titokzatosságot, hogy magam sem tudom, hogy történhet ez meg. Párhuzamba állítom a vers születését a világ nagy rejtélyeivel. Hogyan épültek fel a piramisok, ki állította fel és faragta ki a húsvét-szigeti szobrokat, ki találta fel a kenyeret? Úgy beszélek, mintha nem is én volnék, aki ezt írja, mert én amúgy olyan vagyok, mint mindenki, hogyan is tudhatnék Nazca-vonalat rajzolni. Ezt persze nem gondolom komolyan, mert a mindenki az pont másmilyen, de mivel mindenkinek írom a verset, nem csak magamnak, ezért a mindenkire szólás aktusát kell hangsúlyoznom, hogy olyan vagyok, mint a tavasz, hogy minden rügyet kifakasztok (a végleges változatban majd úgy lesz, hogy minden rügyet kifakaszt, a rím miatt), minden madár társat választ, ez is szerepelhet, már itt a második, előzetes tervek szerint első, végül harmadik versszakban. Jön az ár, mindent pusztít, most épp egy virágba boruló fát ránt magával a mélybe. Milyen mélybe? Mindegy, úgyse veszi senki észre, hogy hülyeség, hisz már annyira igényelték, hogy itt legyen egy kép, hogy bármit elfogadnak. A magyar költészet nem tárgyról tárgyra jár, hanem hasonlatról hasonlatra, metaforáról metaforára, a magyar költészetnek nincs tárgyi világa, csak képisége. Ez megint egy nagyon figyelmes és előremutató észrevétel. Hihetetlen, azért hiába van tavasz, mégiscsak tudok, képes vagyok megbirkózni a természet teremtő erejével. Lehet, hogy én vagyok a természet? Miattam van tavasz?

Hol is hagytuk abba? Ez most egy újabb versszak. A francba, a virágzó fa elúszott, így aztán nem tudtam kibontani, hogy az épp szárba szökkenő élet (tudom, hogy fáról van szó, azért érdekes ezzel a metaforával élni), hogy a szárba szökkenő élet, a betoldás miatt meg kellett ismételnem, újabb betoldás, újabb ismétlés, nehogy elveszítse az olvasó a fonalat, hogy a szárba szökkenő élet miképpen vált a vízár martalékává. Ha ilyen lassan írom ezt a verset, a végén nemcsak a fa úszik el, hanem elvonul az ár is, elúszik az egész téma. El is úszott. Talán ha megtartanánk úgy, mint az emberek áradata. Itt két irányba is indulhatnék, a modern élet tömegesedés, konzumterror, fogyasztás, az anyag győzelme a szellem felett. Én persze a szellemet képviselem, igaz, jár némi honorárium azért, amit írok, de ahhoz képest, hogy milyen értékes, mindenképpen nagyon csekély. De a tőzsde bezzeg hangos, munkálkodik benne a cimbalmos. A cimbalmos régies elnevezése a tőzsdecápának, ezt ma már kevesen tudják, azért kellett a szómagyarázat.

Szemétség és igazságtalanság, ez lehet új versszak, a téma megérdemli, mármint hogy ilyen keveset kapok? De a rosszulfizettség eredménye, hogy én észreveszem azokat a társadalmi rétegeket, akik szintén az újraelosztás legalján vannak, meg is jelennek a rügyekkel együtt az utcalakók, koszos lődörgők, ők jelzik a fővárosi lakosok számára, hogy milyen élet van az Ormánságban és a Nyírségben és Nógrádban, valamint Budapest nem túl divatos kerületeiben, ahová csak akkor megy az ember, ha eltéved, vagy mert szociális munkás. Én leszek az ő szócsövük, mert eddig még nem volt nekik szócsövük. Semmijük nincs, mért éppen szócsövük lett volna, de most már lesz. Ezzel is lehet egy kis pénzt keresni, meg ez mutatja, az én költészetem szociálisan mennyire érzékeny, nem csak az esztétikum érdekel, elefántcsonttorony, meg ilyesmi, hanem az élet valósága is, és én ezt a valóságot az ország vezetőinek az orra alá dörgölöm, hevesen, ha kell, be is töröm az orrukát. Olyan versek ezek, amelyek a jómódú emberek társadalmi érzékenységét is feltüzelik, azért mindenkinek van szive, adományokra is lehet számítani, amiből kulturális eseményeket lehet szervezni hajléktalanoknak, valamint engem, mint olyan költőt, aki rajta tartja a kezét a társadalom ütőerén, meghívnak felolvasni számtalan helyre. Ingyen persze nem mehetek, ez munka, meg azért csak elmegy egy egész napom, és másnap fáradt vagyok és képtelen arra, hogy újra képviseljem a rászorultak ügyét egy versben, de még prózában sem.

Ez a jó irány, mert tavasszal, különben hányadik versszaknál tartok, ezt azért jó lenne számontartani, mert úgy lehet optimalizálni a bevételt, hogy egy bizonyos versszak után beírok egy új címet és az már másik vers. Mert bár rendkívül elmaradott a magyar költészet, egy ugar, de tényleg, már egy régebbi kolléga is megírta, de nem írom ide a nevét, ő sem reklámoz engem, én se fogom őt. Szóval rendkívül elmaradott a költészetünk, de ezen a téren mégiscsak van változás, senki nem tudja, hogy hol van egy vers vége. Bárhol lehet. Főleg, ha az ember tartja a formát, hogy felező nyolcas, mint ebben az esetben is. Itt a tavasz / itt van újra, ugye ez a dallama a versnek, csak jelzem, mert annyi szar zenét hallgatunk manapság, hogy nem hagyatkozhatok a velünk született hallásra, le kell írnom, hogy milyen formában van írva a költemény. Ha tartjuk a ritmust és a rímeket, akkor bárhol véget vethetünk versnek. Legfeljebb a végén megismételjük az első versszakot, keretes szerkezet, ami egyben megspórol egy versszakot is nekünk, ez persze esetünkben a nulladik volt. Az első nulladik. Azért az elsőkből lesznek az utolsók, az mennyire passzol ehhez a költeményhez, mármint a versszakok hierarchiája tekintetében, hogy egy nulladikból tudott első lenni, majd utolsó, de ezzel nem szüntette meg az első helyét sem. Saját farkába harapó kígyó, ez a szerkezet a mindenség jelképe. De ennyi bölcsélet elég, a magyar költészet inkább élménycentrikus, mintsem gondolati alapú. Ez is már milyen fontos megállapítás, megint csak úgy véletlenül, pedig nem is jártam magyar szakra.

Közben új versszak. Megvan a négy sor az előzőben? Megszámolom. Stimmel. Az emberek árja, itt hagytuk abba. Régi versekben ezt még nem kell elmagyarázni, de most azért, főleg, ha felolvassa valaki, félreérthető, és a vers ilyen hangzó műfaj, igazából az akusztikai térben borul virágba (nagyon szép hasonlat, különösen egy tavaszi versben, már-már népdalszerű egyszerűség és mégis teljes pompájában mutatja fel a vers lényegét és visszautal a korábban említett gyümölcsökre). Az emberek áradata, helyesbíték, hogy elkerüljem a felesleges magyarázkodást, mert akkor azért könnyen elveszik a vers lendülete, és azt nem kockáztathatom. Itt már érezni, hogy nő a feszültség, emberek áradata, szegény és elnyomott emberek áradata.

A tavasz egy forradalmi időszak, gyorsan versszakot váltottam, olyan, mintha az előző versszak rövidebb lenne, pedig az is négy-soros. Vissza a témához, ilyenkor volt minden jelentős forradalom,

kivéve az őszirózsást meg a nagy októberit. Na, jó, de azok nem is olyan forradalmak voltak, azokra aztán senki nem lehet büszke. Az igazán jelentős forradalmak márciusban törnek, ki, főleg március tizenötödikén, mint jelen esetben is. Most nem írom meg, mit akar a nép, az már tényleg egy másik vers lesz, hanem csak jelzem, hogy a világ a tavaszi nagy teremtőerővel, az ujjászületés lendületével eljutott a forradalomig, az újat akarásig, magyarán a régi lerombolásáig, a múltat végképp eltörölni-ig. Ez az i-ig kicsit furán hangzik, de attól érdekes! Máris érezzük a pusztulás szagát, ez már megint egy jó téma, felkoncolt gazdagok, felkoncolt labancok, égő kastélyok, lángokban állnak a gyárok, az üzemek, a tőzsdék, a kapitalizmus ég előttünk, ropog a tűz hűvös halomba. Fú ez milyen hasonlat, vagy metafora, főleg, hogy elment a nap, beesteledett, már csak a felgyújtott tőke világítja meg a világot! Micsoda felemelő pillanat! De kurva nagy szerencsém van, hogy pont most tört ki a forradalom. Lehet, hogy pont ennek a versnek a hatására. Érdeemes volt elkezdeni! Egyszerűen, mire kész lett, lángokba borult a világ. Egy fecske nem csinál nyarat, de egy vers meghozza a forradalmi tavaszt. Jó a rím, pedig véletlen írtam! Polgártárs, ezt együtt csináltuk, mi és a nemzet! Itt a tavasz! (Ezt a színész felfokozott hangon mondja, ha lehet, szinte üvöltse, esetleg ismétlje is meg, helyszín a Nemzeti Múzeum lépcsője.) Itt a tavasz! Itt van újra! Szép, mint mindig énnem! Tudja isten, hogy mi okból szeretem, de szeretem. Szeretem, szeretem, szeretem! Az utolsó három szeretem nincs benne a versben, csak a színész hangja visszhangzik ott a múzeumkertben, visszaverődik Arany János ülőszobráról. Még mindig, de már halkabban. Még halkabban. Szeretem.

Kántor Zsolt

Az intuíció iránytűje

Darko Daničić Szorongásához

Andante. A föld egy lélek, mindenre emlékszik.
A *Nelagodnost*-ra, a szavak ösvényeire,
Amelyek kivezetnek (exegézis) a nihil
És a káosz kockacsendjéből. Adagio.
A mnemotechnika kényszeríti az éjszaka bábjait.
Ne parádézzanak elégedett önmagukkal!
Az összes közszereplő démonúzásra szorul.
Az özvegyek és árvák ügye megint
A költőkre és a filozófusokra hárult.
Mi meg szavakkal kezeljük a fájdalmat,
Nyelvvel a sebeket.
Jó dolog, hogy sztrádákat építenek,
Stadionokat, üvegből és fémből, székházakat.
De a múlt bűneit visszanyeli a közjó.
Jó mondat, politikai költészet.
Én, mint volt kommunista, megtértem Istenhez.
Higgyen bárki bármit, megtaláltam a gondolkodásmódot,
Hát nincs-e jogom hinni abban, ami láthatatlan?
És erősebbnek tudni a túlnan kezeit,
Mint a gonosz angyal szorítását.
Igen. A vér megtisztította a szellemet.
És Ábel vérénél is jobbat beszél.
A szabadság odaát van.

Ravi

(Részlet)

Teljes menetfelszerelésben állunk a ház előtt három óra után nem sokkal. Tök sötét van, mindenkin fejlámpa. Talán enni kellett volna valamit, de ahogy Harrison Ford mondta meglehetősen morcosan *A kis szemtanú* című filmben a hajnali tehénfejés előtt: éjszaka nem szoktam enni. A gyaloglás némileg enyhíti a hideg élet. A sötét miatt még inkább a földet kell nézni a csetlő-botló, sziklás terepen. Mindenki magára vigyáz. Másra nem tudunk figyelni. Mint egy csapat szentjánosbogár a sötétben. Senkinek nem látszik az arca, csak egy fénynyaláb a feje helyén. Csönd van, a lépések tompa hangján kívül semmilyen nesz nincs az éjszakában. Felettünk az ég is csöndes, végtelen számú csillaggal.

Mellénk szegődik egy patak, sodrása dacol a faggyal. A folyás irányával szemben haladunk, ő siet lefelé, mi bandukolunk fölfelé. Néhol kiszélesedik, s egy ponton egyszer csak az utunkat állja. Lejtős részen zúdul lefelé a gyalogösvény közepén. Vagy átkelünk, vagy stoppolunk hazafelé Katmanduból. A vízbe nem kell belegázolni, mert tele van kövekkel, csak éppen távol vannak elszórva egymástól. Ugrani is lehet, de a kövek csúszósak a ráfagyott víztől.

– Átvizlek a hátamon – jelenti ki erélyesen a férjem.

– Szó sem lehet róla.

Nem okozok bajt, testi vagy lelki fájdalmat másnak, ez életem egyik alapelve.

– Ha belelépsz, a lábadra fagy a bakancs.

– Miért lépnék bele? Nem lépek bele! – vitatkozom, pedig tudom, hogy igenis beleléphetek. A férjem nagyon jól ismer.

– Nem kockáztathatsz. Nem engedlek nekivágni.

– És ha mindketten beleesünk? Nem tudsz velem egyensúlyozni a csúszós köveken.

– Nem esünk bele, bízd rám magad – ez olyan mondat, amit minden nő hallani szeretne a férjétől. Mégsem bízom rá magam, de nem azért, mert nem bízom benne.

– Nem! Átmegyek a saját lábamon.

Ezt eldöntöttem, bár tudom, simán belecsúszhatok, jobb esetben csak a lábam, és akkor egy-két lábujjal kevesebbel térek haza. Még megvan az egy számmal kisebb cipő. Amíg a férjemmel vitatkozunk, Ravi a patak közepén áll egy kövön, a víz alól újabb és újabb köveket halászik ki, és átkelőt épít. Pakolja sorra maga elé az elemeket, és az utolsóról kiszökken a partra. Beletörli vizes kezét a polárjába. Még mindig csak a polár van rajta. Dzsekibe dunsztolva is fázom, kesztyűben is majd lefagynak az ujjaim.

Újra keresgél a vízben, rendezkedik, hogy biztonságosabbá tegye az átkelest. Mindenki feléje irányítja a fejlámpáját. A biztonságos neki és nekünk nem ugyanaz. Visszamaszlik a patak közepére, és hívja egyenként az embereket. Kezét nyújtja kapaszkodónak. A bátrabbak indulnak először. Én nem vagyok bátor, ezért maradok utoljára. Sokaknak az a módszerük, ha félnek, igyekeznek túl lenni minél hamarabb. Én fordítva csinálom, húzom az időt, ami persze csak erősíti a félelmet. Gyerekkoromban tornaórán nem akartam kézen állni, mert elképzelhetetlennek tartottam, hogy ott legyen a lábam, ahol a fejem. Biztos a tériszony miatt. A tér alulnézetből is lehet iszonyatos. Sorakoztunk a bordásfal mellett, én mentem utoljára a falhoz. A többiek már túl voltak a feladaton, és unták magukat. Letenyelereltem a földre, lendítettem a lábam, a tanár elkapta, és nem hagyta, hogy letegyem. Mégsem volt annyira iszonyatos. Így volt ez az oltással és sok minden más-sal. És volt olyan is az életben, ami sokkal nehezebb volt, mint ahogy elképzelni tudtam.

A férjem csak mögöttem hajlandó átkelni. Nagyon biztos a mozdulataiban, mintha a teste minden parancsot képes lenne pontosan végrehajtani. Nincs semmilyen főbiája vagy iszonya, még a forralt tej pilléjét is megissza. Magabiztosan jár-ke-l a világban, és el sem tudja képzelni, milyen lehet félni a számára banális dolgoktól. A teste soha nem ellenség.

A csapat eleje már megy tovább az ösvényen, Ravi áll a kövön, a posztján, látja, hogy tétovázok. Előre lép, egy hozzám közelebbi kőre. Nem szól egy szót sem, csak kinyújtja felém a kezét. A másik kezével mutatja, hová lépjek. Hangosan zuhog a víz alattunk. Megfogom a kezét, nem szorítja meg, csak biztosan tartja, nem húz maga felé. Ahogy lépek előre, ő lépdel hátra, mindig mutatva, hová lépjek. Mint egy tánc, a férfi vezet, a nő követi. Az utolsó kőnél ugrani is kell, de a csúszás miatt az elrugaszkodás és az érkezés bizonytalan. Tétovázom.

– Ugorj, itt vagyok mögöttem! – kiabálja hátulról a férjem, akinek a jelenlétét eddig észre sem vettem. Körbe vagyok bástyázva.

Ravi megszorítja a kezem, tudom, hogy startolni kell. Lendülök, a lábam megcsúszik, nem sikerül a lendület. Ravi maga felé húz, és ezzel kiirányít a partra. Imbolygok, de talpon maradok. Ő még arra is ügyelt, nehogy a tesztünk összetalálkozzon.

– Köszönöm – mondom Ravinak. Nem szól, csak a fejlámpáink világítanak egymás arcába. A férjem már mögöttem áll.

– Ügyes voltál – veregeti meg a hátam.

– Ugye, mondtam. – Hülyén hangzik, a férjem is tudja jól, hogy csak szerencsés voltam.

Ahogy kel fel a nap, lassan kirajzolódnak a körvonalak. Elválnak a hegyek az égtől, a fejlámpák alatt megjelennek a menetelő testek. Már a csillagos ég is sejtette, hogy felhőtlen az ég, és nemsokára a nap is felbukkan.

Világosban ismét konstata-lom, hogy Ravi még mindig ugyanabban a ruhában van, mint az előző napokban. Világos vászonnadrág, polárfelső. Hogy alattuk mi van, az rejtély marad, de a külső burok változatlan. Egyre távolabb érzem magamtól, és ez a távolság vonz. Nehéz őt jelzőkkel illetni, meg-

figyeléseimet melléknevekbe öntve azt mondanám, hogy megbonthatatlan. A csendjét is nehéz szavakkal megbontani, nincs bejárásom a lelkébe. Nem introvertált, mert ez a szó nem illik a Himalája hegyei közé. Szelíd, aki nehezen megszelídíthető. Megszelídíthetném szavak nélkül, ahogy a macskánkat? Megérkezése után az első éjszakáját és az első napját az ágy alatt töltötte. Reggel lefeküdtem az ágy mellé, és néztük egymást. Óránként néhány centit közelebb jött, délután, még az ágy árnyékában, de elfogadott tőlem néhány falatot. Estére előjött a fedezékből, és hagyta, hogy megérintsem ott, ahol a macskák szeretik. Ravi lelke vajon hol szereti, ha megérintik? Hol rejlik az esendősége? És miért keresem? A gyengéd érzés, ami bennem készülődik, puha felületet keres? Az esendőség felületét?

Szaporábban lélegzünk, ahogy ritkul a levegő. Még messze a hágó. Négyezer-kétszáz méter körül megállunk egy pihenőhelyen. Néhány sátor, sovány kutyák, narancssárgás-szürkés hajnalhasadás, és vécé a bátraknak. Én nem vállalkozom rá, hogy kihámozzam magam a ruhákból. Enni is kellene már valamit. És főleg inni. Kezd hányingerem lenni, bár tudom, egyedül a szorongás az oka. Félek, hogy elkap a hegyibetegség, és meghalok. Ha igazán belelovalnám magam a félelembé, tényleg rosszul lennék, mint ahogy a repülőgépen kezdődik a pánikroham, és akkor aztán képes vagyok a végletekig elmenni. Ez a belelovalás az egyik erősségem. Kinek mihez van tehetsége. Hegy vagy repülő? Hegy. Ha választanom kell, inkább a hegyet választom, mint a repülést. Mély lélegzetet veszek, de csak rosszabb, ahogy nagyot mozdul a gyomrom. A férjem próbálja erőltetni az evést. Visszautasítom, mérgelődik, hogy nem fogom bírni. Igaza van. Lenyelek pár korty vitaminnal dúsított vizet.

54

Továbbindulunk, pár száz méter után figyelmeztetni kell Ravit, hogy vegye vissza a tempót, mert a csapat már csak sétálni bír. Izzadok, és sűrűn veszem a levegőt, mintha lassú tempóban futnék. Már napok óta nem látott vizet a testem. Nem érzem, hogy szagom lenne, pedig lehet, hogy már büdösödöm. A férjem sem szólt, bár én sem érzem, hogy szagosodna. Már biztos megszoktuk egymásét, vagy csak szeretjük egymás szagát, még egymás izzadságszagát is. Vagy ez már nem az? Gondolom, a hajam is rasztásodik a kötött sapka alatt, amit néhány napja nem veszek le a fejemről. Abban alszom, abban élek. A higiéniára mindig kényes voltam. Ahhoz képest elég messzire jutottam.

A vezetőnkön kívül mindenkinek fogy az ereje. Miért jöttem én ide? Miért nem a kiskunsági buckák homokszemeit folytatom az ujjaim között? Igazából baromira nem érdekel most engem az a hágó, csak hát azon keresztül visszahaza az út.

A hegy csöndjét helikopter zaja bontja meg. Mindenki felnéz, és ugyanarra gondol: hegymászóért jöttek. Itt csak a turista engedheti meg magának ezt az ellátást. Nem olcsó rosszul lenni. A hegyen nincs betegség. Ha nem halsz bele, szóra sem érdemes. Fél óra múlva újra felbukkan, és eltűnik abba az irányba, ahonnan jött. Nem tesz jót a közérzetünknek.

Meglátunk egy kőkaput lobogó imazászlókkal.

– Az a hágó – mutat felé David.

Megkönnyebbülést érzek, de legalább még ötszáz méter légvonalban. Gyalog sokkal több. Szerintem soha nem érünk oda. Egy kiszáradt tómederszerű homokos síkon három-négy narancssárga sátor áll. Nem tudom, pontosan mennyi, nem vagyok képes megszámlálni. Ez a meder is csak arra szolgál, hogy utána megint fölfelé kelljen szenvedni magunkat. Ellenséges vagyok a természeti képződményekkel. Kilenc óra körül járhat a reggel, mire felérünk. Hat óra gyaloglás van már a lábainkban, istentelen szél fúj, az imazászlók vízszintesen fekszenek. Vihetik az égbe a hálaimáinkat, hogy megvagyunk, nem hányunk, nem vizesedett be az agyunk. Lefelé menet már nem fenyeget a hegyi betegség, csak a fáradtságot kell túlélni. A gyengébbek, mint én, megkönnyebbülnek, hogy elértük a célt, most már nagy baj tényleg nem lehet, nem mintha eddig lett volna racionális kalkuláció arra nézve, hogy lehet. A jobb kondiban lévők egyszerűen csak boldogok. Jó, én is az vagyok. A szépség miatt vagyok boldog, nem a teljesítménytől. Most közelebb látszik a Manaslu csúcsa, pedig még legalább háromezer méter. Érzem a fenséges ízét. Ravi áll a szélben, elégedetten nézi a csúcst, mintha megpaskolná hű házi állata hátát. Teste ellentart a szélnek. A fejére tekert kendőből csak a szeme látszik ki. Kesztyű is került a kezére. Nem mutatja semmi jelét, hogy fázna, vagy zavarná a szél, csak van, és az elemek körülötte.

Mindenki a magasságot és a hágó nevét jelző táblánál fényképezkedik. Rá van írva kedvesen, hogy visszavárnak. Tudod, mikor. A férjem átölel, és mi is odaállunk a hágót jelző tábla elé, hogy megörökítsenek minket. Nem tudok mosolyogni, csak vicsorítok a hidegtől. Amúgy sem tudok természetesen mosolyogni, ha fényképeznek, csak úgy l'art pour l'art a mosoly kedvéért. Mint Heisenberg részecskéi, a gép mögött figyelő megváltoztatja az arcbe rendezésemet.

Várom, hogy induljunk végre lefelé, átfúj rajtam a szél, akármilyen élménymentesítő öltözékben vagyok is. Elfáradtam, nemcsak a gyaloglástól, hanem az izmokat feszesen tartó hidegtől. A csúc felé vezető hegyoldalon, a nagy fehérségben két hegymászó kapaszkodik fölfelé. Aprók, mint a hangyák. A csúcson még nagyobb szél van, kavarja a havat, mintha tényleg szellemek örvénylenének a tetején. Még messze vannak. Sok napnak kell eltelnie, mire megteszik azt az egy-két ezer métert fölfelé. Ők vajon mért mennek?

Hét órája gyalogolunk.

És elkezd lejteti az út. A színek fehérből szürkévé és barnává változnak. Az út végeláthatatlan. Mindenki csöndben gyalogol. Még legalább hat óra gyaloglásra van a szállásunk. Az első kis völgyben más túrázók is felbukkannak. Ravi megszabadult az arcát takaró kendőtől, és élvezzi a napsütést.

Nyolc órája gyalogolunk.

Dél körül lehet, mikor elérkezünk egy sátorhoz, ahol néhány helyi meleg ételt árul a turistáknak. Sokat kellene várni, ezért csak megpihenünk a fűben. Ülünk a napfényben, érzem a testem gyengeségét, hogy bármikor beinthat nekem. Hangoskodás hallatszik. A szabadban mindenki hangosabb, mint zárt térben. A turisták ugratják egymást, pláne, ha lement már egy-két sör is. De valahogy mások a hangsúlyok. Veszekednek. Egy nyugati és

egy helyi csap össze. A pénz. Mi más miatt? Mi mérgezhetné meg a Szellem-hegy auráját? A pénz. A turista nem akarja kifizetni, amit a másik kér. Sokallja, lekezelően viselkedik. A hegyen csak a magad rovására fukarkodj, ne a vendéglátódéra. Ha lenézed őket, ne gyere ide. Szégyellem magam, mert egy kalap alá tartozom ezekkel. Szerencsére ez az első ilyen incidens, amit láttunk az út során. Bunkóval a világ minden szegletében találkozhatasz. Emberi tényező. Akinek tényleg pénze van, az általában nem ilyen helyre jön, hanem ötszillagos seggkinyalásba. Továbbállunk, inkább felfüggesztjük a pihenőt. Eltűnt a szépség, amit a hegyek nyújtottak, és átvette a helyét az emberi természet csúfsága.

Kilenc órája gyalogolunk.

Gyenge vagyok, és lesz ez még rosszabb is, mert még messze vagyunk. A férjem nem az utat lesi a lába alatt, hanem a tájat, aminek minden négyzetcentimétere fényképre kívánczik. Élvezi, mohón figyel, néha egészen sokáig leragadva egy témánál.

Tíz órája gyalogolunk.

Lassan ismét látótávolságba kerülnek a csapat tagjai. Ravi megáll, újra személyes feladata adódik: egy patak. Süt a nap, nincs fagy, és a víz sem zúdul erősen, mint hajnalban. Rálép egy kőre, szétnéz, és kivesz a vízből egy nagyobb követ, beigazítja, és már át is szökken a túloldalra. Akkurátusan helyezem a talpam, de ő már ott áll a folyás közepén a kövön és nyújtja felém a kezét. Most sem mond semmit. Már nincs rajta kesztyű. Rajtam sincs. Megfogom a kezét. Az övé a víztől hideg, az enyém meg megszokásból. A tenyere puha. Nem szorítja meg, csak húz, miközben hátrafelé lép. Én a kőre nézek, ahová a lábam tennem kell. Kiugrom a partra, és azonnal elengedi a kezem. Elnéz a hátam mögé, az utánam következő átkelőre, de a férjem, mint egy hegyi kecske, már szökell is át. Néhányan, egy-két száz méterrel lemaradva lassan közelednek. Ravi marad. Megvárja, hogy mindenki átkeljen a vízfolyáson. A férjemmel továbbmegyünk, mert az erőm az idő múlásával is fogy, nem csak a megtett úttal. Pár lépés után, mikor úgy érzem, hogy nem látja senki, megszagolom a tenyerem, hogy van-e Raviszaga. Nem érzek semmit.

Tizenegy órája gyalogolunk.

Tizenkét órája gyalogolunk.

A lécekből tákolt turistaszálláson átsüvít a szél, de végre ágy van alattam, tető felettem.

A haldoklás különös lelkiállapot, amikor átéljük, pontosan tudjuk, mi az. Mint a szerelem. Az igazi csak ritkán történik meg velünk, de mindig pontosan tudjuk, hogy mi terített le. És ha elértünk egy bizonyos kort, megsejtjük, hogy a halál nem olyasmi, ami mindig csak másokkal történik meg. Tudtam, hogy eljött. Szóval igaz. Nem vaklárma, ahogy a vésőig reméltem. A meghalás tényleg létezik. Becsapottságot éreztem, cserbenhagyást, árulást, mintha valami mást ígértek volna nekem. Kicsoda? Az a hallgatag valami, amiben bízol, amikor az abszurd mezejére lépsz.

Feküdtem az ágyon, a szemem nyitva volt. Láttam a körülöttem létező világot, a falakat, a szoba berendezési tárgyait, a holminkat, fontos kis tár-

gyainkat, de elvesztek a nevek, elvesztek a jelentések, és maga a tapasztalás is. Kitérőldtek a szavak, kitérőldtek a gondolatok, eltűnt a kapcsolat, a benne-lét. Már kívül voltam a világon, a világ összefüggéseiben. A nemlétezés felé tartottam. A testem még fogva tartott, hiába nem éreztem már a hús fájdalmát, fáradtságát, remegését. Egyedül a birtoklást éreztem, ahogy még helyet ad a léleknek, de már nem ragaszkodik hozzá. A test közömbös volt, érdektelen. Még belül voltam. A perspektíva, aminek a másik vége a semmi felé tartott, abból a pontból indult ki, ahol az ágyon feküdtem. Az ének még megvolt a fókuszban. Ponttá zsugorodott, nem volt kiterjedése, nem volt lelke. Lassan oldódott fel a semmiben, ahogy egy kép pontonként tűnik el. Léteztem, a létezés bizonyosságában. Én voltam, a pont bizonyosságában, és ez a pont kicsinysége révén nagyon éles volt. Hegyes, mint egy nyíl, amit még tart a kéz. Majd elrepül.

Kinyitom a szemem. Sötét van. Félek. Tudomásul veszem a létezés tényét. Nem hiszek benne.

Kinyitom a szemem. Homályosan látok. Érzem, hogy ágyban fekszem. Tudom, hogy ágyban fekszem a hálósázkomban. Tudom, hol vagyok. Tudok mindent. Félek.

A férjem pofozza az arcom. Lassan kinyitom a szemem. Tekintetében baljós izgalom, de én már tudom, hogy a nehéz nap éjszakája véget ért.

– Mi van veled?

Bambán nézek. Beszélni nem tudok.

– Már vagy öt perce ébresztgetlek.

Beszéd helyett megfogom a kezét. Elidőzünk pár másodpercig, erőtllenül nyújtózom, és folytatom az életet, ahol tegnap abbahagytam. Elértem az entrópia maximumát, a teljes szétszórtságot, amikor beáll a tökéletes nyugalom. Vagyis csak majdnem a maximumát, mert az a tökéletes nyugalom a halál.

A férjem a kezembe adja a meleg műanyag poharat. Az első korty visszahozza a világot. A világot, amit szeretek, a megszokás biztonságát. A három-az-egyben strong ismerős ízére megszáll a béke. Minden a helyén van, és úgy van, ahogy lennie kell. Már-már boldog vagyok. Jó itt most nekem. Az utolsó korty kávé már hideg. Ideje moccanni, meghámozni magam, felöltözni. Magamra húzom a meleg ruhákat, életjelek mutatkoznak, és elindulok a vécére. A házak mögötti kis fabódé ajtaját a lábammal tolom be, hogy a kezem tiszta maradjon. Még be sem csapódik a hátam mögött, észreveszem, hogy valaki már megelőzött, és elfelejtette leönteni maga után. Még ennek is örülök. Olyan életszerű. Üdvözlő a nagybetűs élet. Azonnal hátramenetbe kapcsolok, fintorgó pofával lesétálok a konyha melletti „vizesblokkhoz”. Antiszociális vécéhasználók közé keveredtünk. Technikailag szobatiszták vagyunk, de morálisan még nem. Hogy mi lesz az utánam érkezővel, az már kit érdekel. Mint otthon a tömegközlekedők. Felszállnak és megállnak az ajtóban, és eszükbe sem jut, hogy beljebb lépjenek. Azt hiszik, a seggük mögött véget ér a világ.

A másik vécé egyben van a fürdőszobával: elől egy hideg vizes zuhany nőtt ki a falból, hátul a sarokban meg a szokásos guggolás. Éppen nem jár

erre senki, így bevetem magam a nyugodt kis zugba. Miután kész vagyok, látom, hogy nincs víz a vödörben. A csap alá tartom, hogy megcselekedjem, amit az előző használó elmulasztott. Egyetlen csepp víz sem folyik a csőből. A zuhanyból sem. Van egy csap az udvaron is, eltekerem ütközésig, semmi. A vezetékek elfagytak. Mit csináljak? Bújjak el én is, mintha mi sem történt volna? Nem, ki kell találnom valamit.

Szégyennel eltelve, szemérmesen benyitok a konyhába, ahol a hordárok gyűrűjében a háziasszony már a reggelit készíti. Ravi is itt ácsorog, éppen nincs semmi különösebb dolga. Előadom, hogy nem folyik a víz a csapokból, és nekem szükségem lenne egy vödör vízre a vécén. Az előrelátó otthoniak a konyhában tartanak néhány vödör tartalék vizet. Ravi felkap egyet, és már hozza is. Megyek a vécé felé, ő utánam. Az ajtóban kérem, hogy adja ide, megoldom egyedül, de nem mondhattam eléggé erélyesen, mert minden megtorpanás nélkül jön be utánam. Szembefordulok vele, hogy megállítsam, és legszívesebben eltakarnám a szemét.

– Kérem, menjen ki! – Kinyújtom felé a kezem, hogy ne lépjen előre, egy tapodtat se tovább.

– Megcsinálom – ajánlkozik készségesen.

– Ne! Kérem, menjen ki!

Ravi annyira halványan mosolyodik el, hogy ha nem lennék ilyen kitett állapotban, észre sem venném. A kitett helyeken átkelés veszélyes. Mint az a lejtő, amin nem volt út, csak a rézsű. A nem sokkal korábban történt földcsuszamlás formálta ilyenné. A föld rögei gurultak a cipőnk alatt, talpunk lejtett, csúszott a talajjal együtt. Nem volt miben megkapaszkodni sem, hiába csináltam úgy a lábujjaimmal, mintha meg akarnám fogni a talajt, a cipőben ez mit sem számított. Leteszi a vödröt a földre, és kimegy. Tudja, hogy szégyellem magam. Ha zuhanyzás közben nyitott volna rám, nem érezném magam ennyire meztelennek, mint most. Nincs az az intimitás, ami elbírja ezt a meztelenséget, és ennél meztelenebb még soha senki előtt nem voltam. Talán csak a szülőcsatornában. Könnyebb lenne, ha undorodást látnék az arcán, vagy ha tesz egy vicces gesztust.

Amikor átsegített a vízfolyáson, amikor követtem a lépteit, kényelmes, nem reflektált jelenlétet éreztem. Az aurája körbeölelte az enyémet, amit feltehetően csak én éreztem kettőnk közül. Most túlléptünk a társasági érintkezés szokásos formáin. Hogy zavarban vagyok, az oly kevésbé fejezi ki, amit érzek. A zavarodottság legmélyén, alig láthatóan, alig hallhatóan, ott bújjik, ott rejtőzik az öröm. Kerestem az esendőségét, de a saját esendőséget találtam, ami mentes minden énmegőrzéstől, büszkeségtől. Ami képes felkínálni a gyengeséget. Ez okozza az örömet. Az a puha felület, amelyet a bennem készülő gyengéd érzelmekhez kerestem, rajtam van, az én felületem. Az én sérülékeny, sérülésre kész felületem. Feloldottam a védelmet, és ez éppen annyira ijesztő, mint amennyire szívet melengető.

Rendbe teszem magam után az illemhelyet. Benyitok a konyhába, Ravi az ajtó mellett áll. Kinyújtom felé a kezem. Az emberszabásúaknál ez a megadás jele. Az én kezemben egy üres vödör is van.

Király István mégis-morálja

A rendszerváltozást követő évtizedekben szinte teljesen kihullott az irodalmi tudatból és az irodalomtörténeti diskurzusokból Király István munkássága. A Kádár–Aczél-korszak művelődéspolitikai szerepet is vállaló formátumos tudósának a halála történelmileg egybeesett a rendszerváltozás radikális politikai fordulatával. Szimbolikus is volt ez az egybeesés: „felszabadultak” a Király hatalmi pozíciójával és marxista irodalomfelfogásával szembeni – korábban is hangot kapott – ideológiai és nemzedéki elutasítások. Sőt: leszámítva egy-két ellenvéleményt, ez a szembefordulás lekicsinylő, negatív szakmai ítéletté, esetenként rágalmazó légkörré és már-már tabusítássá „intézményesült”. Hogy ez szakmailag és történelmileg mennyiben volt érthető, mennyiben lett méltatlan értékrombolás és mennyiben törlesztő-bosszúálló revans, nincs terem szétszálazni. Mindazonáltal tény: szervesen összefüggött a kilencvenes évek és a 21. század első két évtizedének eleinte kinyíló, majd torzuló kulturális nyilvánosságával, az emlékezetpolitikai és ideológiai küzdelmek durvulásával.

Király munkásságának emlegetésében – néhány „csöndes”, tárgyyszerű és méltányos újraértékelési óvás mellett – igazi fordulatot csak kéziratos *Naplójának*¹ megjelenése és recepciója hozott 2017–2018-ban. Példátlanul

terjedelmes szakkritikai és publicisztikai visszhangja támadt a kötetnek, félszáz körüli recenzióval, esszével, tanulmánnyal, emlékezéssel – és persze erősen megoszló, ellentétes előjelű, de többségükben tanulságos véleményekkel. Közéjük tartozott Révész Sándoré is ezeken a hasábokon, a *Mozgó Világ* 2017/5. számában. A polarizált, esetenként indulatos felhangokat sem nélkülöző diskurzus iránya mindazonáltal a tárgyilagos művelődéstörténeti mérlegelés igénye felé mutatott: a túlutas esélyét kínálta a „nemzeti” és a „posztmodern” előjelű ítélezéseken csakúgy, mint az érzelmes, nosztalgizáló rehabilitációs kísérleteken. Ez az igényes szemléletváltozás látszik folytatódni a Király István születésének 100. évfordulójára megjelent publikációkban,² majd a Sárospatakon megrendezett tudományos emlékkonferencián (2021. október 15–16.).³ A korántsem csak irodalomtudományi, hanem nemzeti-emlékezetpolitikai érdekű Király-diskurzus a múltban, a jelenben és vélhetően a jövőben is sok minderről szól: a Mikszáth Kálmánról, Ady

² A centenáriumi alkalmából megjelent két legfontosabb kötet: Király István: *Petőfitől Tandoriig*. Szerk.: Agárdi Péter és Soltész Márton. Bp., Osiris, 2021. és *Király István öröksége. Írások tőle és róla*. Szerk.: Bolvári-Takács Gábor. Sárospatak, Zempléni Múzeumi Alapítvány, 2021.

³ Tanulmányomat a Király István születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett sárospataki tudományos emlékkonferencián (2021. október 15–16.) tartott előadás nyomán írtam. Teljes szövege a Móroczy Gábor által szerkesztett, 2022-ben megjelenő konferenciakötet számára készült.

¹ Király István: *Napló 1956–1989*. Szerk.: Soltész Márton. Bp., Magvető, 1987.

Endréről, Kosztolányi Dezsőről alkotott „belterjes” szakmai véleményeken túl a nemzeti kérdésről (például a két kommunista literátor, Pándi Pál és Király István viharos polémijáról), a nyilvánosság szerkezetéről, a nacionalizmus és a kozmopolita individualizmus mint „veszélyek” prioritási versenyéről, a szocializmus és demokrácia elveiről és gyakorlatáról s nem utolsósorban a humán kultúra jövőjéről.

A Király István munkásságával foglalkozó elemzések, kritikák, diskurzusok és értékelések döntően tematikai, szakmai, ideológiai, olykor egyenesen irodalompolitikai szempontból tették vizsgálat tárgyává a több mint három évtizede lezárult tudósi és ideológusi életművet (1921–1989). Magam itt szokatlan megközelítésre vállalkozom: Király *beszédmódjának, nyelvezete, stílusa mélyáramának*, illetve az ebből is rekonstruálható *nemzetpedagógiai felfogásának* megszólaltatására teszek kísérletet. Nem volt idegen ez a vizsgálati szempont magától Királytól sem, hiszen vers- és prózaelemzéseiben komoly (szinte élvezkedő) figyelmet szentelt a hangzók, a zeneiség, a metaforika, a szintaktika, az archaikus vagy éppen köznyelvi szóhasználat statisztikailag is dokumentált bemutatásának. Elviselik, sőt megérdemlik ezt a megközelítést az ő szövegei is, hiszen már korai munkáiban szembetűnő volt sajátos nyelvisége. Az értekező próza, a tudományos és a kritikai műfaj stílusnormáit gyakran saját képére, ízlésére formálta: érzékeny esszéstílussal, erősen retorizált hangvétellel, gyakran hevült publicisztikai beszédmóddal, szubjektivizált érveléssel élt. Előadásainak, nyilvános megszólalásainak stílusa egyre inkább áthe-

vítette írott, nyomtatott szövegeit is. Kialakult az a beszédmód, amelyet joggal minősíthetünk a *királyizmusok* prózastílusának. Számítógépes content analysis elvégzésére nincs lehetőségem (és kompetenciám), de kézműves, cédulázó, mások ötleteit is integráló adatgyűjtéseim nyomán érdemes bemutatni ezeknek a nyelvi királyizmusoknak, *neologizmusoknak* a példatárát és struktúráját.

Értekező próza vagy valami más?

A leginkább szembetűnő az *igekötösített igék* sűrű használata, gyakran szokatlan dinamikája. Mikszáth kapcsán az „elkicsinyült 67-es világ”-ról ír; Adynál viszont már „felhangzott göggel a kidacolt világ”. Sűrűn él az „elrasszizál”, az „elontologizál”, az „elabszolutizál”, az „elirracionalizál” igékkel, mozzanatosítva, sőt mozgósítva, láthatóvá téve ezeket az absztrakt fogalmakat. Királynál „fel-fénylik” egy pozitív érzület, és ezáltal „eletizálódik” egy-egy jelenség, az el-lentétező, rácsapó nyelvi módszerrel Király „meghendikeppel” más jelenségeket. Van, ami viszont „sugallódik”.

Furcsa *toldalékolásokkal, szóképzésekkel* ejti zavarba olvasóit Király, esetenként nyelvújítás korabeli megoldásokat elevenít fel, máskor meghökkentő neologizmusokkal tesz szemléletessé egy-egy tünetet. Régies szót elevenít fel a csupasza „növő”-vel (a „növekvő” helyett), tájnyelvi ízű a „kolonc” helyett a „kö-lönc” használata. Sok minden „életes” vagy éppen „jellemzetes” nála; a „velejárója” helyett szereti használni az „együttjárója”-t. Műelemzéseiben elsősorban a „versi személyiségre” figyel. Mód- és állapotathározói konnotációjú fogalma a kései Adynál a „vitettség”, Kosztolányinál a „le-

begtetettség”, vitapartnerek jellemzősek a „szemellenzőöttség”. Lukács Györgyben a „belesűrült emberi példát” méltatja, Czine Mihály esetében a „plebejizálást”, másoknál viszont bírálólag a „konformizálást”.

Emlékezetesek, olykor egyenesen meghökkentőek Király *fogalom- és metaforaalkotásai, szóösszetételei*. Ritkás használatú névszokat centrális elvi-erkölcsi-filozófiai-esztetikai, sőt történelmi kategóriákká emel: „másféleség, közelre nézés, távolra nézés, emberköltészet, szenvedés-érzékenység, távlatsejtelelem, belátáserkölc, vendéglét, ellenvonulás, létértelemdráma”. Miközben az elemző tudós jól érzékeli egyes nagy Ady- és Kosztolányi-költemények *paradox* belső feszültségeit, ellentétező fogalmi-zenei-ritmikai szerkezetét, értekező prózájában ő maga is produkál hasonlókat: „mindennapok forradalmisága”, „népben, nemzetben gondolkodó internacionalista” (Lukács), avagy „gyötrődve menekvő patriotizmus”. Hol meghökkentő, hol bensőséges, hol bizarr, hol viszont átélhetővé érzékenyített teoretikus szókapcsolatokká rögzültek az ilyenek és az ezekhez hasonlók Király szótárában. Egy részük talán maradandóan beépül a kulturális diskurzusokba, sőt akár a köznyelvbe, más részük erőltetett, ideologikus, a belső feszültségtől szétrobbantott metaforaként, modoros leletként hullik át az idő rostáján.

Király talán legismertebb etikai-fogalmi metaforája a *mégis-morál*. 1970-es Ady-könyvében vált közismertté. Érzékeny és érzékletes szókapcsolat, de túlzottan gyakori, már-már közhelyes használata rontja hitelét, gyengíti evokatív erejét. Kár érte, hiszen találóan ragadja meg a magyar nemzeti kultúra *egyik* jelleg-

zetes irodalmi vonulatának attitűdjét, „antropológiai” karakterjegyet a protestáns prédikátoroktól Zrínyi Miklóson, Kölcseyn, Vörösmartyn, Petőfin, Madáchon át Adyig, József Attiláig, Radnóti Miklósig, sőt Németh Lászlóig. Csak ne válják belőle rögzített nemzetkarakterológiai norma, irodalmi kánon, mindenre ráhúzható skatulya. Király nem ezt akarta, nála a minőségelv dominált, de vulgarizálónál bizony előfordul, hogy közhellyé, panellé szürkül. A „mégisdac”, a „konok vállaló hűség” és más szinonimák, rokon jelentésű szókapcsolatok más kultúráktól sem idegenek, a „trotz alledem”, a „csakazértis” Eduard Bernstein óta például benne van az európai baloldal érték- és szótárában. Király Szerb Antalnál olvashatta (ha nincs is bizonyíték az intertextusra). Pedig ennél a „nemzetietlen” zsidó munkaszolgálatosként elpusztított esszéistánál ugyanolyan erős a „mi a magyar?” kérdése iránti fogékonyság (ha válasza más is rá), mint a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* című gyűjtemény szerzőinél,⁴ avagy a József Attila, Fejtő Ferenc és Ignó Pál szerkesztette *Szép Szó* két tematikus kötete esetében.⁵ Szerb is kereste irodalomtörténeti munkáiban a magyar kultúra sajátosságait és jellegzetességeit, a „magyar eidost”. 1939-es *Keserű pohár* című írásában, a Zrínyi–Kölcsey–Vörösmarty–Madách-vonulat jellemzéseként így fogalmaz: „Az irodalom a lélek válasza a sorsra. A magyar irodalmon végighúzódik gerinc gyanánt, férfias felelet gyanánt egy királyi gon-

⁴ Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

⁵ *Mai magyarok régi magyarokról*. Bp., Cserépfalvi, 1936. és *Mi a magyar most?* Bp., Pantheon, 1937.

dolat. Nem is gondolat, kevesebb vagy több annál: a gondolkodásnak, a világ tudatosításának egy alapformája; egy lelki kiállás a dolgokkal szemben, ami speciálisan magyar. Ez adott erőt régi nemzedékeknek a maihoz hasonlóan súlyos, a nemzet létét mérlegelő éjszakákon. Úgy nevezném: az »és mégis« világnézete.⁶ Ez a személyes élmény megjelenik Királynak a háborús évekről szóló emlékezéseiben, de kitágítva végig jelen van irodalmi tanulmányaiban, mindenekelőtt Ady-könyveiben, verselemzéseiben. Király révén vált jellegzetes szakmai, sőt tágabban: magyar magatartás-mértékké, kategorikus imperativusszá a *mégis-morál*.

Király beszédmódjának jellegzetességei közé tartoznak sajátos *szintaktikai megoldásai*. Gyakran kezdi mondatait erős, mozzanatos igei állítmánnal, máskor szívesen él egy-két szavas hiányos névszói mondatokkal. A dacos, ellentétezően retorikus mondatszerkesztés nála a „nem..., hanem...” helyett a „nem..., de...” keménységét részesíti előnyben. Élőbeszédeiből, interjúiból az írott szövegekbe is átkerült az „itt”-tel való mondatkezdés, valamint az „adott volt...” intonációjú érvelés. Király pontosan látta írástudó önmagát, amikor tükörbe nézett: „magamévá tettem Karácsony Sándor tételét: a magyar stílus fő jellegzetességének véltem a képes beszédet s a mellérendelést”. Keresztury Dezsőről, kedvenc tanáráról írja ezt, akinek beszédmódjával szemben ő, a tanítvány ellentétes stíluseszményt képviselt: „A képek vonatkozásában pedig os-

torozta a »metaforitiszt«: az általam mintának tekintett Németh László-i »barokkosan tág lélegzetű« nyelvről, általában minden »patetikusan izzóvá hevült« stílusról, »a képes beszéd mérték nélküli kultuszáról« csak bírálóan szólt.⁷

Ennek az erősen metaforizált és retorizált, érzelmekkel telített beszédmódnak látszólag ellentmondva ugyanakkor igen erős Király fogalmi-logikai kategória-rendszere, *duális vagy triadikus érvelési módszere*. Kedveli a kanti-hegeli háttérű filozófiai konstrukciókat, különösen amikor tagolnia kell Ady, Szabó Dezső, Németh László és Kosztolányi világképének összetevőit, átalakulását. *Lineáris, sőt gyakran teleologikus írói fejlődésképeiben*, eszme- és habitustörténeti áttekintéseiben sűrűn használ antropológiai és etikai terminus technicusokat. Szembeállító kettősségekbe, alternatívákba rendezi el a világot, a magatartásokat és világképeket – többnyire találó és szemléletes kategóriákkal: például személyiségetika/társadalometika; kollektívizmus/individualizmus; önmegvalósítás/prométheuszi magatartás; önépítéserkölc/szolgálatmorál; ezoterikus-doktriner baloldaliság/plebejus-szabadságharcos hazaszeretet; kozmopolitizmus/nacionalizmus; oromtermészet/alanttermészet; makro-otthonosság/mikro-otthonosság. Max Weber nyomán használja a célracionális/értékracionális gondolkodást; gyakori ellentétként a szupranacionalizmust és a patriotizmust.

⁶ Szerb Antal: *A varázsló eltörti pálcáját*. Szerk.: Bodnár György. Bp., Magvető, 1961². 459–466. (460.)

⁷ Király István: *Egy tanár portréja. A nyolcvanéves Keresztury Dezső*. [1984] In: Uő: *Utikeresések*. Bp., Szépirodalmi, 1989, 186–212. (187–188.)

Olykor egyetlen fogalomba is paradox ellentétet integrál, ilyen például „a mindennapok forradalmisága”, amely annak idején, az 1970-es évek derekán – Kádár János személyes véleményét kivéve – ellenérzéseket váltott ki szinte minden politikai oldalon. Jól mutatja be e kategória korabeli ideológiai és propagandakontextusát Pap Milán közelmúltban megjelent könyve.⁸ A 80-as években Király már úgy árnyalja ezeket a fogalom-párokat, hogy igyekszik felszámolni hierarchikus értékrendjüket, mindenekelőtt elismeri a kollektívum és az individuum „egyenrangúságát”. A kései Ady-lírárt elemző könyvének⁹ szerkezete „a távlat három változata”: a „természeti”, a „történelmi” és az „antropológiai optimizmus” szerint épül. Az ún. természeti optimizmuson belül további három típusra bontja a legjellegzetesebb verseket: a) kozmikus, b) biológiai, c) kreatív optimizmus. A történelmi optimizmusnak két versmodellje van; az antropológiainak szintén: a nembeliséggélmény és a lényegiséggélmény. A szerelmi boldogság adys változatait szintén két típusba rendezi: „az otthon érzete” (ezen belül: a) egység tudat, b) biztonságtudat – agapéérzés), valamint „az ünnep érzete”. Lukács Györgyről fogalmazott miniportréjában háromféle etika felől mutatja föl a tudós példáját: „teljességetika”, „társadalometika”, „gondolatetika”.¹⁰ Több

⁸ Pap Milán: *A párttal, a néppel... Eszméék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban*. Bp., Mathias Corvinus Collegium, 2021. 161–182.; 272–275.

⁹ *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben 1914–1918*. Bp., Szépirodalmi, 1982. 1–2. kötet.

¹⁰ *Az emberi példa. Vázlat Lukács Györgyről*. [1985] In: Király István: *Petőfitől Tandoriig*. Szerk.: Agárdi Péter és Soltész Márton. Bp.,

helyütt is tipologizálja az etikákat, morálokat: „érzületetika, felelősségetika, érdeketika, fogyasztói morál” stb. Bőségesen idézhetném a Kosztolányi-könyv fejezetcímeit, logikai-terminológiai szerkezetét. Hasonlóképpen a Németh Lászlóról szó nagy tanulmányokét, de az eddigiekből is látható, hogy Király ezekkel a fogalomalkotásokkal, tipologizálásokkal, szerkezeti tagolásokkal áttekinthetővé teszi a pályaképeket, szemléletesé a műelemzések „üzeneteit” és egyúttal didaktikusan rögzíthetővé az írói, költői világképek struktúráját, illetve történelmi alakulását. Ugyanakkor ez a párhuzamokra, ellentétekre, többosztatú tagolásra építő „geometrikus” szerkesztés esetenként felidézi az erőltetett, mechanikusan szakaszoló, teleologikus értelmezés veszélyét is.

A filozófiai-etikai keretezést a leglátványosabban Lukács György ihlette: *Az esztétikum sajátosságának* fogalomrendszere éppen az Ady-monográfia írásakor, az 1970-es évek második felében termékenyítette meg Király irodalomszemléletét. Ehhez természetesen akkorra, az 1940-es évek második felétől kezdve már erős alapozást jelentett Lukács és Révai Marxra hivatkozó realizmus-kánonja. Most az „emberi lényeg”, a „nembeliség”, a „partikularitás” és a „különösség” fogalmi is beépültek Király elemzéseibe és értelmezéseibe. Az előbbieket, a közvetlenül marxi eredetűeket talán nem mindig jól használja; az utóbbiakat, a „partikularitás” és a „különösség” szofisztikáltságát viszont az „otthonosság” és az „otthonra-találás” metaforáival humanizálta, tette „fogyaszthatóvá”. Király tehát

nem a tudományos jellegű értekező prózában beszél és ír, nem a Lukács által jellemzett dezantropomorfizáló társadalomtudományt műveli, hanem egy erősen személyes, érzelmi töltésű, metaforizált, esszéizáló-etizáló hangvételű nyelvezetet. Az igekötősített aktivista szófüzések, az érzelmekkel telített metaforikusság és az erős „ember”-retorika („Oh, Mensch!”) okán akár *expresszionista esszéprózának* is minősíthetjük Király beszédmódját. Nem tudománytalannak, „csak” olyannak, ami egyúttal ellenpólusa az egyre jobban magába zárkózó irodalomtudomány gyakran belterjes, életidegen, szcientista nyelvének.

Király emellett nemcsak hogy többnyire egyes szám első személyben fogalmaz, hanem gyakran él a személyes *önéletrajzi referencia* megnevezésének eszközével is. Különösen szembetűnő ez a *Napló*,¹¹ avagy a most publikált *Életútinterjú* sűrű szövegét lapozva.¹² Kabdebó Lórántnak adott interjújában mondja: „minden [...] írásomnál ott éreztem például még ma is a témához elvívó személyes indítást”.¹³ Másokról, példaképeiről, mestereiről, barátairól olyan empátiával, azonosulással rajzol portrékat, hogy az időnként már-már projekciónak tűnik, sajátos-vágyott önarcképnek. Kosztolányi Dezső, illetve Esti Kornél éjszakai „énje” például a nihil, a hedonizmus, a sötétség és

az irracionizmus kísértéseire felel, ezek „nappali” levezeklése. Németh László, Keresztury Dezső, Czine Mihály alakjába nem csupán belelátja, belevetíti saját erkölcsi, tanári és személyiségvonásait, tépelődéseit, hanem paradigmaticus értékeként mutatja föl azokat. A peremhelyzet, a szégyenérzet, a bűntudat, a vezeklés, a damaszkuszi út, az ellenvonulás, a bujkálás Király saját életeseményeitől is ihletett fogalmak, érzületek, metaforák. Nagy László versét (*Versben bujdosó*) parafrázálva: olvasóként mint arcképekben bujdosó esszéistával is diskurzust folytathatunk Királlyal. Tandoriról írja, de önmagára is vonatkoztatja: „Az írás egyben expedíció: személyiségkeresés, út önmagunk felé. A kereső ember kettős ismérve tűnik fel folyvást írásaiban: egyrészt a keresés művészi helyzete, másrészt a keresés jellegzetes tette: a feszült gondolkodás.”¹⁴

A legközvetlenebbül Ady, Németh László és Lukács György hatott Királyra. Adytól a protestáns kisúri habitus, az erős, lázadó patriotizmus, a „kurucosság” épült be személyiségébe. Németh Lászlótól „örökölte” a sárospataki kálvinizmus energiáját, a népi irodalmi tradíció iránti elkötelezettséget, az irodalmi tudat átétizált és metaforizált jellegét. Megérezte a Németh László 1939-ben történetileg veszélyesen elhibázott *Kisebbségben* mélyén parázsló jogos társadalmi indulatot, vitatkozva korrigálta, és a centrum/periféria erőterébe helyezte a „peremvidéki öntudat” morális értékét. Olykor azonban gyengítette

¹¹ Király István: *Napló 1956–1989*. Szerk. Soltész Márton. Bp., Magvető, 2017.

¹² *Interjú Király Istvánnal* [1989]. Készítette: Széchenyi Ágnes, jegyz.: Katona Ferenc; szöveggond.: Mórocz Gábor. In: *Király István öröksége. Írások tőle és róla*. Szerk.: Bolvári-Takács Gábor. Sárospatak, Zempléni Múzsa Alapítvány, 2021. 11–162.

¹³ „A háború vége”. *Beszélgetés Kabdebó Lóránttal* [1980]. In: Király István: *Útkeresések*. Bp., 1989. 392–411. (401.)

¹⁴ *Egy befogadói élmény nyomában*. [1988] In: Király István: *Petőfitől Tandoriig*. Szerk.: Agárdi Péter és Soltész Márton. Bp., Osiris, 2021. 444–476. (457.)

ennek hitelét, amikor anakronisztikusan kezdte túlhasználni az „anti-imperializmus” fogalmát.

Lukács Györgytől – a már említettek mellett – a marxista szemlélet szigorát, a realizmus-pártosság-népiséget „triád”-ot, a Petőfi-Ady-József Attila „szentháromságot” vette át. Politikai krédóként és testamentumként viszont a kommunista filozófus „Right or Wrong, My Party” attitűdjét tette magáévá. Egyik utolsó, a politikai rendszerváltást megérező tanulmányában az 1949-es „Lukács-perben” elmarasztalt és egy időre elnémított Lukácsról azt írta: „a siker [...] csak a politikai tettek súlyát méri – a gondolatokét nem. Ami politikailag elbukott, teoretikusan még érték maradhat.”¹⁵ Magára is vonatkoztathatta ezt Király.

Németh László nemzetkaraktológiai szenvedéllyel átítatott pedagógiai küldetésstudata Király lelkész édesapjának kálvinista világképén és retorikáján átszűrve hatott rá. A „minőségiszocializmus” Németh László-i ideológemája 1945-től a frissen elsajátított marxista–szocialista tanokkal vegyült, majd – történelmi-politikai törésektől traumatizálva, de élete végéig – egy *kommunistikus utópiává*, és bár rezignált, de „*csakazértis*” meggyőződéssé rögzült.¹⁶ Az *Életútinterjú*-ban megvallja: a marxista broszúrákat, majd komolyabb írásokat olvasván az

1945–1946-os világtörténelmi fordulatban bekövetkezett kommunista „megtérése” valamiféle hitbéli szükségletet is kielégített, valláspótlékká vált, majd evilági mindenség- és teljességigénybe fordult át.¹⁷ Kortárs és utókor ugyan vitatkozott ezzel, el is utasíthatta, de a 21. század elején – fél évszázad történelmi tapasztalatai birtokában – méltatlan lenne megvonni Királytól a szemléleti-etikai folytonosságtudata, identitása, irodalomszemlélete iránti emberi és művelődéstörténelmi megértésünket, tiszteletünket.

Erősen hatottak Királyra a hangtani, szófaji, ritmikai, retorikai, stilisztikai, szemiotikai műelemzési technikák (főleg Fónagy Iváné), a strukturalizmus módszerei is, miközben – olykor túlhajtott – ideológiai vitát folytatott e módszerek szemléleti, világnézeti hátterével. Líraelemzései többnyire briliánsak, de a statisztikai számítások értelmezéseit esetenként alárendeli a költemény üzenetéről kialakított prekonceptiójának. Egyes költemények fogalmi-logikai és zenei-metaforikus síkjainak szembeállításai, az utóbbi fölruházása a „mégis-morállal” pedig helyenként sematikus módszerré szürkült. Király nyelvileg is, szemléletileg is sajátjává érlelte tudós és esszéista elődei nemzeti irodalomtudatának számos értékét. Minden vitatható elemével és eredményével együtt sem minősíthetjük azonban *eklektikus*, szerzetlen irodalomfelfogásnak az övét. Ám valamiféle *szintetizáló*, kanonizálható módszernek és értékrendnek

¹⁵ Lukács György útja a magyarsághoz. [1988] In: Király István: *Petőfitől Tandoriig*. Szerk.: Agárdi Péter és Soltész Márton. Bp., Osiris, 2021. 513–554. (553.)

¹⁶ Ennek egyik legutolsó dokumentuma a Szabó B. Istvánnal 1987-ben folytatott rádiós beszélgetés (Erkölc – irodalom – politika), valamint Balogh Ernő: *Negyvennégy éve vagyok kommunista. Beszélgetés Király István akadémikussal*, Új Fórum, 1989/1. (június–július), 4–10. Lásd erről:

¹⁷ Mórocz Gábor: *Király István Németh László-képének változásai*. In: *Németh László a magyar művelődéstörténetben*, szerk. Balogh Csaba és Falusi Márton, Bp., MMA Művészettelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2020, 117–130. (120.)

sem, amire a 20. század első felében a *nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlés-normáját* kidolgozó Horváth János tett nagy formátumú, de antimodernként avuló kísérletet. Király irodalmi diskurzusa az évtizedek során *integratív*, önkorrekciókkal átszótt, befogadóvá tágult, módszertanilag korszerűsödött. Olyanná, amelybe az 1980-as években Kosztolányi, Pilinszky és Tandori nihiltől, részvétől, vallásosságtól, egzisztenciális veszélyeztetettségtől átszótt irodalmi világa is belefért, miközben világnézeti-politikai krédója önérzetesen szocialista maradt.

Király beszédmódjának, portréalkotó stratégiájának és verselemzési technikájának egyénies sajátosságát jól érezték, szerették vagy éppen kifigurázták egykori hallgatói, olvasói. Találó példa rájuk D. Magyar Imre 1970-es évekbeli bravúros Király-paródiája.¹⁸ A szerző lábjegyzetéből idézek: „E szöveg első változatát még debreceni egyetemistaként írtam a hetvenes évek közepén egy szakestre. Király István emberként is, tudósként is nagy hatással volt rám, nyilván ez ellen védekeztem. Nagyvonalúságát bizonyítja, hogy mikor megmutattam neki, tanácsokkal látott el.”

Az irodalomtörténet-írás hivatása és a nemzetnevelés

Király beszédmódja, stílusa nem pusztán különc, egyszerre archaizáló és neologizáló nyelvhasználat, hanem szerves velejárója irodalomszemléletének. Az *egyik domináns magyar kulturális tradíció* folytatása – sajátos

eszközökkel. A felvilágosodás kora óta folyik nemzeti kultúránkban a látens vagy manifeszt vita arról, hogy *mi a szerepe az irodalomnak – és rajta keresztül az irodalmi tudatnak, a kritikának, az irodalomtörténet-írásnak – a társadalomban, a kultúrában, a nemzet életében*. A nemzet és az irodalom viszonyáról folyó évszázados vita hullámzó dinamikája ma sem lanyhul, ha természetesen ritmust, hangnemet váltott is. Bessenyei György, Kölcsey Ferenc, Toldy Ferenc, Arany János, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Babits Mihály, Ignótus, Fülep Lajos, Horváth János, Kornis Gyula, Lukács György, Révai József, Németh László, Illyés Gyula, Klaniczay Tibor, Sötér István, Németh G. Béla, Dávidházi Péter vagy éppen az ún. posztmodern, recepcióesztétikai–hermeneutikai irodalomtudomány (nálunk főleg Kulcsár-Szabó Ernő iskolája) sokféle, egymással olykor élesen ütköző választ adott s ad erre a kérdésre. Önelvűség vagy közösségi-nemzeti küldetés? Esztétikai autonómia vagy világképi ihlet? Ideológiai értékrend és kánon, avagy teljesen szubjektív, egyedi minőség? Aktuális, netalán politikai konnotáció és megrendelés, avagy „tisza költészet”, nyelvi-poétikai világteremtés? Van-e fővonal a magyar irodalomban, s ha igen, melyik az? Még egy-egy kultúra-felfogáson belül is folytak, zajlanak erről viták és hangsúlyeltérések; ezek is tükrözik a kultúra, az irodalom természetének és funkciójának történeti alakváltozásait (elegendő csak utalni a baloldali, marxista ihletettségű irodalomfelfogás belső diskurzusaira, sőt szakításaira).¹⁹ A 20. század dere-

¹⁸ D. Magyar Imre: *Eltárs István: Kendermag hó alatt. Petőfi Sándor: Anyám tyúkjá*. 2000, 2013/6. 8–11. A leletet Mórocz Gábornak köszönöm.

¹⁹ Vö.: Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúra-felfogások 1847–2014*. Bp., Napvilág, 2015.

kától a „nyitott mű” dilemmája, továbbá a narratívákat meghaladó posztmodern nyelvkritikai szemlélet versus a „képviselési irodalom” paradigmája szintén összefügg a nemzet és az esztétikum történelmi viszonyának értelmezésével.

A 2000-es évek elején a hazai szellemi életben – elsősorban József Attila lírája körül – kibontakozott ún. *referencia-vita* szintén erről, avagy erről is szólt: teher-e vagy érték a világnézeti, közéleti referencia az autonóm művészi alkotásban? Mit jelent a poetológiai és a referenciális (vagy kontextuális) olvasat a kultúrában?²⁰ S ugyanez a tétje a közéleti költészetéről kibontakozott diskurzusnak, amely Kemény István *Búcsúlevél* c. verse (2011) és egy gazdag antológia nyomán bontakozott ki elsősorban az *Élet és Irodalom* hasábjain 2010 után.²¹ Király István irodalomszemlélete ebben a sokhullámú diskurzusban az *esztétikum erkölcsi-társadalmi-eszmei tartalmainak elsődlegességét, értékteremtő relevanciáját* hirdető irányzatba illeszkedik. Kezdetben rigid, merev, ideologikus összefüggést teremt a „külső”, a politikai, ideológiai, életrajzi referencia és az esztétikai érték között, majd később, érett pályaszakaszában már csak minőségi szinten vállalja ezt az *inherenciát*. Az ideológiát mint az irodalmi érték inherens alkotóelemét törekszik elválasztani az ideologikusságtól; az irodalom morális küldetésének felmutatását pedig a moralizálástól.

Az 1980-as években Király már elfogadja a szkepszis és a dezillúzió művészi értékteremtő lehetőségét, a recepcióesztétika egyes tapasztalatait, a különböző olvasatok pluralizmusát. Érzékeny lesz a nyelvkritikai irodalom újdonságai iránt, tanítva tanuló irodalomtanárként kezdi megérteni a kánonváltás, a horizontváltás új értékeit is. Differenciálja, humanizálja és pluralizálja, de nem adja föl a realizmus és a népiség eszményét. A korábbinál ritkábban és rezignáltabban emlegeti őket és egyre jobban idegenkedik a nemzeti önelvűségtől és profetizmustól. A legjobb példa erre Tandori-tanulmánya, amelyben megrendülten szembesül a 20. század végének globális, ökológiai és szociális kihívásaival, a kozmosz és az ön magát is veszélybe sodró földi emberiség, az egyetemes emberi lét, a nihil és a hétköznapi erkölcs összeütközéseivel. Tandori verseiben és prózájában – írja – felsejlik „a kor alapvető antagonizmusa, a természettudományos előreugrás és kulturális elmaradottság közti ellentmondás. A technikai civilizatórikus fejlődés nagykorúságához erkölcsi-szellemi kiskorúság társul, s innen szemlélve minden objektív szükségessége ellenére is lehetséges, hogy utópia csupán a szelídség vágya, az otthonossá tett világ reménye. A költészetnek azonban épp az a feladata, hogy bármilyen félnéken és visszafogottan, de ilyen utópiákat – reális utópiákat – írjon be a szívbe. Mert mint Tandori írta, ha nem is *élhető*, de *mondható*, sőt mondandó ez már.”²²

²⁰ Vö.: Agárdi Péter: *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája*. Bp., Napvilág, 2010. 174–200.

²¹ *Édes hazám. Kortárs közéleti versek*. Szerk.: Bárány Tibor. Bp., Magvető, 2012. Kemény István versének legújabb értelmezése Fenyő D. György tollából: *Tiszatáj* 2021/12. sz. Diák-melléklet 120–124.

²² *Egy befogadói élmény nyomában*. [1988] In: Király István: *Petőfitől Tandorigig*. Szerk.: Agárdi Péter és Soltész Márton. Bp., Osiris, 2021. 444–476. (475–476.)

Kenyeres Zoltán megfogalmazásában „az irodalom tudatforma-alakítóként és nem elsősorban esztétikai értékteremtéséért volt fontos számára”.²³ Király irodalomszemlélete tehát társadalom- és nemzetcentrikus, de az esztétikum nála nem az ideológia, a politika szolgárolánya, mint például Beöthynél, akinél az irodalom a „volgai lovas” nemzetkarakterológiájában a „magyar faj” leghitelesebb önkifejezése. A nemzetet ugyanakkor Király organikusán, alapvetően kulturális-etnikai folytonosságában, nyelvi-tudati egységében értelmezte. Jogos vitában volt a doktriner marxizmussal, ezért is voltak termékenyítőek 1970-es évekbeli radikális kezdeményezései a Molnár Erik-vita újratárgyalására. Volt érvelésében számos melléfogás, ahistorikus és aktuálpolitikai hangsúlytévesztés, ezeket bőven (és olykor egyoldalúan) szóvá is tette a korabeli szakkritika, vitairodalom és publicisztika. Az mindenesetre tudományos, ideológiai és közéleti érdeme, hogy megkísérelte összekapcsolni a „szocialista hazafiság” aktuális igényét, vágyott tartalmát a magyar patriotizmus korábbi tradícióival. Az „individualista szupranacionalizmussal”, a tőkés fogyasztói életforma-normával perelve is elutasította a nacionalista historizálást, a romantikus antikapitalizmust és a xenofób nemzetieskedést. A rendszerváltozás küszöbén pedig már érzékelte, hogy a történelem (vissza)forduló kereke ismét felidézheti ezeket a múltbéli árnyakat.

Az irodalom társadalmi-erkölcsi szerepvállalásának hirdetése Király

esetében három szellemi-kulturális tartomány bevonásával, pontosabban az ezekkel kiépült szerves összefüggésben érvényesült: 1. állásfoglalás a *nemzetkarakterológia* körüli 20. századi vitákban; 2. a *morálpedagógia* tételeinek, gyakorlati módszereinek képviselésében és 3. a *nemzetnevelés* ügyében. Szerintem ezeknek a tágabb, „külső” szellemi, társadalmi – tehát nem elsősorban irodalmi – „megbízásoknak” a belsővé tétele volt és lett Király *irodalomfelfogásának, szövegolvasásának, történelmi és kritikai interpretációinak a tengelye*. Súlyosabb, távlatosabb referenciák, makroihletek ezek azokhoz képest, mint amiket a leggyakrabban föl szoktak róni Királynak: tudniillik a politikai aktualizálást, a szocialista rendszerlegitimáció szolgálatát, a propagandisztikus ideologizálást, avagy a személyes élmények és ízlés kanonizálását.

A *nemzetkarakterológia* történeti újragondolása elsősorban a nemzeti és a nemzetközi értékek dialektikáját elemző esszéikben,²⁴ Ady rendszerkritikus patriotizmusának és a körülötte folyó éles vitáknak a rekonstruálásában, a Szabó Dezső- és Németh László-tanulmányokban s nem utolsósorban Lu-kács György magyarságfelfogásának izgalmas történeti rekonstruálásában érhető tetten.

Ami a *morálpedagógiát* illeti: nincs terem itt arra, hogy Király pedagógiai ihletét és tanárfelfogását beillessem a nemzetközi és a magyar, a laikus és a vallásos, ezen belül a katolikus és a protestáns, az ó- és az újszövetségi morálpedagógiák rendszerébe.

²³ Kenyeres Zoltán: *Király István*. <http://ujiras.hu/2021/07/05/kenyeres-zoltan-kiraly-istvan/>

²⁴ Például: *Nemzeti és nemzetközi a mai kultúrában*, Napjaink, 1985/2., 3–5.

Elő kellene venni és elemezni ehhez gyermek- és ifjúkorának tankönyveit és tanításait; az összevetésekkel és a differenciák kimutatásával tanulságos neveléstörténeti konklúziókra is juthatnánk. A kálvinista prédikatori hagyományok – belső konfliktusok, bűntudatok, vezeklések kíséretében – egész életére és stílusára igen erős hatást gyakoroltak. Természetesen élesen különböztek egymástól az *Ó- és az Újtestamentum* erkölcsi tanításai, üzenetei; történeti és aktuális teológiai okokból más a *Jónás könyve*, a *Jób könyve*, a *Hegyi beszéd*, a *Páli levelek*, majd Luther, Kálvin vagy éppen a sokkal toleránsabb erdélyi reformátusság morálfelfogása.²⁵ Király jól ismerhette ezeket, sárospataki, majd Eötvös kollégiumi diákként, illetve a tanárképzés során bőségesen kapott az egyházi és a világi erkölcsstanokból, nevelélméletekből. Morálpedagógiai tájékozódása nyolcvan-száz évvel ezelőtti forrásokra épült, de „ökomenikusan” magába szívta, laicizálta alaptételeiket és módszereiket, majd beépítette az khiliasztikus-messianisztikus, majd a bürokratikus szocializmusfelfogásba, „a szocialista, a kommunista ember” eszményébe. Az 1960-as évektől már fokozatosan humanizálja, demokratizálja s mindenekelőtt „irodalmiasítja” őket; az 1980-as években pedig túllép a kollektívizmus prioritásának merev ideológiáján, önkritikusan deklarálja: nem szabad szembeállítani a közösséget és az individuumot az előbbi javára, nem lehet közöttük hierarchikus, fölé- és alárendeltségi viszony.

²⁵ Köszönöm Donáth László evangélikus lelkész e témakörrel kapcsolatos 2021 késő nyári előadásait, javaslatait.

Mind a *nemzetkarakterológia*, mind a *morálpedagógia* beilleszkedik a *nemzetnevelés* tágabb projektjébe. Tankönyveket is írt. A nemzetnevelés fogalma és tartalma Eötvös Józseftől Kunfi Zsigmondon, Kornis Gyulán, Imre Sándoron, Klebelsberg Kunón, Németh Lászlón, Karácsony Sándoron, Gömbös Gyulán, Hóman Bálinton, Földes Ferencen át Márai Sándorig igen gazdag és sok polémiával járó program és ideológéma. Nincs jogunk arra, hogy a fogalom, illetve a nemzetnevelési paradigma 20. századi jobboldali, kirekesztő, sovinszta változataira és gyakorlatára hivatkozva magát a fogalmat is elveszük, annál is kevésbé, hiszen több liberális, demokratikus, baloldali irányzat használta, ha persze gyökeresen ellentétes értelmezésekkel is.²⁶ A teória és a praxis a nemzetnevelésben gyakran ütközött egymással egy-egy kultúrafelfogáson belül is. Legitimnek tartva a nemzetnevelés fogalmát és – a világnézeti motivációtól függően – művelődési stratégiáját, Királyt abban tekinthetjük újítónak, hogy a viszonylag konzervatív nemzetnevelés-diskurzus meglehetősen zárt norma- és eszközrendszerét a modern 20. századi irodalom élményeivel és tapasztalataival frissítette föl s újította meg – elsősorban Ady, Kosztolányi, Pilinszky és Tandori vonatkozásában. Eközben eltávolodott a sterilen értel-

²⁶ Vö.: Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Bp., Napvilág, 2015. Legújabban: Dévényi Anna: *Nemzetnevelés-parafrázisok: A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*. Pécs, 2020, Kronosz. A részletes bibliográfiai hivatkozásokat mellőzve utalok a nemzetkarakterológia fogalmának és érvényének 1960 utáni igényes szakmai értelmezésére Szűcs Jenő, Pataki Ferenc, Laczó Miklós, Poszler György, Hunyady György s mások munkáiban.

mezett „szocialista erkölcs” harsány prédikációitól.

Király idegenkedett a valódi és vélt liberalizmustól, individualistának, célracionálisnak, tőke-, fogyasztás- és érdekorientáltnak tartotta. Mégis: az 1980-as években az általa nem kedvelt Márai Sándornak a toleranciát, a személyiség tiszteletét, a „tapintatot” megkövetelő nemzetnevelési elveihez²⁷ hasonló gyakorlati erkölcsi normarendszert képviselt. A „mindennapok forradalmiságát”, a megértést, a közelre nézést, a részvétet hangsúlyozó szempontjai – oktatói-nevelői ethosza, sőt erosza – révén Király pedagógiai szemlélete, értékrendje számos ponton rokonságba került a polgári íróéval. Irodalomszemléletében tehát a tágan értett *társadalomalakítási*, „*nemzetpedagógiai*” *motiváció volt a domináns „külső” meghatározó*, s nem a mindenkor aktuális politikai ideológia, a rákosista-kádárista legitimáció, illetve a hozzájuk alkalmazkodás.

Érdemes megvizsgálni egy analógiát: az „ellenpóluson” álló Esterházy Péter irodalomfelfogásával. Köztudott, hogy Esterházy Péter ironikusan idézte, parafrázeálta Király Mikszáth-monográfiáját, illetve alakját,²⁸ s ezt Király később, sértődését föladvá önérzetesen tudomásul vette és ön-kritikusan reflektálta. Az eredeti „konfliktus” kettejük irodalomszemléletének gyökeres különbségében rejlett. Király az elkötelezett, az ún.

képviselési, a realista irodalom kánonjában gondolkodott és érvelt, míg Esterházy az autonóm, önelvű nyelvi-esztétikai értékek, a posztmodern szenvedélyesen ironikus ars poeticáját vallotta. Király népi-szocialista elkötelezettsége a maga őszinte szenvedélyével és korai doktriner túlzásaival nyilvánvaló volt. Esterházy Péternek az 1980-as években ismertté, sőt szállóigévé lett bonmot-ja így szólt: *az író ne népben és nemzetben gondolkozzon, hanem alanyban és állítmányban.*²⁹ Ez elsősorban a szerveződő népies ellenzék dagályos megnyilatkozásaival, de egyúttal Király majdnem kanonizált ideológiai követelményrendszerével szegült szembe. Vagyis hogy nem a szubjektív népi-nemzeti szándék az elsődleges, hanem az alkotói tehetség és a mesterségbeli tudás, aminek a magyar nyelvvel való bánni tudás a minimumkövetelménye. Ezt a kijelentést annak idején többen a népi ihletésű-arculatú irányzat, a társadalmi elkötelezettség posztmodern lebecsülésének tekintették, sőt akár az írói hivatás elárulásának. Holott „csak” az írói hitelről szólt, arról, hogy lejárt a kötelező tartalmi, mondanivalóbeli, magatartásbeli kánonok ideje (akár „kormánypártiak”, akár „ellen-

²⁷ Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Bp., Révai, 1942.; Pozsony, Kalligram, 1993.

²⁸ Esterházy Péter: *Termelési regény* (1979), vö.: *Interjú Király Istvánnal* [1989]. Készítette: Széchenyi Ágnes, jegyz.: Katona Ferenc; szöveggond.: Mórocz Gábor. In: *Király István öröksége. Írások tőle és róla*. Szerk.: Bolvári-Takács Gábor. Sárospatak, Zempléni Múzeum Alapítvány, 2021. 97–98.

²⁹ „Márpedig rossz rég, ha a Tiszát nem a szakférfiak rendezik, a nemzetet meg... hát... azt magának a nemzetnek kell föl-fölvirágoztatnia tisztességes és rátermett vezetői bő-ö-ölcis irányításával. Minden más eset ennél rosszabb. S megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban és állítmányban. Nem mert hazátlan bitang. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben, ha meg kicsit se jó, akkor hiába *mondja*: csak cifrázza... A hazaszeretet minőség kérdése.” Esterházy Péter, *Kis magyar pornográfia*, Budapest, Magvető, 1984, 10. Az elhíresült mondat később Esterházy más szövegeibe is átkerült. Köszönöm néhai Tarján Tamásnak, hogy megadta a szállóigévé lett passzus pontos forrását.

zékiek”). A tiszta, ideológiamentesnek hirdetett *szövegirodalom* lett a divat, sőt a norma.

Szellemi életünk másik, népi-nemzeti s részben baloldali szárnyán közben megszerveződött az a szekértábor, amelyik a lejáratottnak tekintett marxista „pártosság, népiség, elkötelezettség, realizmus” kategóriái helyett a „képviseleti irodalom”, a „nemzeti felelősség” vagy a „társadalmi szerepvállalás” irányzati önelnevezését tűzte a lobogóra. Ez sem volt ideológiamentes formula – ahogy a narratívákkal leszámoló posztmodern sem.

A hetvenes–nyolcvanas évek *nyelvkritikai fordulataival* beköszöntő *posztmodernről*, a kánonokról és a horizontváltásról, illetve a két domináns és rivális művészetelméleti stratégiáról („népi-nemzeti” és „posztmodern”) sokrétegű diskurzus bontakozott ki. Mindez összekapcsolódott a rendszerváltozás körüli évek más éles szellemi-közéleti vitáival. Ebbe szült bele – a 80-as évekhez képest már jóval kisebb figyelmet kapva – Esterházy „nyelvközpontú” állásfoglalása. 2003-ban, a *Mindentudás Egyetemén* tartott előadásában (illetve a később publikált teljes szövegben)³⁰ visszatért a korábbi „ügyre”: „Az író alanyban-állítmányban gondolkodik. Mennyi hercehurca van e mondat körül, miközben sima tautológia, annyit mond, hogy az író író (nem népvezér, nem eszmetörténész és nem tornatanár).”³¹ Esterházy szerint *az irodalom* – akár akarja ezt a mindenkori szerző, akár nem – *mégiscsak a szabadságról, a nemzetről, a politikumról, az erotikáról, az örök*

emberiről is szól. Ha az író demonstrálni akarja a mondanivalóját, „akkor mondja, álljon katedrára és beszéljen. De úgy van, ahogy Jozsip Brodskij írja: Szakmánk méltóságának nem a szónoki emelvényen tanúsított magatartás a mércéje. Rendben, a szerző ne *akarjon* mondani semmit, de ha a könyve se mond semmit, akkor minek az egész fölhajtás. [...] Az irodalom – a filozófiával, a vallással, a tudományal – *a lét titkait fürkészi*. Azon írók könyvei is, akiknek ez a vallomás túl sok, akik le nem írják ezt a mondatot – én is ilyen vagyok, csak én leírom.”³²

Esterházy itt kilépett a posztmodern referenciaellenes szövegirodalom mintájának ráaggatott (bár alkatától és öniróniájától nem teljesen idegen) szerepéből. Tisztelte azokat a klasszikus és kortárs írókat, íróársakat (ha ő csak közvetve volt is ilyen alkatú), akik – a lét titkait fürkészve – a nyilvánosság elé tárják szociális érzékenységüket, „képviseleti irodalmi” szándékukat, akik adott esetben állampolgárként, írástudóként bele is szólnak a hétköznapi diskurzusokba. De csak akkor, ha nem teszik kötelezővé, normatívvá ars poeticájukat, ha közben nem vonják meg másoktól a nemzeti és az írói illetékességet, ha nem magukat nevezik ki „a nemzeti oldal” képviselőinek. És leginkább akkor, ha nem tehetség-, nyelv- és teljesítménypótlékként deklarálják társadalmi és nemzeti küldetéstudatukat. A kései Király értékrendbeli, esztétikai nyitása Kosztolányi, Pilinszky és Tandori felé, illetve Esterházy 2003-as ars poeticája e tekintetben mintha jelentősen közeledett volna egymáshoz. Esterházy persze maga is vállalt polemizáló közírói szerepet, de elsősorban

³⁰ Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből*, Budapest, Magvető, 2003.

³¹ *Uo.*, 49.

³² *Uo.*, 37. Kiemelés az eredetiben.

a szellemes, csipős szépírói publicisztika műfajában. Király viszont továbbra is törekedett „népben, nemzetben gondolkodni”, de egyúttal a nihilt, a kisemberi szorongást, a dezillúziót is realitásként, művészi referenciaként magába foglaló „lét titkait fürkészni”-program mellé állt. Ugyanakkor szigorúan elvárta, hogy mindez „alanyban és állítmányban” legyen megírva. Elfogadta, sőt igyekezett minél mélyebben megérteni az övéhez képest másféle, alternatív világképeket, irányzatokat, a különféle olvasatokat, s ez kései népszerűséget szerzett neki a fiatal olvasók és irodalmárok, egyetemi hallgatók egy része körében. Ugyanakkor Pilinszkyvel, Tandorival továbbra is „nevelt”.

*

A művészi és a kritikai kánonok, a tudományos normák, a kultuszok szükségképpen változnak. Vannak olyanok, amelyek elavulnak, ledőlnek, amelyeket lerombolnak; vannak, amelyek dokumentumértékűvé válva hátrébb lépnek. A nagy formátumú alkotók akár vitatható üzenetei átléphetik az évtized-, sőt az évszázadhatárokat, a társadalmi modelleket és a politikai kurzusváltásokat is. Úgy vélem: Király nemzeti hevülete és minőségi irodalmi elemzőképessége, tudományos igényessége és morálpedagógiai ethosza – egyes efemer tételei, ítéletei ellenére – eleven örökség a 21. században. Az Adynál, József Attilánál, Lukács Györgynél, Tandorinál és másoknál fölmutatott és irodalomtör-

téneti-pedagógiai paradigmává emelt „*mégis-morál*” visszahatva a szerzőre, a tudós alkotónál saját világképpé, identitássá, Király *kulturális mégis-moráljává* nemesült. Ott olvashatók ennek megfogalmazásai utolsó, már-már testamentumszerű írásaiban, kórházi följegyzéseiben. Az már más kérdés, hogy az a roppant mértékű *globális, mediális, digitális és képi kultúraváltás*, a civilizáció veszélyeztetettsége, amiben élünk, illetve a – már nem is posztmodern, hanem – *posztkulturális állapot*, aminek a küszöbére értünk, mit enged meg nekünk örökségvállalásból és kreativitásból. Egyáltalán: mi marad az irodalom és az olvasás szeretetéből?

Voltak, vannak Király több mint négy viharos évtizedet átívelő munkásságában, habitusában önáltatók és tévesztések, bukások és vezeklések, moralizálások és „tanulságos” ellentmondások, politikai rövidre zárások és historizálások. De legalább ennyi tisztességes, sőt tiszteletre méltó önkorrekció és még több marandó felismerés, elemzés és értékalítás. Alapvető törekvése a nemzeti demokratikus érzületű, az autonóm embert nevelő morálpedagógia, valamint a plurális irodalmi kultúra *összekapcsolására* a magyar művelődés történetében klasszikus értékke rögzült. A 21. század második évtizedének, napjainknak a sokszor brutális társadalmi-szellemi-ideológiai tendenciái, a nemzetieskedő és kirekesztő kultúraellenesség felől vissza tekintve: felettébb időszerűen.

Hanák Péter közép-európai utópiája*

„Közép-Európa fantasztikus lehetőségeket kínáló évtized előtt áll”¹ – nyilatkozta 2021. szeptember végén Csehországban Orbán Viktor, amikor kiállt szövetségese, a pár nap múlva súlyos korrupciós botrányba keveredő, a választáson meg is bukó cseh miniszterelnök, Andrej Babiš mellett, hogy aztán nem sokkal később, novemberben, már a visegrádi négyek és a Türk Tanács közti csúcstalálkozót javasolja a magyar miniszterelnök, nyilván az új, csodás évtized diplomáciai null-kilométerkövéként.

Mivel Orbán Viktor elkötelezett és engesztelhetetlen szorgalmazója a visegrádi országok – Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország – összefogásának, a „V4”-csúcstalálkozók szervezésének, akár azt is hihetnénk, hogy negyedik miniszterelnöksége alatt szinte a reneszánszát éli az 1980-as és az 1990-es évekből oly jól ismert „Közép-Európa-gondolat”. De a látszat csal, hiszen aligha lehet nagyobb különbség az egykori és a mai közép-európai vízió között: míg Orbán Viktor közép-európai (disz)utópiája antimodernista,

etnonacionalista, idegenellenes és Kelet-barát, és a „V4” országok összefogásával a nyugati szövetségi rendszerünk gyengítené az „érdekvérvényesítés” jegyében, addig a késő Kádár-rendszerben megfogalmazott közép-európai utópia, amelyet legnagyobb szenvedéllyel Hanák Péter történész, a Közép-európai Egyetem (CEU) egyik alapítója hirdetett, modernista, multikulturális és toleráns volt, és éppen Magyarország keleti tömbhöz tartozásának történelmi alapjait ásta el.

Ha egy történész „egyszer meg akarja fejteni, hogy mi történt velünk itt, a Kárpát-medencében, az 1940 és 1990 közötti fél évszázadban (s nem volt történelmünknek ehhez hasonló sűrű korszaka), akkor elsőként Hanákot kell megfejtenie” – Varga László, Budapest Főváros Levéltárának főigazgatója emlékezett így Hanák Péterre (1921–1997), a *Népszavában* megjelent nekrológiájában.² Halálakor ugyanis nemcsak szakfolyóiratok közöltek megemlékezést, hanem az országos hetilapok és a napilapok is. A CEU Történelem Tanaszékének megszervezője országosan ismert értelmiségi volt, aki nemcsak a nemzetközi horizontjukkal tuntező szaktudományos munkáiban, de népszerű rádióbeszélgetés-sorozatban (*A Dunánál*, 1971-től tíz éven át) és televíziós történelmi ismeretterjesztő műsorokban (*Boldog béke-*

* A tanulmány elkészítéséhez – a magyar történetírás Kádár-kori nemzetközi kapcsolatainak, illetve Hanák Péter pályafutásának tárgyában 2019 és 2021 folyamán interjúkat készítettem Hanák Péter egykori kollégáival és tanítványaival.

¹ Közép-Európa fantasztikus lehetőségeket kínáló évtized előtt áll. *Miniszterelnök.hu*, 2021. szeptember 29. <https://miniszterelnok.hu/kozep-europa-fantasztikus-lehetosegeket-kinalo-evtized-elott-all/> Letöltve: 2021. január 24.

² Varga László: Hanák Péter emlékére. *Népszava*, 1997. október 14., 7.

idők, 1973; *A bomlás virágai*, 1997) foglalkozott a dunai térség múltjával.³ Egyik hőiséhez, Jászi Oszkárhoz hasonlóan – akiről 1985-ben könyvet is írt⁴ – egy „dunai patrióta” volt, aki Közép-Európa történetének kérdéseire akart választ adni, hogy megértse a saját sorsát.

Hanák Péter is az 1945 után „utat vesztett nemzedékhez” tartozott, ahogy Litván György írta a „Bak János-esszéjében” magáról és zsidó származású kortársairól (Kende Péter, Kornai János és az idősebbek közül Vásárhelyi Miklós), akik a holokausztot túlélve a második világháború után a „múltat végképp eltörölni” akaró kommunistákhoz csatlakoztak,⁵ majd egy aktív pártmunkával teli fél évtized után, illúziókból kiábrándulva, 1953-tól a sztálinista rendszer kritikusi lettek. A nagy angol historikus, Eric Hobsbawm azt a címet adta 2002-ben önéletrajzána, hogy „érdekes idők” (*Interesting Times*), utalva az ősi kínai átokra („Élj érdekes időkben!”). Hanák Péter élete talán még annál a Hobsbawménál is „érdekesebb” volt, aki a memoárjában megemlékezett Hanákról, a briliánsnak nevezett magyar kollégájáról.⁶ Hobsbawm még Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt és érdekes módon

Szamuely Tibort (a Tanácsköztársaság népbiztosának unokaöccsét) emelte ki a magyar történészek közül, mert utóbbin már csak a disszidálását követő angliai tevékenységét ismerte, noha Magyarországon többek között ő volt az, aki levezényelte az 1956-os forradalom utáni „vérengzést” az ELTE Bölcsészettudományi Karán, így Hanák Péter egyetemi el-távolításában is szerepe volt.⁷

Hobsbawm, a 20. század egyik legnagyobb hatású történésze vitapartnernek tekintette Hanákot, akivel az 1990-es évek elején vitába is bonyolódott a „Közép-Európa” mint valóban vagy csak egyes közép-kelet-európai értelmiségiek gondolatvilágában létező régió kérdéséről, amikor újra fellángolt az úgynevezett régióvita. Mi is volt a régióvita, amely egy külső, mondjuk, amerikai szemlének akár olyan hatást is keltet a „Közép-Kelet-Európa” vagy „Kelet-Közép-Európa” fogalmi csatározásokkal, mint a „homousion-homoiusion”-vita *Az ember tragédiájában?*

1945 előtt a politikai és a tudás-termelő elitek Magyarország helyét Európában a keresztény-germán kultúrközösségben jelölték ki, hogy Szekfű Gyula *A magyar állam élet-rajza* című 1917-es művének kulcs-fogalmával éljek. A keresztény-germán kultúrközösségtételezése két világháborúban is a német szövetség legitimációs diskurzusaként működött, és az ezzel ellentétes koncepciók kisebbségbe szorultak, így például Németh László utópiája a

³ Hanák műveinek bibliográfiája (élete utolsó éveinek termését leszámítva) megtalálható a 70. születésnapjára kiadott emlékkönyvben: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Szerk.: Somogyi Éva. Bp., 1991.

⁴ Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp., 1985.

⁵ Litván György: A közös útkeresés (úttévesztés?) évei (1945–1948) – Bak János. In: Litván György: *Sorstársak és kortársak*. Vál. és szerk.: Gál Éva és Kende Péter. Bp., 2008, 199–205.

⁶ Eric Hobsbawm: *Mozgalmas évek. Egy huszadik századi életút*. Bp., 2008, 171.

⁷ Szamuely Tibor történész disszidálásáról és haláláról: Vass Henrik: *Egy életút a XX. században. (Találkozásom a történelemmel)*. Bp., 2003, 184–185.

közép-kelet-európai kis népek tejtetvériségéről. Mivel Magyarország helyzete a második világháborús vereséggel radikálisan megváltozott, és a szovjet megszállással átkerült a kelet nagyhatalom érdekszférájába, szükségszerű volt, hogy egy Magyarország Kelet-Európához tartozását állító – és szelektált bizonyítékokkal alátámasztó – koncepció kerüljön hegemon helyzetbe a történettudomány politikai kiszolgáltatottsága miatt. Ahogy Gyáni Gábor megfogalmazta a *Történészviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról* című 1988-as tanulmányában:

„Európának a második világháború nyomán bekövetkezett politikai és katonai kettészakadásával [...] a múlt is a gyökeres átértelmezés sorsára jutott. A jaltai megállapodásokkal megelőlegezett kettéosztott Európa kihívásának is engedve, mind vonzóbbnak tűnt a múltban is mindig megosztott Európa történeti víziója, benne az akkori jelenkor realitását előkészítő, azt legalábbis sokban megmagyarázó, kelet-európaias magyar történeti út. Az identitástudatnak az ország Kelet-Európához történő szoros hozzárendelésével megoldott radikális átállítása azonban nem egyik pillanatról a másikra ment végbe.”⁸

A magyar történettudományon belüli szakmai áttörést Pach Zsigmond Pál hajtotta végre a *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században* című 1963-as összehasonlító agrártörténeti munkájában. Ebben fogalmazta meg az elkanyarodás-elméletként elhíresült tézisét, amelynek eredettörténetét

eddig legalaposabban Kövér György tárta fel a *Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra: Pach Zsigmond Pál pályafordulása* című, 2020-ban közzétett tanulmányában.⁹ E szerint a magyar történelem a nyugat-európai országokéval együtt haladt, ám a 16. században Kelet-Európa felé kanyarodott, amit Pach Zsigmond Pál marxista gazdaságtörténészként Engels és Lenin műveitől inspirálva a „második jobbagység” kialakulásával magyarázott, amely hazánkat a „porosztas” fejlődésre állította. Pach nyomában jártak tanítványai, Berend T. Iván és Ránki György, akik a *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században* című 1969-es művükkel kanonizálták a térségünkre alkalmazott Közép-Kelet-Európa fogalmat, amely – mint az előtörténetéből látható – a legkevesbé sem földrajzi szakkifejezés.

Az Európa történelmi kettéosztottságát és Magyarországnak ezen belül Kelet-Európához való tartozását tételező koncepcióval szemben azonban idővel többen is felléptek. Szűcs Jenő középkorász eredetileg az 1980-as *Bibó-émlékkönyvben* megjelent *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmánya futotta be a legnagyobb karriert, amelyet 1981-ben az MTA Történettudományi Intézetének folyóirata, a *Történelmi Szemle* is közölt – egy szamizdat kiadványból átemelve! –,¹⁰ 1985-ben pedig *Három Európa* címmel franciául is megjelent, az Annales-kör történészpápája, Fernand Braudel előszavával. A zseniális, ámde nagyon

⁸ Gyáni Gábor: *Történészviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról*. In: *Uő: Történelemszdiskurzusok*. Bp., 2002, 231.

⁹ Kövér György: *Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra. Századok*, 2020/6. 1255–1291.

¹⁰ L. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle*, 1981/3., 313–359.

körülményesen fogalmazó, nehezen előadó, introvertált – 1988-ban öngyilkosságot elkövető – Szűcs Jenő¹¹ azonban alkatilag képtelen volt arra, hogy a ha nem is ellenzéki, de ellenzéki „Közép-Európa-gondolat” harcos népszerűsítője legyen, helyette a szereplést imádó, mindig vibráló, szórakoztatónan előadó és esszéisztikusan író Hanák Péter lett a „közép-európaiság” emblematikus prókátora, és talán nem túlzás, prófétája is.

Szűcs és Hanák 1986-ban páros előadást is tartottak a Ránki György igazgatóhelyettes, majd igazgató által igen nyitottan és toleránsan vezetett MTA Történettudományi Intézetében. Szűcs a középkorban, Hanák az újkorban vizsgálta Magyarország regionális helyét, és utóbbi azt állította – Alexander Gerschenkron harvardi közgazdász munkásságával is vitakozva –, hogy „míg Magyarországon a kapitalizmus kialakulása egy organikus, belülről kinövő és a magyar viszonyokhoz alkalmazott fejlődés eredménye, addig Oroszországban ehhez a fejlődéshez hiányoztak az organikus erők”.¹² Az előadások – a vita hozzászólásaival – az *Európa régiói a történelemben* című füzetben jelentek meg, az *Előadások a Történettudományi Intézetben* című sorozatban.

Hanák Péter az Európa háromosztatúsága és a „Közép-Európa”-konceptió mellett kiálló, 1984 és 1992 között megjelent írásait a *Ragaszkodás az utópiához* című 1993-as

kötetének második felében gyűjtötte össze, és látta el a következő útbiztosítóval:

„Közép-Európa szellemidézése az 1970-es évek végén indult meg. [...] A szellemidézésnek, utóbb exhumálásnak és feltámasztásnak tudományos motivációja és alapozása volt. A magyar történészek nagy része egyszerűen képtelenségnek tartotta, hogy az ország, amely Szent Istvántól kezdve a nyugati világhoz, a nyugati kultúrkörhöz tartozott, a 16. századtól az öt sújtó sorscsapások és kedvezőtlen fejlődési feltételek következtében a keleti, szláv világhoz kapcsolódott volna. A tudományos indítékok mellett, nem tagadható és nem is kell tagadni, közrejátszottak politikai késztetések is: a régió szovjet uralom alá került, olyan társadalmi-politikai rendszerbe, amely szemben állt egy évezredes történetének belső motivációjával és hagyományaival. Olyan ideológiát és értékrendet kényszerítettek Magyarországra és több szomszédjára, amelyet azok csak a rájuk nehezedő kényszer hatására fogadtak el, de a szovjet birodalom fellazulásának, bomlásának egyre szembetűnőbb jeleit érzékelve, le akartak rázni magukról. Közép-Európa mint történeti valóság újrafelfedezése a nyolcvanas években egy szellemi szabadságharc integráns részét alkotta.”¹³

Bár a tudás hatalom – ahogy Francis Bacon vélte –, de a hatalom jelöli ki, hogy mi a tudás – hogy Michel Foucault szellemét is megidézzük –, így a „Közép-Európa”-gondolat „ellenzéki” hívei nem nyerhettek a régióvitában a rendszerváltásig.

¹¹ Életéről és pályájáról l. Hanák Péter: Az imaginárius régió valósága. Emlékezés Szűcs Jenőre. *Mozgó Világ*, 1995/2., 71–77. Ill. Gyáni Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Bp., 2018, 188–212.

¹² Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben* 3. Bp., 1986, 32.

¹³ Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*. Bp., 1993, 134–135.

De mivel Hanák számára a „közép-európaiság” identitáskérdéssé vált (kommunista identitásának 1953 és 1956 közti összetörése után¹⁴), ragaszkodott a maga utópiájához, és miután – huszonöt év múltán – 1981-ben visszatérhetett tanítani az akkor Pesti Barnabás utcai ELTE BTK-ra, az újonnan létrehozott Művelődéstörténeti Tanszékre, igyekezett berendezni magának egy-egy kurzusnyi Közép-Európát a kortársak visszaemlékezése szerint akkor igencsak kelet-európai légkörű bölcsészkaron.¹⁵ Csak néhány óracím Hanák előadásai és szemináriumai közül: Állampatriotizmus és nacionalizmus a felbomló Monarchiában, Életreform-mozgalmak a századfordulón, Budapest és Bécs a századfordulón: azonosságok és különbségek, Jeles polgárcsaládok története a 19. században (ne feledjük, hogy a polgárosodáskutatásnak ekkoriban szintén „ellenzékies” íze volt), továbbá Bécs és Budapest kultúrája a századfordulón, Közép-Európa mint kulturális régió, Bécs–Budapest–Prága kultúrája a századfordulón, Társadalom és kultúra a századfordulón.¹⁶

¹⁴ Erről l. a *Ragaszkodás az utópiához* című kötet „Töredék fiaimnak” címmel közölt önéletrajzi részeit: Uo. 7–64.

¹⁵ Az ELTE BTK 1980-as évekbeli és rendszerváltás környéki hangulatáról és Hanák Péter egyetemi óráiról egykori hallgatói meséltek nekem. L. A szerző interjúja Hatos Pállal (2021. április 9.), Kende Tamással (2020. december 9.), Lőrinc Lászlóval (2021. december 20.), Mátay Mónikával (2021. január 21.) és Szívós Erikával (2021. május 20.). – Illetve akkori oktatókkal is interjúztam: Frank Tiborral (2021. február 2.), Gerő Andrással (2020. július 1., 2021. július 7.), Kósa Lászlóval (2020. július 24.), valamint a rendszerváltás idején a dékáni pozíciót betöltő Hunyady Györggyel (2021. január 21.).

¹⁶ Hanák egyetemi kurzusairól az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékének irataiban található információ: ELTE Egyetemi Levéltár.

Hanákot imádták a hallgatók, nemcsak az olykor ironikus, olykor patetikus, de mindig szórakoztató előadásmódja miatt, hanem mert a tematikai felszabadulás olyan módszertani újításokkal járt együtt, minthogy Hanák 1983-ban az osztrák kapcsolatait – elsősorban Richard Plaschkát, az Österreichische Ost- und Südosteuropainstitut igazgatóját – mozgósítva egy háromnapos bécsi kirándulást szervezett a Művelődéstörténeti Tanszék oktatóinak és hallgatóinak. A buszos utazást, a háromcsillagos szállást és a Wienerwald étteremláncban kapott ellátást UNESCO-pénzből a vendéglátók fizették. A korban szinte példátlan egyetemi tanulmányi kiránduláson a magyar hallgatók eljuthattak a Ballhausplatzra, hogy megnézzék a közös minisztertanács üléstermét a kancellária hivatalban, jártak levéltárban, és hazafelé még Kismartonba is beugrottak, az Esterházy-kastélyba. Az emlékezetes utazás egyetlen kellemetlen élménye a határátlépés volt, amikor negyven hallgató figyelhetett, ahogy Németh G. Béla tanszékvezető és Hanák Péter bőröndjeit átkutatva a professzorok fehéreneműi közt matat a határőrség.¹⁷

Hanák Péternek a „kert és a műhely” metaforáit¹⁸ kölcsönvéve azt mondhatjuk, hogy az ELTE-n tanítva az 1980-as években igyekezett egy

Művelődéstörténeti Tanszék. 119. a, Iratok (1984–1994).

¹⁷ A szerző interjúja Gerő Andrással (2020. július 1., 2021. július 7.), Kontler Lászlóval (2020. augusztus 13.), Kósa Lászlóval (2020. július 24.), Ress Imrével (2021. március 31.).

¹⁸ L. Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Bp., 1988. – Hanák Péter esszéisztikus történetírását retorikailag elemzi: Baráth Katalin: *Történeti retorika és metaforikus nyelv*. Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. In: Uő: *A történetírás terhe*. Bp., 2021, 212–238.

kis virágzó, művelt kertet varázsolni a fegyveresek őrizte, szürke és koszos gyártelepen. A kultúrtörténeti kurzusain például hanglemezeket hallgattatott – előszeretettel boldogította a hallgatóit a Monarchia korának operettjeivel. Ezt az oktatói módszert attól Carl E. Schorskétől tanulta, aki a nyugati történetírásból a legnagyobb hatást tette Hanákra.

Az amerikai történész a Pulitzer-díjas *Fin-de-Siècle Vienna* (Bécsi századvég) című 1980-as tanulmánykötetével lett széles körben ismert, de Hanák már az 1960-as évek végétől szakmai kapcsolatban volt a „Bécsdivat” *spiritus rector*ával. Hanák Schorskét egy, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáról rendezett kerekasztal-beszélgetésen ismerete meg, amelyet a Stanford Egyetemen rendeztek 1966-ban, ahová Hanák a bloomingtoni Monarchia-konferenciáról érkezett – Seattle érintésével – Ránki Györggyel.¹⁹ Mire Hanák 1971-ben vendégprofesszor lett New Yorkban, a Columbia Egyetemen – és hetente egyszer a Yale Egyetemen is szemináriumokat tartott, New Havenben –, már Schorske hatását mutató „új kultúrtörténeti” ihletésű kurzusokat tartott egykori tanítványa, Mary Gluck szerint.²⁰ Hazatérése után, 1972-ben Hanák interviúzott azért, hogy Schorskét meghívják Budapestre az olasz, de magyar származású Leo Valiani mellett:

„Tekintve, hogy a szocialista országokból való meghívásokat akadémiai és intézetközi megállapodások

szabályozzák, feltételezem, hogy az akadémiai különmeghívások esetében inkább a nyugati tudósok jönnek számba. Ennek figyelembevételével két javaslatot teszek. Carl E. Schorske, a Princetoni [sic] egyetem professzora. Fő témája az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül elsődlegesen Ausztria kultúrtörténete a 19–20. század fordulóján. E témakörből számos igen értékes és tanulságos munkát publikált. Jelenleg Freuddal foglalkozik, és a pszichoanalízis történeti gyökereit, politikaellenességét vizsgálja. Meghívása és a vele való megbeszélések két fontos eredmény nyel járhatnak: először is jelentősen gyarapítaná ismereteinket az osztrák kultúrtörténet terén, ami most nagyon jelentős a MT [Magyarország története] 6. és 7. kötete kultúrtörténeti szintézisének elkészítéséhez. Másodszer metodológiai szempontból is hasznos lenne módszerének, felfogásának, szempontjainak megismerése és megvitatása. [...] Schorske nagy tudású és progresszív gondolkodású történész, és nagyon érdeklődik a magyar történettudomány iránt.”²¹ Az amerikai történész egy évvel később – 1973 júniusában – már előadást is tartott a Történettudományi Intézetben Gustav Klimtről és a bécsi szecesszióról.

Hanák még interjút is készített Schorskéval a művelődéstörténet problémáiról Princetonban,²² ahol

¹⁹ Hanák Péter javaslata az 1973. évi különmeghívásokra (II. magyar osztály). Akadémiai Levéltár. 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából) 5. Osztályügyek (1972).

²² A művelődéstörténet problémái I. (Kulturális értékek – történelmi összefüggésben). In: *A Dunánál. Történelmi figyelő*. Szerk.: Hanák Péter. Budapest, RTV-Minerva, 1982, 318–324.

¹⁹ Hanák Péter feljegyzése a stanfordi kerekasztal-beszélgetésről. Akadémiai Levéltár. 224. Történettudományi Intézet. Hanák Péter hagyatéka. 1. doboz. Feljegyzések.

²⁰ Mary Gluck levele Csunderlik Péternek. 2020. október 25. (A szerző birtokában.)

Fulbright-ösztöndíjjal tartózkodott az Institute of Advanced Study kutatójaként 1986 szeptemberétől 1987 márciusáig (és 1987 márciusától 1987 szeptemberéig a washingtoni Wilson Center ösztöndíjasa volt – amerikai távolléte idején fizetés nélküli szabadságot vett ki a Történettudományi Intézetben²³). Princetonban és Washingtonban Hanák a „schorskeiánus” tanulmánykötetén dolgozott, amely Magyarországon *A Kert és a Műhely* címen jelent meg 1988-ban. Princeton ideális körülményeket teremtett a munkához, Hanák már egy 1985-ös Lukács György-konferenciáról útibeszámolót írva a következőképp méltatta az egyetemet, és vetette össze azt magyarországi munkahelyével, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pesti Barnabás utcai Bölcsészettudományi Karával:

„Princeton tavasszal elbűvölő, elringató kisváros. Hangját, hírét egyeteme adja meg, amely a keleti part legjobbjai közé tartozik, Harvarddal, Yale-lel, Columbiával vetekszik. [...] Sok az ösztöndíj, kitűnőek a felkészülési lehetőségek, a tanárok, a könyvtárak – s maga a hely, ez a térség, eleven természetbe ágyazott, pezsgő kultúrcentrum. Ahogyan az ember végigtekint a művészi épületeken, szobrokon, szökőkutakon, zöld gyepen sétál, heverő, játszó diákokon, a diáklakások egyenes során, amelyet magnóliásörvény övez, ahogy magába szívja a színek és illatok tavaszi áramlását, nem csekély borongással gondol a szürke Váci utcai épület-

tömbre, ahol már a lépcsőházban az asznapi menü szaga és a félemeleti büfé előtt tolongók zsvivaja köszönti.

Mi sajnós egy hajdani gimnázium épületében, tér, helyiség, eszköz nélkül szükkölködünk, mondom vezetőnknek, Schorske professzornak, a kultúrtörténésznek, bezárva Pest legforgalmasabb üzleti utcájába, ahol drága butikok, eszpresszók, bárók, zajos turisták, nagyvilági és félvilági hölgyek, alig leplezett utcalányok veszik körül a tudomány csarnokát. Őszintén irigylem Önöket ezért a campusért...

– Istenem, mondja a princetoni kolléga – eszpresszók, bárók, széplányok, eleven élet – éppen ez, ami nekünk annyira hiányzik!”²⁴ – válaszolta Schorske, aki később előszót írt *A Kert és a Műhely* 1998-as amerikai kiadásához, jelezve ezzel Hanák nemzetközi jelentőségét.²⁵

Hanák – igaz, már csak a rendszer-váltás után – a Közép-európai Egyetem (CEU) Történelmi Tanszékén tette realitássá a maga „közép-európai utópiáját”. A CEU Történelmi Tanszékét 1991-től szervezte meg Soros György felkérésére élete egyik főműveként a már nyugdíjaskorú, de még mindig vibráló és impulzív Hanák, aki ezért 1991. szeptember és

²³ Hanák Péter 1986. február 28-i feljegyzése az Intézet igazgatóságának. Akadémiai Levéltár. 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából). 5. doboz 4. Osztályügyek (1986).

²⁴ Hanák Péter: Eszmecserék-eszmetársítások (kézirat), 2., 4. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka. Publicisztika 1.

²⁵ Péter Hanák: *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton, Princeton University Press, 1999, IX. – Schorske Hanák halálakor nem formális részvétáviratot küldött Hanák özvegyének, hanem a princetoni történészfejedelem hosszabb, személyes levélben sajnálkozott Hanák Péter elvesztése miatt, akit nemcsak „fenomenális” kollégájának, de barátjának is nevezett. L. Carl E. Schorske levele Hanák Katalinnak. 1997. október 10. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka. Gyásztáviratok, nekrológok.

1992. január 31. között fizetés nélküli szabadságra is vonult az ELTE-ről.²⁶ A dubrovniki Inter University Center ihlette CEU-n²⁷ egy kifejezetten Habsburg Birodalom-, illetve Osztrák–Magyar Monarchia (Bécs, Budapest, Prága, Krakkó, Zágráb)-fókuszú, transznacionális történelmi tanszéket épített fel Hanák, aki a tudományos tevékenységét a károsnak tartott nacionalizmus elleni küzdelemként is felfogta. A nacionalizmus (hovatovább sovinizmus) bírálata volt a magyar történelmet mindig nemzetközi összefüggéseiben látó Hanák „legtémább témája”. Annak tudatosítása, hogy nincs „Magyar Glóbusz”,²⁸ és hogy csak a reális történelmi tudat hozhat békét a Duna-medencébe. „Mi sajnos nem tudunk veszteni és nem tudunk nyerni” – nyilatkozta 1992-ben a *168 Órá*nak, az *Egy kurzusnyi Közép-Európa* címmel megjelent, CEU-tanítványával, Meszerics Ta-

mással közösen adott interjújában.²⁹ De bízott benne, hogy ezen változtat a CEU.

1995-ig volt a CEU tanszékvezető professzora, oktatói munkájára a gyűlölködés, az előítéletek, a xenofóbia elleni küzdelemként is tekintett. Egy 1995-ös *Fekete Doboz*-interjúban így fogalmazta meg oktatói-tanszékvezetői hitvallását: „Sok igazságtalanság történt, én is tisztában vagyok vele. De az igazságtalanságot sem ellenigazságtalanságokkal tudjuk kiküszöbölni, hanem valamilyen nagyon lassú, türelmes, kölcsönös megértéssel. Ennek a szolgálatában áll ez az egyetem, és különösen az a Történelmi Tanszék, amelyet most már ötödik éve vezetek. És azt gondolom, hogy ez legalább olyan hazafias vagy még hazafiasabb tett, mint a sérelmeket egymásnak fölhánytorgatni, a nemzeti meg nem értést, gyűlölködést, bosszúállást szítani. [...] És ha egy évben csak öt románt tudok meggyőzni, és néhány magyart, akkor egy nagyon picikét már hozzájárultunk ehhez.”³⁰

De ahogy a CEU 2017 utáni elüldözése mutatja, a toleráns és multikulturális, egymással és a múltjukkal megbékélt közép-európai népek utópiája bár nagyon racionálisan hangzik, a rendszerváltás után harminc évvel továbbra is irreálisnak tűnik – Közép-Kelet-Európában.

²⁶ L. Hanák Péter levele Kósa Lászlónak. 1991. május 29. ELTE Egyetemi Levéltár. Művelődéstörténeti Tanszék. 119. a, Iratok (1984–1994).

²⁷ Soros-conference. The Culture of Central and Eastern Europe, April 15–16, 1989. Minutes of the meeting by László Kontler. (A dubrovniki tanácskozás – amelyen felmerült egy majdani egyetemalapítás ötlete – jegyzőkönyvének másolatát köszönöm Kontler Lászlónak.) – A CEU megalapításáról és működésének első évtizedéről áttekintést ad: *Ten Years in Images and Documents: Central European University, 1989–1999*. Ed. Ildikó Moran. Budapest. Central European University, 1999.

²⁸ L. Niederhauser Emil megállapítását: „A magyar történelmet sosem tudta önmagában látni, mindig figyelemmel volt a nemzetközi helyzetre.” (Niederhauser Emil: Hanák Péter, 1921–1997. *Magyar Tudomány*, 1998/1., 91–93.)

²⁹ Egy kurzusnyi közös Európa. Történelmi kvízzel. Váradi Júlia interjúja Hanák Péterrel és Meszerics (sic) Tamással. *168 Óra*. IV. évf. 27. (1992. július 7.), 20–21.

³⁰ Fekete Doboz-interjú Hanák Péterrel (1995. március 8.) – HU OSA 305-0-3.1995-006_95_6.

Hónapló

Dalos György

Almati, avagy rosszkedvünk tele

Berlin, 2022. január 10.

A pokolba vezető út jó szándékkal van kikövezve – ennek az agyonhasznált közmondásnak tökéletesen megfelel Kazahsztán esete. Mihail Gorbacsov a peresztrojka hevében mindenekelőtt a korrump funkcionáriusokat s ezáltal a brezsnyevi gárdát akarta kifüstölni, amely főleg a közép-ázsiai szovjetkötársaságokban tartotta magát. Saraf Rasidov üzveg pártvezető például 24 évig volt hatalmon, Dzsabar Raszulov tádzsik első titkár 21 évig, a kazah Dinmuhammed Kunajev pedig 1960-tól irányította pártvezetőként a kétmillió négyzetkilométer területű, 18 milliós népességű Kazahsztánt. 1986. december közepén azonban az almati (akkor még alma-atai) központi bizottság egyértelműen moszkvai nyomásra félórás ülésén leváltotta és utódjaként Gennagyij Kolbin korábbi Uljanovszk megyei párttitkárt nevezte ki.

Erről a kinevezésről igencsak hamar kiderült, hogy végzetes hiba volt. Mihelyt a kazah nyilvánosság tudomást szerzett a személycseréről, középiskolások és egyetemi hallgatók jelentek meg a város (akkor még Brezsnyev nevét viselő) főterén, a KB székháza előtt. A tüntetők száma egyre gyarapodott, és néhány óra alatt megtöltötték az egész városközpontot. A tiltakozás annak szólt, hogy a köztársaság vezetését olyasvalakire bízták, aki sohasem élt ott, és nem ismerhette a helyi viszonyokat. Szerették volna, ha a lemondott vezető néhány megnyugtató szót intéz hozzájuk a székház erkélyéről. Kunajev erre hajlandó is lett volna, ám a KB nem élt a lehetőséggel, s ettől a tömeg egyre nyugtalanabb lett. A körüzárt pártvezetés pánikba esett, és az akkor kormányfői tisztet betöltő Nurszultan Nazarbajev jelenlétében telefonon katonai erősítést kért Moszkvától. A kérést haladéktalanul teljesítették, a hadsereg és a KGB egységei a Hóvihar 86 akció keretében három napra hadszíntérré változtatták Alma-Atát.

A küzdelem kimenetele tragikus volt: a hivatalos jelentések szerint három, valójában sokkal több halott, 1137 sebesült és 2200 letartóztatott. A tiltakozás vezetői elleni perben egy halálos ítélet mellett drákói börtönbüntetéseket szabtak ki. A propaganda a tüntetést „huligánok, alkoholisták és narkósok” műveként bélyegezte meg – az elítélteket főleg Andrej Szaharov követelésére 1989-ben rehabilitálták. A „December” – kazah nyelven „Zseltokszan” – a nemzeti mozgalom alapmítosza lett, és e mozgalom élére – ki más? – Nazarbajev állt. Most, hogy a média egy héten át sugározta világgá a Nazarbajev rendszere elleni tiltakozásnak és orosz segítséggel történt brutális leverésének megrendítő képeit, kortanúként engem leginkább a párhuzamosság foglalkoztat. Itt is egy hibás döntés – az üzemanyagarak

megduplázása – nyomán szabadult el a pokol. Almati most is hadszíntérre vált, csak az áldozatok és az őrizetbe vettek nagyságrendje többszöröse az akkorinak. Az akimat (polgármesteri hivatal) lángokban álló épülete azonos azzal a pártszékházzal, amely előtt a fiatalok 1986-ban a Kazah Szovjetköztársaságra rátukmált „urusz” (orosz) apparatcsik ellen tüntettek. S ahogy Kunajevet nem engedték kiállni az erkélyre, munkatársai Nazarbajevet is kivonták a forgalomból. Az „örökös elnök”, ha igaz, az általa fővárossá avatott és e pillanatban még keresztnevét viselő Nur-Szultanban bujkál. Pedig Kunajevet is felülmúlva harmincegy éven át vezette Kazahsztánt, s legalábbis külszínre az egyik legsikeresebb szovjet utódállamot hozta létre. Igaz, a gazdasági fellendülés szociális árnyoldalai éppen a kétmillió Alma-tiban eléggé szembeszökőek, mint erről egyhetes ottlétem után beszámoltam az olvasónak (*Kazah szemmel, Mozgó Világ*, 2011. december).

Lenyűgözőnek mégis azt találom, hogy egy politikus, esetünkben az egyébként érdemdús Gorbacsov, egyetlen hibás döntése milyen dinamikát hoz mozgásba. Márpedig nem csak egy, hanem sok államférfi hoz és nem csupán egyetlen, hanem számtalan hibás döntést, ráadásul nem okvetlenül jó szándékkal.

*

Kisebb-nagyobb munkák végeztével pihenésül régi újságokat lapozgattam. Ez az ige persze pontatlanul jelöli az olvasás módját, mivel nem papíralapú, hanem szkennelt sajtótermékek között bóklásztam a Hungaricana portál jóvoltából. Így kötöttem ki az *Egri Újságnál* – egy négyoldalas napilapnál. Főleg az érdekelt, hogyan keveredtek a történelmi idők a hétköznapokkal, mit tudhatott meg s mit nem a közönséges vidéki hírfogyasztó például az 1918/1919-es sorsfordító esztendőkből a napisajtóból. Hozzáképztem Schwartz József egri Nemzeti kávéházát, ott leemeltem a falról az újságtartót, és olvasgatni kezdtem. Július 2-án egy mellékrovatban a következő hírre bukkantam: „Spanyolországból egy új betegség rohanta meg a különböző országokat. A titokzatos új háborús betegség Budapestet sem kerülte el. Itt is feltűnt az úgy nevezett spanyol betegség, szerencsére szórványosan és enyhe lefolyással. Eddig mindössze tizenöt megbetegedés történt és mind a tizenötben hét nap alatt bekövetkezett a gyógyulás. Aggodalomra a legcsekélyebb ok sincs, mivel a betegség teljesen veszélytelennek mondható.” A lap hú egri olvasójaként nyugodtan hagyhattam el a kávéházat, s egy ideig nem is tértem be – gondolom, más dolgom akadt. Legközelebb 1918. július 21-én vettem kézbe az *Egri Újságot* s immár feltűnőbb helyen pillanthattam meg az újabb közlést: „Egerben száznál több beteg kapta el a spanyoljárványt, amely nem annyira veszedelmes, mint inkább kellemetlen kórság. Szeretnénk látni azt a nevezetességet, ami ne jutna bármiképpen vonatkozásba ezzel a híres várossal. A megbetegedések nagyobb részben az intelligens osztályban fordulnak elő, míg az erősebb szervezetű pórnépnél szórványosan. Beszéltünk orvosokkal, akik influenzának tartják. Tünetei: magas láz, fejfájás, itt-ott köhögés, rázóhideg. Azt hiszik, hogy az első forró kánikulai nappal végképp eltűnik. Az egriek vadnáthának hívják.” Július 26.: „A zürichi iskolákat bezárták a spanyol betegség miatt.” Október 1.:

„Most már azután megállapíthatják, hogy a spanyolnátha járványos betegség, ami bejelentendő. Elrendelték továbbá Budapesten az összes iskolák zárva tartását október 15-ig, sőt, szó került arra is, hogy az összes színházakat, mulatóhelyeket, mozikat bezárnák egy időre.”

Mindez a szemfényvesztés és kedélyeskedő híradagolás a háború végső szakaszában folyt. Oroszország már kiszállt a breszt-litovszki békével, Németország búcsúzkodott Vilmos császártól, a bolgár cár lemondott, a Monarchia szétesőben volt, és nem nagyon lehetett tagadni, hogy óriási baj van. A magyar parlamentben vita folyt a dualizmus perszónálunióvá való átalakításáról s arról, hogy Magyarországnak Ausztria nélkül kellene tárgyalóasztalhoz ülni az antanttal. Október 16-án Károlyi Mihály, az ellenzék vezére beszédében sürgette az általános választójog bevezetését és a nemzetiségekkel való finomabb bánásmódot. Másnap Tisza – aki előző délután épphogy megúszta Lékai János merényletét – az *Egri Újság* szerint „Magyarország integritásának sérthetetlenségéről és a nemzetiségi kérdéstről” szólt és felhívta az összes pártokat, hogy Magyarország érdekeinek megvédésére fogjanak össze”. Mindez így is történt, csak két mondat maradt ki a tudósításból, Károlyi 16-ról: „Elvesztettük a háborút”, és Tiszáé 17-ről: „Elismerem, amit gróf Károlyi Mihály tisztelt képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük.” Hogy lehetett kispórolni ezt a két egybehangzó történelmi kijelentést a másnapi újságból? Ráfoghatnánk a cenzúrára, de utána néztem: más napilapok csorbítatlanul adták vissza a két mondatot. A vereség felől se az „intelligens osztálynak”, se pedig a „pórnépnek” nem lehetett kétsége. Inkább arra gyanakszom, hogy a szerkesztő mintegy magánemberként, érzelmi okokból ódzkodott a teljes igazság azonnali közlésétől – nem akart bánatot jelenteni az egrieknek, ahogyan a spanyoljárványtól is kímélni próbálta a kedélyeket. Lesz, ami lesz, gondolta, csak pánik ne legyen. A színházban – spanyolnátha ide, „vadrnátha” oda – két bájos operett, a *Tiszavirág* és az *Aranyeső* vonzotta a publikumot, az Apolló moziban este nyolckor humoros és drámai filmek váltották egymást, a Vásártéren a Colosseum cirkusz hatalmas sátra állt, a Kaszinó, a Korona, valamint a Széchenyi szálloda és étterem vacsoravendégeket várt, a Széchenyiben esténként Kiss Béla cigányprímás és zenekara játszott. Azután persze lett, ami lett, 1919-ben a lap háromszor is nevet változtatott: előbb *Egri Vörös Újság*ként, majd *Egri Munkásként* s végül *Egri Népiújság*ként jelent meg, szerkesztők jöttek, mentek, csak az évfolyam, a postacím és a telefonszám maradt. A volt főszerkesztő pedig sértődötten böngészte a Nemzeti kávéházban valamikori lapját, és arra gondolt: mennyivel jobb volt a világ akkor, amikor még ő adta le a napihíreket.

*

Tavaly augusztus óta van érvényben a 3-G-Regel, a három G-szabály, a rövidítés feloldva: Geimpft, genesen, getestet, azaz oltott, gyógyult vagy tesztelt kell legyen az ember ahhoz, hogy szabadon használja a tömegközlekedési eszközöket, járjon étterembe, boltba, színházba, moziba, korcsolyázni, és felülhessen a repülőgépre. Az U-Bahn-vonalakon külön figyelmeztetés jelzi, hogy aki nem tud felmutatni igazolást e három állapot közül legalább

kettőről, az 50 euró pönálét fizet. A maszkot nem is érdemes külön említeni, szinte hozzánőtt az arcunkhoz, az utcaképhez. Ma már elmondhatjuk, hogy a kínai városból 2019 végén elszabadult vírus sajátos érat teremtett, olyan történelmi eseménnyé vált, amely az emlékezetben automatikusan „előttre” és „utánra” bontja az időt.

Csekélyebb jelentőségű eseménynek tűnik számomra 2022. április 3., a parlamenti választások kijelölt napja. Tegyük fel merészen, hogy a hat párt plusz Márki-Zay Péter bevonul a karmelita kolostorba, de kérdés, hogy gazdája vagy foglya lesz-e a történelmi épületnek. A mostani marakodás elég baljósan utal arra, mi történhet, ha már nem az ellenfél legyőzéséről, hanem a pozíciók elosztásáról lesz szó. S miközben némi joggal reménykedünk abban, hogy a Covid előbb-utóbb kivonul az életünkből, mikor szűnik meg a több évtizede tartó „hideg polgárháború”, mikor lesz rosszkedvünk teléből, ha nem is tündöklő nyár, de legalább langymeleg tavasz?

Hargitai Miklós

Előre

84

Az első igazi téli napokat éljük, hóval, faggal, az utakon jéggel és hóátfúvással. Az utóbbit úgy kell elképzelni, mint a függőleges vízesést: a szántóföldeken felgyorsuló szél viszi maga előtt a havat, lerakja, majd újra felemeli; a hó pedig, mintha apró szemű, fehér homok lenne, átporlik az úttesten. Nem úgy folyik, mint a víz: nem visz magával semmit, csak saját magát építi tovább szemenként, míg be nem lepi az egész utat, és a hólepte út fölött is további hószemcsék porzanak, alig látni, hogy merre van előre.

Az „előrérről” jut eszembe: e szavunkat most egy időre ugyanúgy elhasználta a politika, mint néhány évtizede Ceaușescu-féle Romániában. Ott az állampártnak volt egy *Előre* című, magyar nyelvű pártlapja; nekünk, itthoni magyaroknak a Kálvin téri aluljáró újságosánál lehetett megvenni 1 forint 50 fillérért, de nem is a kedvező ár-érték arány miatt vásároltuk a gimnáziumból hazafelé jövet, hanem mert a viszonylagos magyar szabadságból nézve akkori fejjel szórakoztatónak tűnt, hogy milyen sok Ceaușescu-nevet és -fényképet tudnak elhelyezni néhány négyzetdeciméteren. A 80-as években jártam gimibe, még az érettségi táján, '87-ben is kevesen sejtették, hogy hamarosan vége lesz a rendszernek. Azt tehát nem állíthatom, hogy föl sem merült bennem: harmincöt év múlva megkapjuk ugyanezt fideszes kampányújságok formájában – hiszen remény sem nagyon látszott rá, hogy lesz legalább egy átmeneti időszak, amikor az újságokat a politikusok helyett újságírók írják majd. Arról a kijelentésről ugyanakkor, hogy „Magyarország előre megy...”, nekem mindig az *Előre* jut eszembe, és az, hogy a román diktatúra egészen addig ment előre, amíg egy kaszányaudvar tűzfalánál meg

nem állt. Ennél több párhuzamot ne keressünk benne, a jelen magyar rezsim szerencsére semmiben nem emlékeztet a rendszerváltás előtti románra (én még láttam a Securitatét működés közben, még ha csak a távolból, vonatablakon keresztül is – az azért egy másik kategória); nem a politikai áthallásokról van szó, hanem arról, hogy miért kell óvatosan megválasztani a szlogeneket, és milyen emlékeket idézhet föl egy-egy rosszul eltalált kifejezés. Azt például, hogy mi az előre, és mi a hátra, olykor még a nálunk sokkal biztosabb politikai irányítúvel rendelkező nemzetek is nehezen szokták tudni megállapítani.

A napokban fölkerült az egyik tényellenőrző portálra egy igaz-hamis kvíz a koronavírusról. Hazai pálya – gondoltam: ha az újságíró-iskolát is beleszámítjuk, ami alatt néha már dolgoztam, közel harminc éve foglalkozom újságírással, a tudomány és azon belül az egészségügy kifejezetten a szakterületem, a tényellenőrzés, az ocsú elkülönítése a tiszta búzától pedig a munkaköröm, mióta szerkesztő lettem. Tízből tíz – előlegeztem meg magamnak a bizalmat. Aztán a tízből hetet tudtam jól megoldani első ránézésre, kettőt hosszabb utánaolvasás után, a maradék egyet pedig sehogy.

Amikor a *Népszavát* készítjük, és én vagyok az ügyeletes szerkesztő, naponta 80-100-120 különböző anyag fut át a kezem alatt. A rovatoktól elvileg kész oldalakot kapunk, de olyan soha nincs, hogy minden tökéletes. Az ügyeletes szerkesztő az utolsó védvonal, ő látja utoljára az oldalakat, mielőtt elmennek a nyomdába. És sokszor van úgy, hogy a lapzárta előtti negyed-órában még három-négy oldalt kell ellenőrizni, amikor nem feltétlenül van idő rákeresni egy-egy névre, adatra vagy erős állításra: a napilapkészítés olyan sportág, amelyben a táv nagy részén sétálunk, csak a célegyenesben kell rohanni. Ilyenkor az ember leginkább az érzéseire hagyatkozik – a *Népszava* és a többi tisztességes hazai sajtótermék elveszített sajtópereinek egészen minimális száma jelzi, hogy többnyire azért helyes döntések születnek. De ha valakit a saját szakmájában is el lehet bizonytalanítani okosan összerakott (ál)hírekkel, akkor mennyi esélye lehet vajon a nem szakmabeli olvasónak, hogy – mondjuk a Facebookon, ahol nem érvényesül ugyanaz a szerkesztői kontroll, ami a hagyományos sajtóban ma még jelen van – üzembiztosan ki tudja szűrni az egyre több fake newst az egyre zavarosabb híráramból?

Úgyszólván reménytelennek tűnik – általában is, egy olyan országban pedig különösen, ahol az újságként működő újságok mozgásteret egyre szűkebb, és már a miniszterelnök is leginkább közvetlenül szeret kommunikálni az alattvalókkal a közösségi csatornákon keresztül. A sajtó szerepét így se becsülném alá – jól néznénk ki, ha én se bíznék benne –, de azt gondolom, hogy (nem az egyes leleplezéseket és tényfeltárásokat, hanem az úgynevezett nagy képet tekintve) a médiának is leginkább azt szabad elhinni, amit a saját személyes tapasztalatok is alátámasztanak. Ez egyébként az egyes sajtótermékek hitelességének validálásában is sokat segít, hiszen az embernek nincs mindenről tapasztalata, amiről az újság ír, de amiről van, és az újság konzekvensen mást ír róla, ott valószínűleg nem a valóság a hibás.

Az elmúlt harminc évben összesen egyszer fordult elő, hogy egyéniben és

listán is szívből, fenntartás nélkül tudtam egy pártra és annak jelöltjére szavazni. Ez – úgy fest – túlzott elvárás, ilyesmire nem lehet berendezkedni. Kell tehát valamilyen másik módszer, ami segít a döntésben. Nálunk az országgyűlési választásnak kivétel nélkül mindig az a tétje, hogy menjen vagy maradjon a kormány; váltsuk le, vagy engedjük, hogy tovább végezhesse a munkáját. Hosszan lehetne sorolni a példákat, de számomra – úgy, hogy 1994 óta az összes választást végigtudósítottam egy politikai napilap színeiben – teljesen egyértelmű, hogy mindig a kormány alkalmassága vagy alkalmatlansága a kérdés. Azzal a kiegészítéssel természetesen, hogy az alkalmasság itt a szokásosnál tágabban, némi morális kiterjesztéssel értelmeződik: mindig van egy erkölcsi minimum, amit ha az aktuális kormányzat alulteljesít, akkor a szavazók megbüntetik. Hogy hol van ez a minimum, arról nemcsak azt mondhatjuk, hogy egyre lejjebb, hanem azt is, hogy mostanában a Fidesz-kommunikáció a kormánypárt jól felfogott érdekében aktívan dolgozik is a még lejjebb tornászásán. A kompetenciát elvárjuk, igazán súlyos, több ciklusra kiható következményei azonban meghökkentő módon inkább annak vannak, amikor a pártok benéznek, hogy morális értelemben hol húzódik a határ. (Beszélnek most is sokfélét, de a legtöbb gazdasági mutatót tekintve rég rosszabbul állunk – világválság nélkül is –, mint 2010-ben: a választók az ordító inkompetenciát is könnyebben feledik, mint ha erkölcsi okok miatt szégyenkezniük kell a saját politikusaik miatt.)

86

Egyszerűen mindig az a kérdés, hogy maradjanak vagy távozzanak, ami többnyire le is egyszerűsíti a dolgot, de nem mindig, és nem eléggé. Én, ahogyan már mondtam is korábban, mindig három szakterület szakpolitikai teljesítményét teszem mérlegre: oktatás, egészségügy, környezetvédelem. Azért ezt a hármat, mert ezek szólnak leginkább a jövőről: aki ebben rosszul teljesít (mondjuk rosszabbul, mint az elődei), annak szerintem mennie kell, nagyjából minden egyéb körülménytől függetlenül. Jövőt építeni nem lehet sem az oktatás, sem az egészségügy, sem a környezetvédelem kárára, azt a kormányt pedig, amelyik nem a jövőt építi, csak az időnket és a pénzünket pazarolja: ki kell seprűzni a hatalomból.

Az én 2022-es választásom az egyszerűbbnél is egyszerűbb lesz. Oktatás? Három iskolás gyerek apjaként mondom, hogy kizárólag csak romlott, egyetlen olyan oktatáspolitikai intézkedést sem tudnék megnevezni az elmúlt 12 (!) évből, amelynek szülőként örültem volna. Egészségügy? A szüleim 80 éven felüli krónikus betegek, ami önmagában is elég széles tapasztalati bázis a tendenciák látásához, de azt az estét sem kívánom senkinek, amikor a testvéremmel együtt arról győzködtem őket – szemben az M1 Híradóval, a Kossuth rádióval és személyesen a miniszterelnökkel, és mint utóbb nyilvánvalóvá vált, indokoltan –, hogy az ő korosztályukban semmilyen értékelhető klinikai eredménnyel nem rendelkező Sinopharm helyett bízzák az életüket inkább a Pfizerre. Környezetvédelem? Minisztérium nincs, zöldombudsman nincs, a zöldhatóság a kormányhivatalok egyik főosztályává lefokozva, a klímapolitika aktuális kormányzati felelősét minden héten újratorsolják, úgy, hogy a végén már ők maguk se tudják, ki kicsoda, a tavaink szabadrablásra átengedve a Mészáros, Tiborc és Orbán családoknak, az er-

deinkben oligarchák és NER-encek randalíroznak, a városi fákat úgy irtják, mint szerencsésebb országokban a parlagfüvet, a széléróműveket betiltják, a napelemekre büntetőadót vetnek ki, a gazdagokat adminisztratív árszabályozással energiapazarlásra ösztönzik, a szegények jobb híján lignittel, gumiabronccsal vagy legjobb esetben silány minőségű tűzifával kényszerülnek fűteni, mérgező szmogba borítva a falvakat és a városszéleket (600 ezer háztartásról, másfél millió emberről beszélünk)...

A kormánynak tehát mennie kell. Viccpártokra és egyéb alternatív képződményekre azért nem szavazok, amiért az elromlott csaphoz sem hívok olyan mesterembert, aki előre szól, hogy nem tudja és nem is akarja megjavítani. Úgyhogy kizárásos alapon más nem is marad, mint az egybegyűrt ellenzék. Illúzióim nincsenek, de ha a három megnevezett terület közül akár csak az egyikben többet nyújtanak Orbánéknál – és nem lesz nehéz többet nyújtani –, már megérte váltani. A többi számomra részletkérdés: vallási nevelésre, családtervezési tanácsokra, százmilliárdos sportrendezvények útján történő nemzetlélek-építésre eddig sem tartottam igényt a pártoktól, és ezután is elleszek nélküle. Nekem bőven elég, ha azzal a jobbára adminisztratív munkával foglalkoznak, amire – 2026-ban lejáró szerződéssel – felfogadom őket. Kevésbé emelkedett megközelítés, belátom, de észszerű. És biztos vagyok benne: sokat segítene ezen az országon, ha a politikában az érzelmek helyére visszaengednék a racionalitást.

Parászka Boróka

Ösvény a Bucsinon

A csend sűrűsége, súlya a hőmérséklet esésétől és a fény intenzitásától függ. Ez a fizikai tételnek álcázott mondat emberi viszonyaink és veszteségeink képlete.

Mínusz 20 fokos hidegben teltek január napjai. Heteken át tartó havazás. Nehezen járható utak – kényelmetlennek és veszélyesnek tűnő, mégis gyógyító izoláltság. A jeges levegőben visszafogott lélegzetek, lassuló mozdulatok. A havas erdőben visszhangzó csikorgó lépések. Váratlanul és elviselhetetlenül felszikkasztó, megannyi jégcsapon visszaverődő, kínzó napsütés.

Megállni. Hallgatni. Figyelni. Lenni.

Vagy nem lenni.

Setét Jenő halálhíre ebben a januári lassuló, némuló csendben ért utol. Nem is értem, hogy fent voltam a hegyekben, kockáztattam a havas utakon, csúcokat másztam, mélyen belevágtam a bakancsom a hágó eljegesedett hótakarójába, kapaszkodtam – igyekeztem messzire kerülni mindentől, ami visszafordíthatatlan, ami veszteség. És mégis, mégis, nincs menekvés. Utolért. Tudtam, hogy mi elől bújok.

Január csupa-csupa halálhírrrel volt tele, negyvenes-ötvenes emberek halálhírével. Kiszámítható, menetrend szerinti tragédiákkal, amelyeknek érkezését annyi ómen jelezte előre, valahogy kikerülni, megúszni szerettem volna. Botor, önző halandó vágy.

A legkiszámíthatóbb a Setét Jenőé volt, tulajdonképpen ő maga mondta ezt meg előre, oly sokszor beszélt a korán haló cigány férfiakról. Voltak előkészített, ki nem mondott, problémakerülő válaszaim (túlzol Jenő, de miért pont veled, ne légy ennyire pesszimista) – szerencsére tudtam, hogy kussolnom kell. Nekem, a középosztálybeli, jó egészségi állapotban lévő (a Ceaușescu-korszak utolsó évtizedét leszámítva) egész életét megfelelő ellátásban töltő embernek nagyon kell hallgatni, szorongásaimat másra, barátaimra, veszélyben lévőkre nem terhelhetem. Ezzel maradtam, az elhallgatott, ki nem mondott szorongással, a hülye tanácsaimmal, amelyekkel nem lehet évtizedek mulasztásait, traumáit, hiányait, betegségeit gyógyítani. És ezzel a sűrű, szikrázó csenddel – ahova elmenekülhetek.

Hova mész, firtatták barátaim. Sízni, nem lesz térerő, ne hívjatok, mondtam röviden, lerázósan, de hát ez nem volt igaz. De jó neked, hogy megteheted, mert ti ott Erdélyben, elvettétek a hegyeinket – döcögött a lapos poén, ezt játsszuk, ezt a hülye játékot évek óta. Átvenni a széljobbos, revizionista retorikát, személyesre fordítani. Az ipiapacs szabályai szerint újrameccselni Trianont. Ebben a szereposztásban vannak a szegénymagyarországiak, akiknek mi bezzegerdélyiek elvettük a hegyeiket, az ásványvizüket. Így el lehet mondani, hogy teszünk a közéleti hülyeségekre, a hülyeség által kifeszített távolságokra, hogy van bennünk érdeklődés és tudás a másik iránt, vágyódás is valami elveszett vagy sosem volt iránt, és van közelség is, ha csak így telefonos beszélgetések, internetes üzenetek szintjén is.

Amit nem tudtam elmondani sem nekik, szegénymagyarországiaknak, sem nekünk, bezzegerdélyieknek, az a Setét Jenőhöz fűződő viszonyom volt. Ő ugyanis, a magyarországi cigány jogvédő (ahogy emlegetni szokták), valahogy sehogy sem fért bele ezekbe a képletekbe. Holott, ha az utóbbi évtizedekben tényleg tett valaki valamit az erdélyi–magyarországi magyar–magyar, illetve cigány–magyar megbékélésért – az ő volt.

Nem lehet túlbecsülni a gesztust, és a mögötte lévő hosszas munkát, ahogy Puczi Bélának, az 1990-es marosvásárhelyi összecsapások nagyon fontos szereplőjének emléket állítottak Budapesten. Puczi Béla volt egyike azoknak a cigányoknak, akik az etnikai összecsapások idején a marosvásárhelyi magyarok segítségére sietett. Hozzá is köthető az oly sokszor ismételt, de kellőképpen meg nem értett és különösképpen meg nem hálált mondat: „Ne féljeteK, magyarok, megjöttek a cigányok!”

Setét – akinek nem volt semmi köze Erdélyhez, aki nem élte át ezeket az összecsapásokat, és aki csak tanulmányaiból, elmeséléseiből ismerhette a magyarországitól merőben különböző, nagyon bonyolult magyar–cigány viszonyt, tudta, hogy milyen érték ez az emlék. Meg is becsülte, tett is róla, hogy más értékelje. Azt is tudta, mi mindent indíthat el ez az erdélyi töredék Magyarországon. Megfordulnak a viszonyok, a magyarvédő cigányok szolidaritása szolidaritást vált ki. Erős és méltóságteljes cigány közösség

képét rajzolja ki. A magyarokat látni az etnikai erőszaknak kitett, segítségre szoruló közösség szerepében sajátos perspektíva Magyarországon. A cigányok, mint segíteni tudó, potens, együtt érző csoport – ez is önreflexióra ösztönöz. Ezeket mind-mind látta Jenő. Azt is, hogy mennyire fontos a cigány emlékek, személyiségek megjelenítése a budapesti köztereken. Hogy ez pont egy hajléktalanul elhunyt, egykori erdélyi magyar cigány férfi emléktáblájával indult – ez egészen megrendítő, felemelő, katartikus gesztus.

Ha csak ennyi kötné Erdélyhez, már az mély-mély hálára kötelezne. De tulajdonképpen a „cigány jogvédő” munkája a kisebbségi-etnikai-szociális jogvédelem egészére hatással volt. Követte, hogy hányféle területen van szükség jogvédelmi munkára – sokkal tágabb értelemben, mint azt, ahogy a mára előregedett, anakronisztikussá vált erdélyi magyar kisebbségi jogvédelem képzelet. Elméleti szinten is felkészült volt, ismerte a változó jogszabályokat, a demográfiai adatokat, az adminisztratív szabályokat, a közösségi beidegződéseket, képzeteket. Ismerte a közéleti retorika megannyi hangját. Tudta, hogy mikor milyen információra kell és lehet hivatkozni, és hogyan. Tudta, hogy kihez hogyan kell szólni. A magyar nagyon sok regiszterét beszélte. Állandó készenlétben volt. Azonnal reagált. Kisebbségi, cigány ügyekben nem taktikázott, nem alkudozott. Mindent ezekhez mért, ezekhez igazított, ezekre vezetett vissza. És nem azért, mert Setét Jenő cigány volt, és cigány jogvédőként dolgozott. Hanem azért, mert ez lehetne a jogtisztelő, méltányos társadalom alapja. Ha jogtisztelő és méltányos társadalomban élnénk. Ha bármiféle megtisztulás lesz, lehet, akkor csak ezeknek a jogelveknek, intézményeknek, viszonyoknak a rendezése révén lehetséges. Ezt Jenő tudta. Az új rendszerváltás kulcsfigurája volt. Lehetett volna. Egyrészt azért, mert igazán mélységében ismerte a magyar társadalmat. Az összes kompromisszumával, félelmével, agressziójával, csalással – lopással – hazugsággal-szerepzavarral együtt. Nem voltak illúziói. Félelmei voltak, de ezeket – mi mást tehetett volna – megtanulta kezelni. Ez, számunkra, kisebbségben élők számára, a nagy, alig abszolválható feladat. Együtt élni a bekalkulálható, kikerülhetetlennek tűnő kudarcral, a bukás lehetőségével, az állandó kitettséggel, a fel nem számolható aránytalansággal – és mégis továbblépni, tovább csinálni. Dacolni a saját szorongásainkkal, viselni a csalódásokat és leküzdeni a tehetetlenséget személyes szinten, a szűk környezetben, és szembefordulni a teljes, széles társadalmi tehetetlenséggel. Ez a nagy kihívás. Ez a bravúr. És ez ment Jenőnek. Számtalanszor előfordult az elmúlt években, hogy őt figyeltem, vagy ő figyelmeztetett valamire, ami látszólag magyarországi cigányügy volt, de Erdélyben „magyar ügyként” vagy az erdélyi magyar cigányok esetében is figyelmet érdemelt, fontosnak bizonyult.

Legutóbb az etnikai adatok rögzítése kapcsán szólalt meg. Köthető-e a rögzített adat az adatszolgáltatóhoz, utánkövethető-e, vissza lehet-e élni az adatrögzítéssel, adattárolással, felhasználásával. Száraz, jobbra technikai, jogi kérdések ezek. De Jenő látta mögöttük a személyes helyzeteket, kényszereket, drámákat. Látta és láttatta, pontosan, érzékenyen. Amíg ő ezen dolgozott, erről beszélt, addig Erdélyben kitört a „magyarok-e a

székelyek” borzalmasan álságos, felszínes, kontraproduktív vita. Kinek valljuk magunkat a következő népszámláláskor? Ha magyarnak, akkor lemondunk a „székely identitás” évtizedek óta sulykolt fontosságáról. Ha székelynek, akkor ötszázezer emberrel csökken az amúgy is drasztikusan csökkenő erdélyi magyar közösség lélekszáma. Sakk-matt. Egyenes ági következménye ez a dilemma annak a nacionalizmusnak és etnicizmusnak, amelyben sügyig gázol a magyar kormány és az RMDSZ is, s amelyet eufemisztikusan „nemzetépítésnek” neveznek. Eddig érdekében állt mindenkinek szítani a nacionalizmust a székelységekre hivatkozva, most visszaütött. Tökéletesen alkalmas ez a vita arra, hogy a népszámlálás tétjét és hitelét elfedje, gyanakvást és konfliktust szítson az erdélyi magyar közösségben. Egyetlenegy erdélyi magyar politikus sem akadt, aki önreflektíven, kritikusan a felelősséget vállalva meg tudott volna szólalni ebben a kérdésben. Enyhíteni tudta volna az indulatokat és a politikai eszközökkel okozott károkat. Viszont mindenki, még az utolsó utáni pillanatban is pozicionálni igyekezett magát. Még lefölnöni egyszer a nacionalista habverést.

Tulajdonképpen egyetlenegy Setét Jenő sem akadt az erdélyi magyar politikai életben, aki a megfelelő problémákra a megfelelő időben felhívta volna a figyelmet. És aki ismerte volna a megoldást. Sem a politikai életben, sem a civilek között. Erdélyi magyar civil mozgalmak már rég nincsenek Erdélyben. El lehetett lesni valamit abból, amit ő csinált Magyarországon. Át lehetett csempészni ezt-azt belőle Erdélybe. Nem mindent és nem pont úgy. Mert ahhoz az ő habitusa, az ő tenni akarása, az ő tapasztalatai és veszteségei kellettek. Ehhez pedig mi itt Erdélyben, az aktivizmus, a cselekvés iránt még fogékony emberek túlságosan kényelmes helyzetben vagyunk. Nincs még éppen annyi veszteség, nincs még annyi elszántság, hogy előlépjen egy hozzá hasonló ember. Vagy egyszerűen nincs olyan kegyelem, szerencse (nevezzük bárhogy) hogy egy ilyen tehetségű szereplő lépjen színpadra. Felesleges kérdések. Setét Jenő, meghalt, korán, mint a cigány férfiak Magyarországon, ötvenévesen ment el. Maradt utána az úr, és ez úr, hiány nemcsak a magyarországi cigány kisebbségi jogvédelem számára, hanem az erdélyi magyar számára is.

Sűrűsödik a csönd, élesedik fény, minden résbe, repedésbe beékelődik a fagy. Csikorog a hó a bakancs alatt, megyünk előre – mondaná Jenő. Mi mást is tehetnénk. Megyünk előre. Ha nagyon figyel az ember, hallja a hangját itt valahol a Bucsin környékén is. És megy előre, Jenővel, Jenőért.

Balkanizáljuk Európát!

A Covid-járvány nagy hátránya, hogy a szokottnál többet nézem a tévét, annak ellenére, hogy a barátaim figyelmeztettek, lelki nyugalmam érdekében inkább nézzek B kategóriás filmeket. Legtöbbször az ATV-vel kezdtem, és meg is bántam, hogy nem fogadtam meg a tanácsot. Heteken át Márki-Zay Pétert szapulják. A műsorvezetők arca láthatóan felragyog, amint valami belső ellenzéki viszályra bukkannak. Végre el lehet verni a port rajtuk. Lám, civakodnak, veszekszenek, tehát igaza van a Fidesznek. A hölgyek kacarásznak, mint a *Bochkor* című műsor vendégei. Akkor nincs semmi baj Magyarországon, ha a politikai műsorok hölgyei ennyit kacarásznak, vonom le a következtetést az ATV-t nézve.

Már-már sajnálni kezdem a kacajhullámban fuldokló ellenzéki politikusokat, de végül is igazat kell adnom Kovács Zoltánnak, aki az *ÉS*-ben azt találta kérdezni, tényleg van-e fontosabb kérdés Márki-Zay néhány szerencsétlen mondatánál. Cikkének zárómondata pedig egyenesen látnoki. „Mondhatnánk, megszokott vezetővel mégiscsak komfortosabb veszteni, azt legalább tudjuk, milyen.” Úgy látom, Magyarországon sokan vidáman lubickolnak a vesztesek komfortos fürdőmedencéjében.

Jó, akkor minden rendben, gondolom, és új adót keresek. Rátalállok a CNN-nel kooperáló belgrádi N1 stúdióra. Ott bezzeg nem kacarásznak a hölgyek, nem is elégednek meg az ellenzéki politikusok gyóntatásával. Van álláspontjuk, amit nem rejtegetnek. A riporterek kivonulnak a helyszínre, ők tártják fel a bajokat és ostromolják a felelősöket.

Egyik hírük azonban mégis felbosszantott. A *New York Times* idézik, miszerint Szerbia lemásolja a magyarországi autokrata rendszer módszereit, ami sérti a balkáni önérzetemet, hiszen holtbiztos vagyok benne, hogy Szerbia évtizedekkel megelőzte Magyarországot. Slobodan Milošević már akkor beindította a Soros elleni kampányát, amikor Orbán Viktor még parolázott vele. Nem ismert pardont: betiltotta az alapítványt. A civil szervezetekkel a múlt század kilencvenes éveiben leszámolt: sajtója nemzet- és hazaárulóknak bélyegezte őket. A szófogatlan újságírók háza előtt pisztolylövések dördültek el, egyiküket el is találta a halálos kimenetelű golyó. Cseles vállalkozás volt, még ma sem tudni, ki volt a felbujtó. A bíróság és az ügyészség tehetetlen, egyelőre csak azt sikerült felderíteni, hogy a belügyi szervek néhány dolgozója volt a végrehajtó. Felbujtó nem találtatik.

Ezek után ki merészeli állítani, hogy Szerbia kopírozza Magyarországot? Eredeti ötletekben az áprilisban várható elnök- és parlamenti választás előtt sincs hiány. A magyarországi választási kampány előestéjén arról folyik a vita, hogy eladják-e a budapesti városházát, amelyet nem adtak el, a szerbiai kampányban azonban sokkal nagyobb a tét. A magyarországi kampány egyszerű hrabali történetre emlékeztet, a szerbiai viszont véres hollywoodi bűnügyi filmre.

Szerbiát az tartja lázban, hogy az ellenzéki újságírók és civil szervezetek az elnök életére törnek. A történet nem új keletű, csak most csattan. A belgrádi sajtó már 2015 nyarán arról számolt be, hogy Aleksandar Vučić ellen a srebrenicai emléknapon merényletet kíséreltek meg, azonban sikerült megakadályozni. 2016 októberében arról szóltak a hírek, hogy a merénylők Vučić szüleinek háza közelében fegyvereket rejtegettek. Az elnök életére törtek, visszhangozta a kormánypárti sajtó. A nyomozó szervezeteknek azonban nem sikerült felfedni a tetteiket. Volt merénylő – nincs merénylő. 2021-ben Aleksandar Vulin belügyminiszter bejelentette, hogy lehallgatják az elnök telefonbeszélgetéseit. Az egyszerű polgár megrémült, hová jutottunk, ha már az elnököt is lehallgatják. A kormánypárti sajtó arról számolt be, hogy az afférba bele vannak keverve a belügyi szervek és a Szerb Haladó Párt magas rangú funkcionáriusai. Ezzel a váddal azonban senki sem került bíróság elé. Volt lehallgatás – nincs lehallgatás.

Ezután új merényletkísérletekről érkeztek a drámai hírek. 2021. január 27-én Vučić elnök ünnepélyesen leleplezte a szerb államalapító Stefan Nemanja szobrát. A nemzetállam-építés szimbolikus gesztusa, lelkendezett az ellenzéki sajtó, végre Vučić elnöknek eszébe jutott, hogy Szerbia nemzetállam. A rendőrség rendkívüli biztonsági intézkedéseket rendelt el, különleges egységének vagy 850 tagja biztosította a védelmét, mert kiderült, hogy újabb merénylet készült, amelyet a Velja Belivuk nevű maffiózó és bandája tervezett. Belivukot időközben számos véres gyilkosság miatt letartóztatták (a sajtó szerint az áldozatok testét bedarálták, és az emberhúsból csevapcsicsát készítettek), később bíróság elé állították. A kiszüremelő adatok szerint a merényletkísérltet nem szerepel a vádpontok között. Volt merénylet – nincs merénylet.

Az egyik történet le sem zárult, kezdődött a másik. A választások előtt két országos lefedettségű kormánypárti, valamint jelentős számú vidéki tévé-stúdió rövidfilmet sugárzott, amely arról szólt, hogy három-négy konkrétan megnevezett civil szervezet, néhány független újságíró és ellenzéki politikus, valamint művészek, köztük a 76 éves Goran Marković, a világhírű filmrendező Vučić elnök életére törnek. Markovićtyal még a Covid-idők előtt találkoztam, már akkor is sántikált egy kicsit. Ej, Goran, gondoltam a hátborzongató híreket olvasva, sántikálva még a rendőrök elől sem tudsz elfutni. Az ügyészség azonban nem indított nyomozati eljárást a civil szervezetek és a bűnösnek nevezett személyek ellen.

Voltak merénylők – nincsenek merénylők.

Közben a hangulat egyre inkább felforrósodott. Az „ökológiai felkelők” országszerte lezárják az utakat. Hóban, fagyban, szélviharban kitartanak. Nem a házi kedvencüket sétáltatva indulnak tüntetni. Tiszta levegőt és ivóvizet követelnek, védik a termőföldeket. Éppen a legrosszabbkor: a soron levő államelnöki és parlamenti választás előtt. Közben fővárosi választás is várható. Ki tudja, hátha újabb referendum következik. Nem lesz könnyű a polgároknak, főleg a kettős állampolgárságú vajdasági magyaroknak, akiknek ezen a tavaszon hétszer kell az urnák elé állni, vagy a levélszavazattal bíbelődni.

A nyitány rosszul kezdődött. A Velencei Bizottság javaslatára Szerbiának az EU-hoz való csatlakozás érdekében változtatnia kell a bírák kinevezésén. Az

államnak kevesebb, a szakmának több beleszólása lesz. Az új törvény meghozatalához azonban alkotmánymódosítás szükséges, amit csak a népszavazás hagyhat jóvá.

A napokban megtartott referendum eredményét mind az ellenzék, mind a kormánykoalíció (*Szerb Haladó Párt, Szerbia Szocialista Pártja és a Vajdasági Magyar Szövetség*) diadalittasan fogadta. Történt ugyanis, hogy a választópolgárok csupán 30 százaléka vett rajta részt, ebből 60 százalék igennel, 40 százalék nemmel szavazott. A kormány elégedett, a VMSZ is elégedett, de e diadalitalba keserű pirula került. A magyarlakta területeken a kimenetel alacsonyabb volt az országos átlagnál, a szabadkai polgároknak például mintegy 25 százaléka vette a fáradságot, hogy az urnák elé járuljon. Mi lesz, ha hasonló lesz a részvétel a magyarországi parlamenti választáson meg a népszavazáson? Akkor jöhet a fejmosás Budapesten.

Az ellenzék eközben kárörvendve a rendkívül alacsony részvételi arányra hivatkozott. Szerinte ez megkérdőjelezi a népszavazás legitimitását. Arra is emlékeztetett, hogy Belgrádban, Újvidéken, Nišben, tehát a nagyobb városokban többségben voltak a nemmel szavazók. Még a dél-szerbiai városokban, Vranjében, ahol a legutóbbi választáson tömegesen szavaztak a VMSZ-re, a polgárok 86 százaléka nemmel szavazott. Mi történt? A dél-szerbiai polgárok kiábrándultak a VMSZ-ből? Az ellenzékiek az áprilisban sorra kerülő államelnök-választás előtt főleg arra emlékeztetnek, hogy Milošević bukása is a nagyvárosokban kezdődött.

A kormánypártnak azonban nem csak a keserű pirulákat kellett lenyelnie, ünnepelni is volt alkalma. Január 13-án Újvidéken a szerb szilveszter napján megrendezték az *Európa Kulturális Fővárosa* újvidéki megnyitó előadását. Lelki szemeim előtt megjelentek a két évvel ezelőtti csodálatos fiumei megnyitó jelenetei. Fiumében a *Bella ciao* éneklésével kezdték a megnyitót. Ezzel jelezte a város az identitását, üzent Európának és – nekünk.

Az újvidéki szervezők azonban nem engedtek a kozmopolita és a baloldali csábításnak. A multikulturális városnak nevezett, valaha háromnevű és háromnyelvű városban a látványos megnyitó ennél fogva egynyelvű volt. Újvidék testvérvárosának, Banja Lukának jó szándékú polgármestere lelkesen jellemezte az uralkodó hangulatot. Nagyon örül, nyilatkozta a köztelevízióknak, hogy ezen a jeles napon a szerb városban a szerb újév előestéjén tartózkodik a testvérvárosban.

Azt tudom, hogy mit mondott Banja Luka polgármestere, de nem tudom, mit mondott volna Aleksandar Tišma, Danilo Kiš vagy netán Sinkó Ervin, akik oly mély nyomokat hagytak a város szellemiségén. Mit gondolt volna a legjelentősebb szerb értelmiségiek egyike, Radomir Konstantinović, aki a halála előtt meggyőző kritikával illette az ünnepélyes megnyitó legfontosabb motívumát, a két háború között Belgrádban megjelent *Zenit* folyóirat barbár géniuszról szóló apológiáját. A *Zenit* munkatársai ugyanis úgy vélték, hogy Európa beteg és fáradt, ezért balkanizálni kell. Szétverjük Európát, elutasítjuk Szerbia európaizációját, hirdették a *Zenit* költői; rájuk emlékezve nyitották meg az *Európa Kulturális Fővárosa* idei programját. A *Zenit* eszményéről azonban részben mégis megfeledkeztek. Ez a folyóirat az általa közölt költők verseit nemcsak szerb fordításban, hanem anyanyelvükön is közölte. Köztük magyarul is.

Ez az előadás viszont egynyelvű volt. Az ünnepi megnyitó után sztoikus filozófusok műveit lapoztam fel. Epiktétosz a szabadságról szóló traktátusában Diogenészt idézi, aki azt írta a perzsa királynak, hogy Athén városát éppúgy nem bírja hatalma alá vetni, mint a halakat. „Hogyhogy nem kerülnek a kezembe?” – hangzott a kérdés. „Ha kezedbe kerülnek – válaszolta Diogenész –, nyomban faképnél hagynak, és kisiklanak, mint a halak, mert akit elfogsz közülük, meg is hal. És ha ezek rabságba vetve meghalnak, ugyan mi hasznod származik a hadjáratodból?” Szeretném, ha Újvidék is olyan lenne, mint Athén. Mint egy hal, amely kisiklik a hatalom és a barbár géniuszok kezéből.

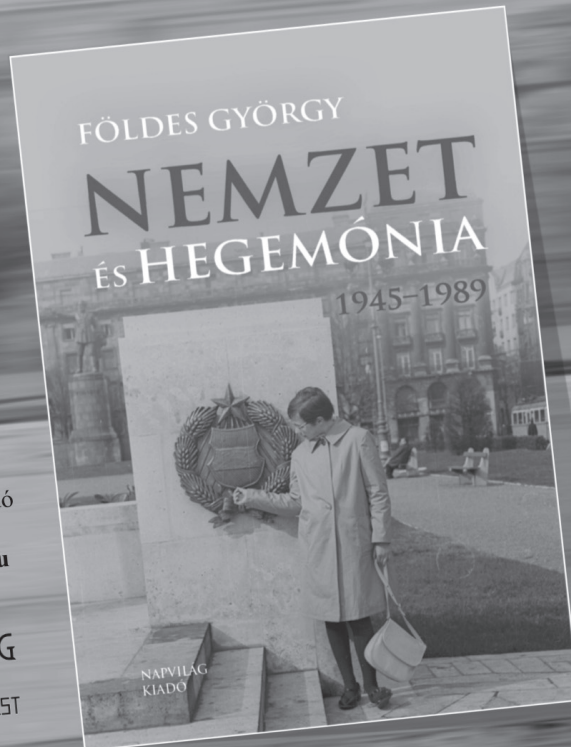
NAPVILÁG KIADÓ

A Napvilág Kiadó kötetében a NEMZET a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális hegemóniáért folytatott harc tárgya és közege, és nem cselekvő alany; a HEGEMÓNIA fogalma pedig eszköz, amely a nemzetet az éteri magasságokból a földre hozza, és valóságos kapcsolatot teremt az illuzórikus és a valóságos közösség között. A modern nemzetet a hegemóniaharcok segítették létrejönni, és a megvalósult hegemónia tartja össze. A kötet tárgya, hogy miként formálódott a nemzet mint virtuális közösség, és milyen társadalom volt az, amely 1945, illetve 1956 után nemzeti alakot öltött?

94

A kötet kedvezményrel kapható a Napvilág Kiadó webáruházában:
www.napvilagkiado.eu

 NAPVILÁG
KIADÓ
BUDAPEST

Náci bűnösökből zsidó áldozatok

Helyes-e büntetőjogilag felelősségre vonni azokat, akik a vézskorszak idején tevőlegesen közreműködtek zsidók deportálásában, menekülők és bujdosók kiszolgáltatásában, megzsarolásában, kifosztásában, verésében, kínzásában, életük megrövidítésében, a deportáltak sorsának eltitkolásában, lázadások elfojtásában?

Nem, nem helyes! Ez az álláspont vált dominánssá a hatvanas évekre Izraelben az ilyesféle perek tapasztalatai nyomán. Ott és csakis ott. Csakis ott, ahol ezek a perek zsidókat érintettek – egyetlen nagy (Adolf Eichmann) és egyetlen kis (Andrej Banik) kivétellel.

A világtörténelem legnagyobb szervezett népirtásának végrehajtó mechanizmusába a célcsoport tagjait is szorosan beépítették. A zsidó tanácsok, a zsidó rendőrség, a kápók, Juden-, Lager-, Block- és Stubenältestek, a zsidó lágerorvosok és a vorarbeiterek valamenynyien a gépezet részei voltak. Az áldozatokkal sokféle helyzetben, különösen a lágerekben, ők voltak a legközvetlenebb kapcsolatban. Az ő személyükben jelent meg előttük testközelben az őket pusztító hatalom. A felszabadult túlélők dühének, revansvágyának is kitüntetett celszemélyei voltak, hiszen ők a sajátjaikkal szemben tették, amit tettek.

Izraelben a konszolidációnak, a lincselések, az önbíráskodások visszaszorításának feltétele volt, hogy az állami igazságszolgáltatás törvénye-

sen vonja felelősségre őket. Másfél évtized alatt az ország eljutott odáig, hogy a nációkkal azonosított, feltétlenül elítélendő kollaboránsokból az áldozatok táborába beolvasztott, meg- és elítélhetetlen zsidók legyenek. Ezzel együtt a holokauszt felfogása is alapvetően megváltozott. Ezt a folyamatot írja le az ún. kápópereken keresztül a Jeruzsálemi Héber Egyetem jeles történészprofesszora (Dan Porat: *Keserű számvetés*, Európa Kiadó, 2020, 358 o.).

A táborokból kiszabadult túlélők iszonyatos fizikai, lelki és idegi állapotban voltak. Legtöbbször gyereket, szülőt, testvért, házastársat, barátot gyászoltak, s akit nem gyászoltak, azért rettegtek, hogy él-e. A megaláztatás, megszegényítés, kiszolgáltatottság legmélyéről jöttek, önbecsülésüket is föl kellett építeni. Ennek egyik eszköze volt, hogy érezték a fölényüket azokkal szemben, akiknek alá voltak vetve. Ebben a helyzetben önbíráskodásoknak, lincseléseknek elő kellett fordulniuk, s elő is fordultak, nem nagyon ritkán. A felszabadult táboroknál is, a deportáltak számára a háború után Németországban, Ausztriában és Olaszországban létrehozott (egészen 1952-ig működő) DP-táborokban és a brit protektorátus alatt álló Palesztin Mandátum területén is, ahová sok túlélő érkezett.

Például: „1945. december elején a 6-os busz lefelé hajtott a tel-avivi György király utcán, felszedve a kora esti ingázókat. Az egyik meg-

állóban felszállt egy harmincas évében járó férfi és egy nő, s leültek. Amint a busz elindult, az egyik utas tekintete a férfit szegeződött. Az utas egyre feldúltabb lett, továbbra is meredten nézte a férfit, aki éppen felállt. Az utas felugrott, és odalépett hozzá. »Ön Háim Molchadsky Będzinból?«, kérdezte az izgatott férfi remegő hangon. Nem kapott választ. Ismét megkérdezte: »Ön Háim Molchadsky Będzinból?« Csend. A kérdező elsápadt és jiddisül üvöltözni kezdett: »Megölted a családomat! Te vagy a felelős több ezer zsidó haláláért!« Hamarosan kis csődület támadt körülöttük. Valaki pofon vágta az új utast, más pedig a fejére ütött. A többiek felszólították a sofőrt, hogy állítsa meg a buszt. A Dizengoff utca és a György király utca kereszteződésénél a sofőr leállította a buszt. A férfi és a nő leugrottak. Utasok ugrottak utánuk, és a verekedés az utcán folytatódott. Arra járók is csatlakoztak. A falkába verődött támadók körbevették a párt, és elzárták előlük a menekülés útját. Megérkezett egy rendőr. Az arra járókkal együtt áttört a tömegen, és távolabb vonszolta a párt. A rendőrség kihallgatóhelyiségében a megvádolt férfi elismerte, hogy ő valóban Molchadsky, a będzini Zsidó Tanács egykori vezetője, akit egyébként szintén deportáltak, és Auschwitz poklából érkezett Palesztinába.

Na de mit kezdhetett a tömeg markából kimentett Molchadskyval és a többiekkel a brit rendőrség? Hiszen zsidó állam még nem létezett. Különböző országokban különböző nemzetiségű gyanúsítottakat állítottak bíróság elé. Magyarországon például magyar állampolgárságú magyar és német bűnösöket, de a zsidó kollabo-

rások számára nem volt bíróság sehol, és bizony meglehetősen nehéz az önbíráskodást elítélni és megakadályozni a törvényes bíraskodás alternatívája nélkül. A küldetése végéhez közeledő, egyébként is igen kényes helyzetben lévő Brit Protektorátus aligha folytathatott le pereket zsidókat vádolva háborús és emberiség elleni bűncselekményekkel. A DP-táborokban és zsidó szervezetekben működtek becsületbíróságok, amelyek azonban legfeljebb a bűnösnek talált zsidók kiközösítéséről dönthettek, amivel aligha elégitették ki az áldozatok igazságérzetét.

Amikor tehát létrejött Izrael, a leg-sürgősebben meg kellett teremteni a zsidó kollaboránsok elleni pereket, röviden a kápóperék jogi alapját, annál is inkább, mert az állam kikiáltása után nagy tömegben érkeztek túlélők Izraelbe, és megszapordtak az önbíráskodás jellegű incidensek. 1950. augusztus elsején a knesszet elfogadta az 5710-1950. sz. törvényt a nácik és a náci kollaboránsok megbüntetéséről. Akkor senki nem gondolta, hogy Izraelnek módjában áll majd nem zsidó nácikat és kollaboránsokat elítélni, hiszen mit kerestek volna azok Izraelben? Mint említettük, valóban csak két példa volt erre. Eichmannt erőszakkal és a nemzetközi jog szempontjából ugyancsak megkérdőjelezhető módon vitték Izraelbe, Banikot pedig a véletlen sodorta oda. A törvény a zsidó kollaboránsokat egylényegűnek tekintette a nácikkal, és nem vett tudomást arról, hogy milyen élethelyzetben (halálhelyzetben) voltak azok, akik nem utasították el a nácik által felállított zsidó intézmények munkájában való részvételét.

Amikor ez a törvény megszületett,

a nemzeti megaláztatás és a nemzeti dicsőség kontrasztjában élt az izraeli zsidó társadalom. Cionista szemmel nézve a holokauszt ekkor a végletes megaláztatás története volt. A cionizmust túlnyomórészt elutasító, a maga országában engedelmes állampolgárként beilleszkedni igyekvő zsidóság története, amely birkaként hagyta magát – többek között vezetői által – a vágóhídra hajtani. Ez a régi, megbukott zsidóság. Ezzel szemben áll a Palesztinában az önálló zsidó államért harcoló zsidóság. Az Irgunnak, a Haganának, a vézskorszak cionista vezetésű ellenállásának, lázadásainak, az 1948-as háborúnak dicsőséges, az állami létet kivívó és megvédő zsidósága. Ebben a szemléletben szorították háttérbe a holokauszt emlékeztét az ötvenes években Izraelben, és ennek jegyében bélyegezték meg a lehető legsúlyosabban a „megbukott, régi zsidóság” engedelmességben élenjáró vezetőit, funkcionáriusait, ilyen-olyan Áltestéit.

A vézskorszakban az ellenállók magától értetődően ellenségként kezelték a zsidó tanácsokat, a zsidó rendőrséget. Egy zsidó rendőr és egy náci fegyveres (meggyilkolása) között számukra nem volt különbség. Az ő szemükben az ellenállás vállalása, a harcolva meghalni volt az egyetlen helyes döntés. Nem méltányolták, hogy a tisztséget vállalók jelentős része a halál és hozzátartozói

halála helyett választotta a tisztséget, hiszen ők maguk, az ellenállók a halált, a halál legnagyobb valószínűségét választották. Azt az érvet sem fogadták el, hogy a kollaboránsok igyekeztek menteni a menthetőt, enyhíteni az enyhíthetőt, mert abban a meggyőződésben éltek, hogy az engedelmesség, az együttműködés felmondása, a tömeges lázadás kevesebb halálhoz és több megmentett élethez vezetett volna. Azt sem vették tekintetbe, hogy a náciak „bármekkora ellenállásra aránytalan mértékű, erkölcsi korlátokat nem ismerő megtorlással reagáltak”, mert a megtorlás éppen az ellenállás csekély mértékéhez képest lehetett fölfogásuk szerint olyan aránytalan.

Miközben a dicsőséges, harcos zsidóság képzele meghatározta a korszellemet, a fegyveres ellenállás csoportjait képviselő radikális pártok, a Mapam, a Herut ellenzékben voltak, és a mérsékelt Mapai kormányozta az országot, amelynek mégiscsak a hős kisebbségen kívüli társadalmi többségre, jelentős mértékben az egyszerű túlélőkre kellett támaszkodnia.

Ebben a helyzetben kezdődtek meg az ötvenes évek elején a kápóperek. (A fent említett Molchadsky már nem állhatott bíróság elé, mert 1948 őszén halálra gázolta egy gépkocsi, állítólag nem is szándéktalanul.)

Nagyon rövid ideig, 1950 augusztusától 1952 januárjáig tartott a

Dan Porat: Keserű számvetés, Európa Kiadó, 2020, 358 oldal, 4049 forint

persorozatnak az az első szakasza, amelyben a zsidó kollaboránsokat náciikként ítélték el. Ebben az időszakban születtek a legsúlyosabb ítéletek. Hat volt kápót ítélték el átlagosan öt évre, egyet pedig halálra. Jechezkel Jungster (másodfokon visszavont) halálos ítélete jelezte, hogy a zsidó kollaboránsok azonosítása a náciikkal képtelen ítéletekhez vezet.

Az azonosítás azt jelentette, hogy a vádhatóság halállal büntethető háborús és emberiség elleni bűncselekményekkel is megvádolta a vádlottakat. Jungstert is, akinek a feleségét, gyermekeit a náciik kiirtották. Ő nyugat-lengyelországi táborokban volt kápó, és a tanúk szerint kegyetlenül verte fogoly- és sorstársait, kivált a nemi szervüket, akkor is, amikor nem volt német a közelben. 1952 elején a vádlottak padján eléggé szánalmasan nézett ki. Családja után az egészségét is elvesztette, az egyik lábát már amputálták, a másikra is ez a sors várt, és sok más komoly betegsége is volt. Emberiség elleni bűncselekmény miatt halálra ítélték. Ennek az ítéletnek az abszurditása nyilvánvalóan látszott, és sokan beláthatatlan következményektől tartottak, ha a vézskorszakot egyébként súlyos családi és fizikai veszteséggel túlélő zsidókat végeznek ki Izraelben – bármit is tettek. A halálos ítélet után a legfőbb ügyész arra utasította beosztottait, hogy a halálos ítélettel járó vádpontokat többé ne alkalmazzák zsidó elkövetőkkel szemben.

Ezzel határvonalat húztak az üldözöttek és az üldözők halmazába tartozó elkövetők közé. Csak az utóbbiak vádolhatók ezután Izraelben háborús és emberiség elleni bűncselekményekkel.

A legfelső bíróság jogerősen két-évi börtönbüntetést szabott ki Jungsterre, akit súlyos betegségeire való tekintettel két hónap után kiengették a börtönből, és szabadulása után két héttel meghalt.

Eztán már nem tekintették egy-lényegűeknek a kollaboránsokat a náciikkal, de mindenesetre a náciik kiszolgálóinak tekintették őket, akik szembefordultak az üldözött zsidókkal és elárulták „az övéiket”.

Ez a szemlélet uralkodott a Kasztner-ügyig, amely éveken keresztül lázban tartotta és megosztotta az országot. Kasztner Rezső egyrészt igen bizalmas viszonyba került Eichmannig bezárólag a magyarországi zsidóság elpusztítását szervező legmagasabb rangú náciikkal (a háború után fel is lépett egyik fontos tárgyalópartnere, Kurt Becher védelmében), másrészt tárgyalásai eredményeként menekült meg a „Kasztner-vonatok” több mint másfél ezer utasa (köztük persze Kasztner vagy félszáz rokona és barátja). A tárgyalások alapfeltétele természetesen az volt, hogy az elpusztítandók körében ne törjön ki lázadás, ne értesüljenek arról, hogy az elpusztításukat szervezik. A Kasztner által vezetett (uralt) tárgyalások eredeti célja a magyarországi zsidók százezreinek a megváltása volt rengeteg pénzzel és hadászati jelentőségű árucikkokkal, de az erről folyó tárgyalások kudarcba fulladtak. Kasztnert tehát igen különböző módon lehetett – és lehet mind a mai napig – megítélni.

Ez a per sokakat szembesített azal, hogy a kollaboráció értékelése a legkevésbé sem egyértelmű.

Malkiel Grünwald Magyarországon született, Bécsben élt, az Ansch-

luss elől menekült Palesztinába. Fél száz magyarországi rokonát pusztították el. Fia az Irgun harcosa volt, és az 1948-as háborúban esett el. A megkeseredett, világgyűlölettel eltelt öregember pár száz példányban küldözgette szét mindenféle röplapjait, amelyekben az izraeli közélet szereplőiről írt össze mindenféle rettetes dolgot. Kasztnert egyenesen azzal vádolta, hogy tudatosan működött közre a magyarországi zsidók elpusztításában, és csak azzal törődött, hogy rokonai, a barátai és azok maradjanak meg, akiknek a kiszarolt pénzből dőzsolhet. Kasztnert meggyőződése szerint fel kell akasztani.

Kasztnert a kormánypárt kádere volt. A Mapai jelöltjeként indult a választáson, a kereskedelmi miniszter szóvivőjeként dolgozott, tehát az ellene fölhozott vádak a kormányzó erőket érintették: lám, ilyen embereket fedez és dolgoztat a megalkuvók pártja, a Mapai.

Nem Kasztnert, hanem Grünwald került a bíróság elé, mert Háim Cohn, a legfőbb ügyész vádat emelt ellene rágalmozásért. Annak az ügyészségnek a feje, amely a kollaboránsok elleni pereket indította, most egy kollaboráns becsületének a védelmében állította a bíróság elé azt a Grünwaldot, aki úgy kezelte a zsidó kollaboránst, mint korábban az akkor is Cohn által irányított ügyészség: azonosította őt a náccikkal, mint aki tudatosan szolgálta az ő céljait.

Miközben Kasztnert az egyik nézőpontból a legeredményesebb zsidómentők közé tartozott, a radikális ellenzéki pártok szemében azoknak a mintapéldánya volt, akik önként a vágóhídra menő birkanyájá alázták

a zsidóságot, eltagadva előlük, hogy hová is hajtják őket. Ily módon felelnie kell azért, hogy – az utóbbiak meggyőződése szerint – sokkal több zsidó pusztult el, mint ahányan tömeges ellenállás esetén haltak volna meg, ráadásul nem birkaként, hanem hősként.

Binjamin Halévi bíró nem a kormány és a legfőbb ügyész reményei szerint ítélte. Egy jelentéktelen vádpont kivételével felmentette Grünwaldot, és kijelentette, hogy Kasztnert „eladta magát az ördögnek”. A legfelső bíróság másképp ítélte. Egy év felfüggesztett börtönbüntetést és egy kis pénzbírságot szabott ki Grünwaldra. Az ítélet lényege nem Grünwald enyhe elítélése volt, hanem a perbe sem fogott Kasztnert indirekt felmentése. Ő azonban ezt már nem érte meg, mert az elsőfokú ítélet után nem sokkal egy ultrajobboldali aktivista lelőtte.

Grünwald fellépése és a jogerős ítélet között hat év telt el, és mire eltelt, nagyon sokan eljutottak arra az álláspontra, hogy itt olyan kérdésekről van szó, amelyek perek útján eldönthetetlenek. A legfőbb ügyésznek a bíróság előtt már nem is annyira Grünwaldot kellett támadnia, mint inkább Kasztnert védenie, és azzal védte, hogy egy rabbinak a holokauszt bugyraiból küldött levelét idézte: „Zsidó testvéreim, megőrültek? Nem tudjátok, hogy milyen pokolban élünk? Ki engedélyezte nektek, hogy számonkérjétek őt?”

Dan Porat így összegzi azt az álláspontot, amely a Kasztnert-ügy nyomán vált dominánssá: „A tragikus valóság, amellyel a zsidó vezetésnek szembe kellett néznie, amikor valaki életének a megmentéséről döntött más életének az árán, túlságosan

bonyolult volt ahhoz, hogy a jogi igazságszolgáltatás rendszerének eszközeivel a bűnösség vagy ártatlanság kimondásával megfelelő ítéletet lehessen hozni. Ezek az Izrael vádhatóságának legnagyobb hatalmú jogi személyiségétől származó szavak nagy változást jelentettek az állítólagos kollaboránsokról alkotott felfogásban. Alig négy évvel korábban, a knesszet alkotmány-, jog- és igazságügyi bizottságában, Cohn határozottan kijelentette, hogy mindenki ellen, aki segítette a náciakat, büntetőeljárást kell indítani. Most Kaszner vonatkozásában a »kik vagyunk mi, hogy ítéljünk« megközelítést választotta. Ez a megközelítés nem érvényesült azonban teljes mértékben a közönséges kápók esetében; a hivatala továbbra is indított eljárást ellenük, de mint látni fogjuk, jóval körültekintőbben.”

A körültekintés azt jelentette, hogy ezután sokkal kevesebb kápópert indítottak, és valóban csak a legegységesebb esetekben, amikor a vádlottak öncélúan kínoztak embereket. Ezt sem volt könnyű eldönteni. A kápónak ahhoz is erőt és erőszakot kellett mutatnia, hogy a helyzetéből adódó lehetőségekkel segítsen, akiknek tud, és persze ahhoz is, hogy a pozícióját és az életét megőrizze. Az üldözött zsidó, akit egy zsidó ver, nehezen fogja föl, hogy érte ver és nem ellene, akkor is, ha így van. Nem beszélve arról, hogy a kápó nem feltétlenül annak tud (akar) segíteni, akinek a verésével a segítséghez szükséges mozgásterét biztosítja.

Ráadásul ezek a perek szinte kizárólag tanúvallomásokon alapultak. Fölöttébb esetleges volt, hogy a potenciális tanúk közül ki maradt életben, ki került Izraelbe, ki volt képes

és hajlandó bíróság elé állni, és ki nek miként működött az emlékezete.

Korábban Cohn a Banik-perben úgy érvelt, hogy „azok a tanúk, akik az életüket megváltoztató eseményeket láttak a holokauszt idején, azért megbízhatóak, mert »a lelkükbe véssődött dolgokról tanúskodnak. Az ember emlékezetében nem könnyen homályosul el az ellensége arca.«” Aztán kiderült, hogy az a kisfiú, akit Banik, a Hlinka-gárdista a tanú „szeme láttára” megölt, egyáltalán nem is halt meg, és ott sem volt, ahol állítólag megölték őt.

Később Cohn már azzal érvelt a több pert követelők előtt, hogy az elképzelhetetlen poklot megjárt emberek emlékezetét nagyon sok minden torzíthatja. Rémálmok, képzetek keverednek a valósággal. Megerősödött az a nézet is, hogy a holokauszt egy „másik erkölcsi univerzumban” zajlott le, s ami ott lezajlott, azt nem lehet az egyébként érvényes erkölcsi normák alapján értékelni. Aki nem volt ott, annak nincs joga megítélni azt, ami ott történt, amit ott zsidók tettek vagy nem tettek. Ezzel háttérbe is szorították a zsidó tanácsok, rendőrök, kápók stb. tevékenységével kapcsolatos valóban igen nehéz morális és történelmi elemzést.

Az 1961–62-ben lezajlott Eichmann-perben Háim Cohn utóda, Gideon Hausner legfőbb ügyész már kifejezetten arra törekedett – a védelem ellenében –, hogy a lehető legkevesebb szó essék zsidó közreműködőkről. Hausner egyik célja éppen az volt, hogy „semmissé tegye a kápók és rendőrök elleni kollaborációs vádat. Úgy válogatta ki az Eichmann-per tanúit, hogy a tisztségviselőket ártatlannak és egyes esetekben még hősiessnek is ábrázolhassa.”

Ez a demonstratív, társadalomnevelő, társadalomépitő célzatú per egységes nemzeti áldozatközösséget konstituált, amely ilyen nemzeti közösségként emelkedik vádlóként az elpusztítására törő hatalmat megtestesítő vádlott fölé. Dan Porat úgy fogalmaz, hogy az Eichmann-per után „az áldozatiság egységes érzése hatotta át a tarka izraeli népeiséget”. Ezután a vészorszakban a náciák által létrehozott tisztségeket betöltő zsidókat már hétköznapi áldozatoknak tekintették.

Ezzel megtörtént a teljes fordulat. Az utolsó kápóerekben már csak olyanokat voltak felelősségre (és ilyenek persze nagyon kevesen lehettek), akik egyértelműen azonosultak a nációkkal.

Ahogy múltak az évtizedek, a holokauszt a nemzet elhallgatandó szegényéből lassan a nemzeti egység alapja lett. Az 50-es évek „korszelleme” szerint Izrael a harcos, ellenálló, az ellenséget megtörő, a sivatagot feltörő új zsidóság történelmi eredménye. Akkor a holokauszt emlékezetét marginalizálták. Évtizedekkel később már az a felfogás uralkodott, hogy a zsidóság a holokauszttal „érdemelte ki” az annak megakadályozásáért, a zsidók kimenekítéséért igen keveset tevő, lelkiismeret-furdalásra kötelezett nemzetközi közösségtől Izraelt, amely mindenkor menedékként szolgálhat, és állami szinten képviselheti a zsidók érdekét a nagyvilágban.

Dan Porat 2004-ben írt egy jelentős tanulmányt a *Journal of Contemporary History* című folyóiratba *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* címmel. Ebben beszámol arról, hogy miként nőtt az izraeli történelemkönyvekben a holokauszttal foglalkozó rész húsz év alatt a hússzorosára! Az 50-es években a holokauszt emlékének elnyomása volt a „nemzeti érdek”, a 80-as években pedig a holokauszt világtörténelmi egyedülállóságának a kiemelése a zsidó identitás és nemzeti egység megerősítése végett. A tanulmány konklúziójában van egy fontos mondat, amit indokolt angolul idézni: „Paradoxically, the Holocaust, an event that, more than any other, demonstrates the perils of nationalism, served in Israel not to advance humanistic values but to promote national identification.” (A holokauszt az az esemény, amely minden másnál jobban demonstrálja a nacionalizmus veszedelmességét, Izraelben – paradox módon – nem a humanista értékek, hanem a nemzeti identitás megerősítésére szolgált.)

Azért kellett ezt a mondatot angolul is idézni, mert a magyarban meglazult a kapcsolat a nemzet és a nacionalizmus fogalma között azért, hogy a nemzetközi náció szó helyett a nemzetet használjuk, a nemzetközi nacionalizmus kifejezés helyett viszont nem mondunk nemzetizmust. Ezért aztán magyarul nem evidens, ami angolul (is) az.

Lesz-e az afgán mazsolából szőlő?

Az afgánok előszeretettel beszélnek szóképekben, magukba szívják a népi bölcsességet, idézik régi közmondásaikat, hogy érzékeltessék a (mindenkori) jelenhez való viszonyukat. Persze ha léteznének odahaza afgánok, és ha volnának éppen stabil helyzetek. Ahhoz, hogy a mindmáig ható múltjukat áttekintsük, vissza kell lapozni a történelmükbe.

Mába erő „őstörténet”

Általános felfogás szerint akkor lesz valaki afgán, ha kezébe kapja az útlevelét és átlépi az országhatárt. Újólág ezt a tálib hatalom, a régiú Afغانisztáni Iszlám Emirátus ismét lehetővé tette, a súlyosbodó ellátási gondok miatt. De addig a közép-ázsiai államban mindenki pastunnak (és nem pastunak, az a nyelve), tádzsiknak, hazarának, üzbégnek vagy tucatnyi más nemzeti kisebbség képviselőjének tartja a másikat.

A nemzetiségi, nyelvi, vallási, törzsi stb. hovatartozás alapvető különbségtétel abban a mesterségesen kreált országban, amelyet csupán 1747-ben – a többi hadúr legyűrése, a hűbérbirodalmak egyesülése révén – alapított meg Ahmad Sah Durrani pastun uralkodó. Így a királyság 1973-as megdöntéséig ennek a törzsszövetségnek a képviselői vívták egymással nem ritkán véres belharcaikat a Durrani-dinasztia trónjáért. (Valójában ezután az uralkodó pastun etnikum nevezte magát „afgánnak”).

A két hivatalos államnyelv közül a legtöbb kisebbség a perzsa afgán dialektusát, a darit beszéli (a 40 milliós összlakosság több mint háromnegyede), míg alig fele pastun nyelven érteti meg magát. A kisebb népcsoportok persze többé-kevésbé megőrizték saját ősi nyelvüket. Bonyolítja az összetett népeség sokszínűségét, hogy a harmadik legnagyobb etnikum, a mongol-türk eredetű hazarák mindmáig ragaszkodnak az iszlám síita ágához, míg a többség szunnita. Ez a hagyományosan a társadalom elnyomottjainak tekintett népcsoport így vallási hovatartozása miatt (ezért feltételezett Irán-szimpatiaja okán) a terrorcselekmények – például a szélsőséges szunnita „Iszlám Állam” akcióinak – legfőbb célpontja.

Bár Afغانisztánt 1747 óta modern államként emlegetik, ez a titulus mindmáig erős túlzásnak mondható. Elég az egykori legendás selyemúton erre járó néhai kutatók, például a Kabulban elhunyt és itt eltemetett Stein Aurél vagy éppen Vámbéry Ármin írásait olvasni, ezek híven tükrözik az itt változatlan középkori állapotokat.

A 19. századtól számíthatjuk a Rudyard Kipling által Nagy Játzmának nevezett, a közép-keleti érdekérvényesítésért folyó nagyhatalmi ádáz tusát. Afغانisztán északról a dél felé előrenyomuló cári Oroszország, délkeletről pedig a Brit Birodalom nyomása között órlódott. „Országom olyan, akár egy kecske

két oroszlán közt, vagy mint egy búzaszem a két hatalmas malomkő között” – írta memoárjában az akkori uralkodó.

A nemzetközi alkufolyamatoknak megfelelően nagyjából ekkor, 1887 és 1895 között születtek meg a mai Afganisztán államhatárai. Északon az Oxus, vagyis Amu Darja folyó választotta el a bukhari orosz protektorátust az olykor erre leselkedő brit csapatoktól. Északkeleten kialakították a Vakhan-folyosót, egy keskeny, a ma forrongó kínai Hszincsiang tartománnyal közös, alig 76 kilométernyi határt, hogy ezen a szakaszon is mintegy ütközőövet teremtsenek az északról és délkelet felől nyomuló nagyhatalmak között.

A britek korábban háromszor próbálták indiai gyarmatukat erőnek erejével Afganisztán felé bővíteni, az oroszok is nyomást gyakoroltak rájuk. A brit csapatok mindháromszor súlyos vereséget szenvedtek. A külföldi betolakodók ellen akkor is összefogó afgánok rendre kiverték őket ősi földjükről. A (történelmi haladástól is) független Afganisztán mindmáig megmaradt.

Az ország keleten és délen Sir Mortimer Durand brit „főúr” által 1893-ban mesterségesen meghúzott határvonala azonos nyelvet beszélő, azonos vallású, azonos etnikumú népcsoportokat, a pastunokat metszette ketté. Ezt a „mi Trianonunkra” emlékeztető törésvonalat a legkülönbözőbb kabuli kormányok azóta sem ismerik el hivatalos – immár afgán–pakisztáni – államhatárnak. A Brit India szétdarabolásakor kreált Pakisztánban, ahol mindmáig él egy „Nagy Pastunisztán” létrehozása miatti aggodalom, ma is jó két-

szer annyi pastun él, mint az afgán szomszédvárban. Soha be nem hegedő sebek.

Birodalmak temetője

A közép-ázsiai monarchia idején a társadalom és a gazdaság is erősen megőrizte régmúltbeli feudális örökségét. Például csak az utolsó király, Zahir Sah uralma idején elfogadott 1964-es alkotmány tette lehetővé a pártok alakítását.

Ekkor született az a baloldali, soknemzetiségű Afganisztáni Népi Demokratikus Párt, amely a királyságot megdőntő Daud herceg – mellesleg az uralkodó unokatestvére és egyben sógora – 1973-as puccsánál asszisztált, majd az őt likvidáló 1978-as „áprilisi forradalom” főszereplője lett. De ne szaladjunk ennyire előre. Egyébként a pártokkal időközben ismét adós a modernitástól újra elszakadó Afganisztán.

A hadak útján fekvő közép-ázsiai állam szuverenitásán akkor esett megint jelentős csorba, amikor 1979-ben a Szovjetunió fegyveres erői próbáltak – mifelénk is jól ismert – „testvéri segítséget” nyújtani az általuk támogatott afgán baloldali párt kudarcos társadalomátalakító kísérletének. Mindhiába. Az örök rivális Pakisztánból kiinduló, az ottani titkosszolgálatok támogatta mudzsáhed csoportok, intenzív nyugati (mindenekelőtt amerikai) fegyverellátással szorongatták a belső frakciós küzdelmekről terhelt balos rezsimet.

Alig tíz év után, mintegy a szovjet szétesés előfutáraként a Vörös Hadsereg kontingense kénytelen volt visszavonulni. Azóta emlegetik Afganisztánt a birodalmak temetőjeként. Pedig még hátravolt egy

véres polgárháború a felülkerekedő mudzsáhed frakciók között, majd 1996 és 2001 között a szélsőséges tálibok első rémuralma.

Ekkor a radikális iszlamisták megnyitották országukat a még szélsőségesebb dzsihadista szerveződések (mint például a terrorcselekményekkel terhelt al-Káida) előtt. A bebocsátott új szövetségesek innen szervezhetők meg Oszama bin-Láden vezetésével a különböző nyugati célpontok, mindenekelőtt a New York-i ikertornyok elleni akciósorozatot.

A bosszú nem maradt el. „Ellentámadása” során az amerikaiak vezette koalíció elsöpörte a tálib rendszert, és visszaszorította szülőhelyére, Pakisztánba. Ekkortól újabb – ezúttal nyugati típusú társadalmi modell – átplántására tettek kísérletet. A béke megteremtésére, majd a tartományok újjáépítésére a jelek szerint csakis a nyugati katonai jelenlét jelenthetett garanciát (benne később több száz magyar katonával). Kevés sikerrel.

A szomszédvárból újjáéledő tálibok „megörökölt” amerikai fegyvereket is az új benyomuló koalíció ellen fordították. A demokratikusnak vélt kabuli rendszer képtelen volt megszervezni magát. A nyugati pénzekből fenntartott Hamid Karzai, majd Abdul Gani vezette kormányzat nemcsak korruptnak bizonyult, hanem a fokozatosan fölerősített biztonsági erők fenntartására is képtelen volt.

Az áldozatok száma (köztük természetesen a kormánycsapatokat segítő nyugati erőké is) egyre nőtt. Az elődeitől eltérő, ki- és beszámíthatatlan külpolitikát folytató Trump-kormány 2020 kora tavaszán bejelentette, hogy kivonja összes

csapatát a megnyerhetetlen háborúból. A katarai Dohában megalkudott a tálibok mérsékeltabb képviselőivel, anélkül, hogy a radikálisok által Amerika bábjaként elítélt kabuli kormányzövetségeiket bevonták volna a tárgyalásokba. A Trumpék helyére lépő Biden-adminisztráció aztán tavaly nyáron kissé elhamarkodottan nekilátott a sietős levonulásnak. (Ez természetesen egyet jelentett az összes szövetséges külföldi erő hazatérésével.)

A szovjetek sugallta „forradalmasító” eszmék gyakorlatilag éppúgy elhaltak az afgán ugaron, mint a nyugati típusú demokrácia elültetésének meddő kísérlete. Így értünk a mába. A malomkövek megmaradtak, de a búzaszemek fogytán!

Ne bízd a farkasra,

hogya a nyájadra vigyázzon!

A fokozatosan előretörő tálibok bedarálták az országot, majd augusztus idusán puskalövés nélkül elfoglalták Kabult. Abdul Gani előző elnök sietve az Emírségekbe távozott. Csupán a töredéknyi Pandzsír-völgyben maradt némi fegyveres ellenállás, amely azóta is alig hallat magáról.

A hatalomba visszatért radikális iszlamisták igyekeztek szebbik arcukat mutatni a társadalom – és főleg a külvilág – felé. Ígértek fűt-fát, a korrupció fölszámolását, gazdasági fölemelkedést, sőt korábbi terrorjukat fölülrva az emberi jogok betartását. Ám az amerikai kihátrálás korántsem járt együtt az új kabuli rezsim hitelesítésével. Sőt, a nyugatiak nemhogy hiteleket nem adnak a táliboknak, hanem például az Afgán Központi Bank Washingtonban őrzött 9,4 milliárd dollárra becsült devizakészletét is befagyasztották.

A tálibok hatalomra jutása óta eltelt fél esztendőben a helyzet dráma-ira fordult. Hiszen elapadtak a segélycsapok, amelyek a Nyugat-barát rendszer közkiadásainak háromnegyedét adták. Az afgán gazdaság mintegy felére töpörödött.

Szegény embert az ág is húzza: az amúgy is sivár, hegyvidékes, kevés termőterülettel rendelkező országot évtizedek óta a legsúlyosabb aszály is sújtja. A vidéki lakosság jelentős része kénytelen volt parlagon hagyni, sőt elhagyni földjeit. A tálibok elől menekülők láttán a szomszédos országok, hol átmenetileg, hol tartósan, lezárták határukat. Akadozik a városok, köztük az ötmillióra duzzadt Kabul ellátása. Az árak az egekbe szöktek. Akkor a pénzromlás, hogy még a helyi valutával, afgánival bőven rendelkező cégeknek sem érdemes azt jelenlegi árfolyamon dollárra váltani, így import-szükségleteiket sem tudják fedezni.

Az ENSZ is megkongatta a vészharangokat – a legnagyobb humanitárius katasztrófától tartanak. A világszervezet becslései szerint eddig soha nem látott országsegélyre, több mint ötmilliárd dollár lenne szükség csak ahhoz, hogy lélegeztetőgépen tartsák a legyengült, éhező szervezetet. Ebből 4,4 milliárd kellene az afgán nép élelmiszer- és egészségügyi ellátásának biztosításához, további 623 millió pedig a menekültek istápolására.

Ha ezek az erőfeszítések kudarcba fulladnak, az ENSZ menekültügyi főbiztosa, Filippo Grandi azzal riogat, hogy „jövőre már 10 milliárd dollárt kellene összekérezniük”. A nyugati fővárosokban tartós a fontolgatás: hogyan lehet humanitárius adományaikat-támogatásukat a tálib kormányzat legitimálása nélkül és azt a segélyek elosztásából kiszorítva eljuttatni a rászorulókhöz. Csordogál a gyorssegély, de legalább olyan gyorsan szorul a hurok.

A legóvatosabb becslések szerint 12,5 millió afgán nem jut normális élelmiszer-ellátáshoz. Riasztóbb adatok szerint az afgánok túlnyomó része tartósan alultáplált. Csak az idén legalább 4,7 millió lehet az éhhalálra ítélték száma. A gyermekek állapota kétségbeejtő.

És minderre ráakódik a koronavírus pusztítása. Sokan maradnak távol munkahelyüktől – ha még van. Az utóbbi időben, pénzszűkében, a tálib kormány is olyan kényszerintézkedést hozott, hogy országszerte mintegy negyvenezer közalkalmazottat tíz kiló gabonával csábítson vissza a létfontosságú intézményekbe. Ennek átmeneti terményfedezetét még az előző kormányának nyújtott indiai támogatás biztosítaná – igencsak záros határideig.

Nem a nép ópiuma!

A kabuli rezsím főleg az öböl menti iszlám államok, kivált Szaúd-Arábia pénzügyi alamizsnájára számít.

A kiéhezettett gazdaság ezer sebből vérzik. A húsba vágó élelmezési válság mellett hosszú távú beruházásokra vár az úthálózat, az egész infrastruktúra – az energiaellátástól a távközlési hálózatiig. Az általános szegénység a népesség több mint négyötödét érinti, a munkahelyek 85 százaléka nem látszik biztosítottnak. Egyszóval továbbra is csak a bizonytalanság biztos.

Mindebből következően a határon kívül és belül is óriásira nőtt a kényszerűen földönfutók száma, akiknek hullámai középtávon az európai határokig sodródhatnak. Ennek fő teherviselője – akár a szovjet katonai jelenlét idején – a két nagy szomszéd, Pakisztán és Irán volt. De az egész közép- és közel-keleti térség konfliktusai elől nyugat felé menekülők miatt Törökország is kiteheti a „megtelt” táblát. A szomszédos közép-ázsiai posztszovjet köztársaságok – néhol orosz katonai segítséggel – igyekeznek „elhatárolódni” a növekvő iszlamista fenyegetéstől és attól, hogy az afgán kábítószer-kereskedelem legfontosabb tranzitútonaivá váljanak.

Mert hiába ígérték a tálibok – egyébként nem először! – a máktermesztés és az ópiumtermelés letörését, a világ heroinellátásának forrásvidékét 85 százalékban itt kell keresnünk. A nyugati katonák, megjelenésük után, kezdetben még megpróbálkoztak a mákföldek fölperzselésével, majd a helyi hadurak ellenállásába ütközve, inkább igyekeztek megalkudni azok korlátozott létevel, a csempészatok valamelyes kontrolljával. Hiszen ne feledjük, hogy a végtermék, a heroinfogyasztás és az ebből származó gondok megszenvedője éppen a „fejlett világ”.

A klímaturó mákot egyre kiterjedtebb területeken termesztik. Bár az ebből származó hasznót a kereskedőhálózatok, feldolgozók és drogcsempészek fölőzik le, a munkálatokat végző parasztoknak így is hagyományosan sokszor nagyobb jövedelmük származhatott ebből, mint ha – a sáfránytól a gránátalmáig – más kultúrákkal próbálkoztak volna. Így van ez hosszú ideje.

A kés nem vágja el a saját nyelét

A tálibok nem véletlenül ígérték, hogy hatalomra jutásuk révén béke köszönt majd az országra. Addig ugyanis túlnyomórészt az ő akcióik fokozták a feszültséget (öngyilkos merényletek, házilagosan készített robbanószerkezetek stb.). Csakhogy az új kabuli kormányban már éppen a legradikálisabbnak mondott szárnyuk, a Hakkani-hálózat viszi a prímet. Már a nyugati jelenlét alatt is az ő számlájukra írták a legvéresebb atrocitásokat. Mifelénk is ismert kifejezéssel egyfajta igazi radikális iszlamista „háttérhatalommá” váltak.

Fél éve viszont az egykori mudzsahedekből kinőtt szélsőséges szerveződés jelenlegi vezetője, az apja örökébe lépett Sziradzuddin Hakkani tölti be a belügyminiszteri tiszteket. Legközvetlenebb rokonai kulcspozíciókat kaptak a távközlési és informatikaitól a felsőoktatási tárca vezetőjéig. Többségük a rá kitűzött jelentős vérdíjjal régóta szerepel az amerikai FBI legkeresettebb bűnözőinek listáján.

Volt olyan hír is, hogy egyikük a kormány épületében szabályos ökölharcot vívott a tálibok korábbi katari főtárgyalójával, a mérsékeltnek mondott Baradar molla miniszterelnök-helyettessel. Orosz

jelentések szerint az elnöki palota, az Arg egy részét a Hakkani-hálózat vonta ellenőrzése alá, ide csak az ő külön engedélyükkel lehet belépni. Egyből felöltlik: lehet, hogy ez már Hakkanisztán? Pedig ahogy errefelé mondják: a kés nem vágja el a saját nyelét.

De akkor kik állhatnak az újabb véres merényletek mögött? Korábban a szélsőséges erők szinte egymást megelőzve igyekeztek magukra vállalni a felelősséget a „megtorló akciókért”. Tény, hogy Afganisztánban már a tálibok visszatérése előtt ismét megerősödött az „Iszlám Állam” terrorista hálózata. Miután kiszorították őket iraki vagy szíriai területeikről, sokan visszatértek. Mellettük a tálibok soraiban is akadtak, akik kormányzatuk ígért intézkedéseit túl puhának, megalkuvónak tartották, így csatlakozhattak ezekhez a még radikálisabb csoportokhoz. Hiába jelentette be az óév végén a hivatalos tálib szóvivő, hogy országukban már nem léteznek az „Iszlám Állam” vagy az al-Káida erői, a gyakori merényletek és robbantások az ellenkezőjéről tanúskodnak.

Az elégedetlenség pedig nőttön nő. A tálibok mérsékeltebbnek előfeltételezett kormányzata eközben semmit sem tart be eredeti ígéreteiből. Újabb országglásuk kezdetén bejelentették, hogy széles körű, befogadó, minden réteget magába foglaló kormányt alakítanak. Azóta is „ideiglenes” kormányukban női tárcavezető egy sincs. A kabinetbe végül szinte kizárólag szunnita pastunok kerültek – egy-két nemzeti kisebbségi jelentheti a gomblyukba kitűzött szegfűt. (Az Iráni Iszlám Köztársaság ezért máig sem ismeri el a tálib kormányzatot.) Az orosz sajtóban a táli-

bok valamennyi említésekor zárójelben hozzátesszik, hogy a föderációban betiltott szervezet. Ám Moszkvában, csakúgy mint Pekingben, többször megfordultak a kabuli kabinet képviselői. Mintha a Nagy Játzmát – akár új szereplőkkel – ma is színre vennék a világpolitika porondján.

Új közerkölcsök, régii közrendészek

A hatalomra jutó tálibok menten bejelentették, hogy újjászervezik a fegyveres erőket, a belbiztonsági szervezeteket, amibe elvárják az előzőekben szolgáltakat. Persze némi vallási átképzés után. Megtorlások nem lesznek. Ehhez képest a folyamat akadozik, az előző rendszer tisztjeivel tucatszám számolnak le.

Megígérték, hogy nem lesznek túlkapások, biztosítják az emberi és szabadságjogokat. Ám fölülbírálандónak sejtetett előző rezsimjükhöz hasonlóan durván korlátozzák a nők jogait. A hölgyek túlnyomó többsége nem dolgozhat, a lányiskolákat (az elemiken kívül) bezárták. „Átmeneti jelleggel” – hajtogatták szóvivőik, amíg biztosítják a fiúk és a lányok szigorúan elkülönített oktatását, az utóbbiak esetében kizárólag nőtanárok bevonásával. Csakhogy „az ehhez szükséges infrastruktúrát” meg kell(ene) építeni.

A szabad sajtó fokozatos bedarálása is a szebbik nem eltiltásával kezdődött. A női műsorvezetőket számúzték. Néhányan, kizárólag hajukat fedő hidzsáiban, maradhattak. Országszerte a korábban működött médiumok csaknem felét már tavaly bezárták. A női újságírók 84 százaléka munkanélkülivé vált. Az elmúlt hetekben megtiltották olyan szappanoperák és műsorok sugár-

zását a tévében, amelyekben női színészek játszanak. A sajtómunkások mindennapi gyakorlatának szabályozására életbe léptették „11 parancsolatukat”. A feldolgozandó témákat előre egyeztetni kell az illetékes minisztériummal, az elkészült anyagokat közzétételük előtt kötelező jóváhagyatni.

Néhol még abszurdabb intézkedésekkel tetézték a nemek egyenlőtlenségével kapcsolatos előítéleteiket. Lányok-asszonyok csak közeli férfi rokon kíséretében tehetnek meg 72 kilométernél (!) hosszabb távot Afganisztánban. Előírták azt is, hogy a sofőrök csak hidzsábot viselő nőt vehetnek föl, egyúttal felszólították az embereket, hogy ne hallgassanak zenét az autóban. A tánc és a zene már előző kormányzásuk idején is szigorúan tilos volt. Az iszlámba ütköző „bálványok” gyanánt lefejezik a kirakati babákat, a korábbi smin-kelt női reklámarcokat már a kezdet kezdetén lemázolták. A nőket jó pár tartományban a közfürdőkbe sem engedik be. Pedig a cudar téli hidegben a hammam volna az egyetlen lehetőségük, hogy meleg vízben megmosakodhassanak.

A helyi kisemberben újra felötlik: éretlen szőlőből is lehet még mazsola, de mazsolából szőlő – soha!

Minderről az „erények előmozdításáért és a bűn megelőzéséért” felelős minisztérium gondoskodik. Ennek

az erkölcsrendészetnek a martalócai már negyed századdal ezelőtt is a legdurvább eszközökkel toroltak meg minden kihágást. A régiúj Iszlám Emirátus eközben megszüntette a megbékélési és a parlamenti ügyeket felügyelő minisztériumot, fölöszlatta a 2006-ban létrehozott független választási bizottságot és a voksolás tisztaságáért felelős testületet. Semmi kétség, itt egyhamar nem fenyeget szabad választások „liberális flanca”.

Afgánok tömegei a lábukkal szavaznak. A külvilág egyelőre aggódik – és kivár. A létfontosságú segítség akadozik. Afganisztán beszorult a geopolitikai útkereszteződésbe. Irán és Pakisztán – akár a menekültek száma miatt is – fölöttébb óvatos. A szomszédos posztszovjet köztársaságok a radikális iszlám (és a kábítószerek) terjedésétől tartanak. A nagyhatalmak ugyan mindig is rendkívüli érdeklődést mutattak a mérhetetlen helyi nyersanyagok iránt, de a közbiztonság eddig lehetetlenné tette a kiaknázásukat.

Afganisztán magára maradt. De mi lesz az „otthonukba szakadt” tízmilliókkal? Lassan fél évszázada tartó áldatlan állapotok után marad a létbizonytalanság. A jelenlegi helyzet sem ígér nyugalmat, békességet. Ahogy a helyiek aggodalommal mondják: az öszvér akkor is ugyanaz marad, ha cserélik rajta a hámot.

A jó társadalom

Takáts József mesteri filológusi, eszmetörténeti kötete tizennégy egymáshoz kapcsolódó, de nagyjából részben egyenként már publikált dolgozatot tesz közzé, amelyekben Jászi Oszkár 1919-ben kezdődő, 1947-ig tartó életrészeinek politikai nézeteit mutatja be. Jászi egyetlen könyvét érinti közvetlenül, az 1919-ben Bécsben készült, nem teljesen befejezett, életében kiadatlan, hagyatékából az 1980-as évek elején előkerült, Anti-Marxként is emelgetett művet. Ez először 1983-ban Párizsban jelent meg a Magyar Füzetek kiadásában *Marxizmus vagy liberális szocializmus*, majd 1989-ben már itthon, *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel. Jászi politikai nézeteit Takáts József, e kötetet nem számítva, alkalmi írásai, recenziói, levelei, naplóbejegyzései, beszédei alapján követi nyomon. A források következménye, hogy Jászi véleményét többnyire a mások írásaira reflektálás helyzetében mutatja fel az elemzés.

Takáts jelzi, nem kutatott a New York-i Columbia Egyetemen őrzött Jászi-irathagyatékban, vagyis – mondja – számít rá, hogy a politikai nézetek megítélését más kutatók munkája módosítja. Ugyanakkor az olvasónak nincs hiányérzete, a szerző a szerteágazó eszmetörténeti források, természetesen a kiadott Jászi-írások és -irodalom mellett támaszkodott az itthon fellelhető, publikálatlan Jászi-levelezésre, olaszországi kutatásaira, a müncheni Borsody István-hagyatéokra. Sokszor

aprólékos filológiai, elemző munkával tárja fel a Jászi-megnyilatkozások szellemi, kapcsolati környezetét, éri el, hogy a tanulmányok puzzle-darabjaiból homogén kép álljon össze.

Fontosnak tartja a szerző kiemelni: a mai magyar szellemi nyilvánosság Jászit szinte kizárólag a 20. század első két évtizedében (vagyis 45 éves koráig) végzett tevékenysége, ekkor publikált írásai, illetve emigrációs évtizedeiből a századelő megnyilvánulásainak meghosszabbításaként felfogható dolgai alapján ítéli meg, holott aktív élete nagyobb részét az 1919 utáni emigrációban töltött szakasz tette ki (1957-ben, 82 évesen hunyt el). Vagyis a könyv közvetett szándéka, hogy teljesebbé váljon a szellemi portré.

A mű egyik erénye, hogy világossá teszi, milyen kevésbé használhatók az igényes gondolkodók nézeteinek jelzésére a leegyszerűsítő címkék. Egy az Egyesült Államokban 1940-ben megjelent manifesztum és Jászi kapcsolatáról szóló tanulmányban, a heterogén eszmerendszerről írva Takáts idézi Daniel Bellt: „[...] gazdasági kérdésekben szocialista, politikaiakban szabadelvű, kultúrában pedig konzervatív nézeteket vallok.” Ehhez a maga nevében hozzászól: heterogén a mű „[...] de nem rendszertelenül az, s nem jobban, mint maga a normál emberi gondolkodás”. Mindez a manifesztum előmunkálataiban részt vevő, de annak elemeit bíráló Jászi Oszkára is áll.

Liberális szocializmusnak Jászi nevezte a maga nézetrendszerét, de

a szemlélet meghatározó vonásai és a szókapcsolat nem tőle erednek, a korszak számos komoly gondolkodója tartotta magát liberális szocialistának – mint az Takáts könyvéből is kitetszik. A nézet nem vált kanonizált elképzeléssé, meghatározó irányná, híveinek elképzelése számos kérdésben eltért ugyan, de a kontúrok világosan kirajzolódtak: a szabadság (a nyugati demokráciák) és az igazságosság (a szocialista törekvések) szempontjait kívánta összeilleszteni. Szigorúan magántulajdon- és piacpárti volt, az individualizmus híveként elutasította a kollektívizmust, az igazságosság jegyében tételesen tiltani kívánta a munka nélküli jövedelemszerzést, a piaci verseny monopóliumok általi torzítását. Ugyanakkor egyértelműen szemben állt a marxizmussal, egyebek között mert központi, állami tervezésre épülő gazdaságirányítás származott belőle, ami szükségszerűen diktatúrához vezető rendszert teremt. A liberális szocializmus a gondolkodás, a sajtó, az egyesülés szabadságának híve volt, elkötelezett a többpárti politikai versengés, az önkormányzatiság, a valódi szövetkezetek mellett. A kötet egyik tanulmánya Jászi véleményét elemzi Walter Lippmann *The Good Society (A jó társadalom)* című, 1937-ben megjelent munkájáról. Itt indokolt megjegyezni: Jászi 1919-es könyvének egyik fejezete címe szintén *A jó társadalom*. Azért érdemes idézni Jászi Lippmannhoz írt leveléből, mert frappánsan foglalja össze saját nézeteit. Értelmezése szerint Lippmann végső célja, amivel egyetért „egy olyan társadalom, amely egyformán távol áll a mai kapitalizmustól és a marxi szocializmustól;

amely támogatja a munkán alapuló magántulajdont – azaz a szabadságot –, és felveszi a harcot a »munka nélküli jövedelem« minden fajtája ellen, származzék bár monopóliumból, szerencsejátékból, erőszakból vagy csalásból.” Hiányolja viszont – ahogy fogalmaz – egy harmadik út lehetőségének főbb vonásait, így a nagybirtokok végleges felszámolását a világ minden részén, a védővámok megszüntetését, a szövetkezeti mozgalom céltudatos előmozdítását.

A 19. század második fele óta létrejött, modernnek nevezhető politikai rendszerek, a maguk tökéletlenségével vagy egyenesen tudatos antihumánus vonásaikkal újra meg újra arra inspirálnak embereket, hogy keressék: hogyan lehetne jobb berendezkedést kitalálni. A kritikus értelmiségiek által konstruált, közkeletűen harmadikutasnak nevezett megoldásokra (mint látható, Jászi is használta a sajátjával rokon nézetekre ezt a terminust) indokoltan lehet azt mondani, hogy sokszor mintha egy önkiszolgáló boltban mozognának, kiválasztják a különböző mechanizmusokból a nekik tetsző elemeket, és ezekből az össze nem illeszthető darabokból szerelnék össze a jónak gondolt berendezkedést. Takáts idézi Franz Oppenheimernek, a liberális szocializmus egyik legfőbb teoretikusának szavait, aki a ponty és a házi nyúl keresztezéséből származó új állathoz hasonlítja nézetrendszerét. Ugyanakkor az esetek egy részénél, így Jászinál is, az intellektuális igényességet, a megalapozott és inspiráló kritikai szempontokat, a működő rendszerek javítására is alkalmazható elképzeléseket nyilván indokolt megkülönböztetni az álmodozásoktól, a csak

pillanatnyi szempontokat képviselő populizmustól, az autokratikus, diktatórikus „megoldásoktól”. Itt érdemes megjegyezni: a szovjet típusú gazdasági rendszer reformálására, a tervutasításokat felváltó áru- és pénzviszonyokra építő elképzelések nem kapcsolódtak a két háború közötti liberális szocialista nézetekhez. Nagy jóindulattal lehet talán a hiányzó érintkezés ellenére a humanizálás és optimalizálás, az emberarcú szocializmus hatvanas években emlegetett szándékát némileg erőltetetten rokonítani a szabadság és igazságosság összehangolásának harminc évvel korábbi igényével. Nemcsak a reformerek szimpla ismerethiánya áll a távoli előzmények felejtése mögött, hanem az is: a liberális szocializmus elkötelezetten szovjetellenes volt, kimondottan elutasította a marxizmust, márpedig az ilyesmi összeegyeztethetetlennek látszott a „létező szocializmus” megreformálásával.

Takáts könyvének fő erénye Jászi 1919 utáni gondolatainak sokoldalú, igen árnyalt bemutatása. Az olvasó, ha van erre hajlama, Jászi terjedemesebb műveinek ismeretétől vagy 1919 előtti tevékenységének megítélésétől függetlenül, önmagában e kötet alapján is tisztelheti a világra reflektáló és egyúttal önreflexív „főhóst”. Jászi gondolkodása jellemzőseként érdemes idézni *Eötvös József a XIX. század uralkodó eszméiről* szóló művéről egy magyarországi barátjának 1935-ben írt levelét, amit Takáts könyve szintén önálló tanulmányban elemez. „[...] azt hiszem, hogy a becsületesség azt parancsolja – írta Jászi –, hogy kérlelhetetlen kritikát gyakoroljunk úgy a kapitalista, mint a bolsevik kizsákmányo-

lással szemben, úgy a bank-, mint a bürokrata kapitalistákkal szemben, s ha nem is vagyunk képesek egy jobb utat mutatni, legalább buzdítsuk az utánunk következőket arra, hogy kutassanak és keressenek.”

Jászi, mint ismert, elkötelezett demokrataként, a Habsburg Monarchia kritikusaként, az őszirózsás forradalom után vállalt szerepével írta be nevét a magyar történelembe. Politikai és intellektuális bátorságát is mutatta, hogy már 1919 májusában radikálisan szakított a Tanácsköztársasággal, emigrációba vonult – ekkor még nem tudta, hogy végleg. Élesen elutasította a Horthy-korszak berendezkedését is, nem személyes okok miatt, mert például Trianon egyik bűnbakjaként rágalmazták, hanem elvi alapon, a rendszer természetete miatt. Mindenesetre Magyarországra még látogatóba sem térhetett haza. Itthoni barátaival csak levelezés útján tartott kapcsolatot, bár néhány írása periferikus folyóiratokban megjelenhetett. Mindez nem tárgya Takáts könyvének, itt csak azért érdemel említést, mert mindez ott húzódik liberális szocializmusa háttérében. Mindeközben Jászi szisztematikus gondolkodóként állt szemben a marxizmussal, a bolsevizmussal, a szovjet berendezkedéssel. A regnáló kapitalizmus kritikusaként is rendkívül hamar világosan látta a kommunista rendszerből következő borzalmak lehetőségét. Az állami gazdaságirányítást egyébként olyannyira veszélyesnek tartotta, hogy akkor már amerikai állampolgárként, Rooseveltnél elnök iránt érzett politikai szimpátiája ellenére – mint az Takáts József könyvéből kitűnik – rendkívül aggályosnak látta a New Dealt és minden központi

tervezést felidézõ elképzelést. Az kevésbé meglepõ, hogy az olasz fasizmus és a náciizmus elborzasztotta, Európa változásának az iránya miatt, a könyv számos idézetébõl is kitetszõen, rendkívül keserûvé vált. A kötet érinti, hogy valószínûleg az elsõk között, jóval a szovjet–német megneemtámadási egyezmény elõtt, még az éles szembenállás idõszakában felismerte a náci és a szovjet rendszer sok tekintetben hasonló vonásait, szintén az elsõk között használta e vonásokra a totalitarizmus kifejezést.

Takáts József kötetének utolsó írása Jászi 1947. októberi budapesti elõadását elemzi. Az elõadó közel harminc év után elõször járt Magyarországon, ugyanakkor sokan érezték, hogy utoljára is. De a személyes elemén túl is kivételes volt a pillanat, még a vasfüggöny végleges lezáródása elõtt, de a kékcédulásnak neve-

zett választás után, amikor Jászinak – mondja Takáts – már „lesújtó véleménye volt a magyar demokrácia esélyeirõl”. Itt csak ezt emelem ki ebbõl a beszédbõl, hogy az elõadó egyebek között kifejtette, a korszakot jellemzõ politikai jelenségek miatti felelõség nem hárítható egyszerűen Hitlerre, mert Hitler is a nemzetközi bomlás, a civilizáció 19. század közepével kezdõdõ válságának, a kategorikus imperatívuszok évszázados rendszere összeomlásának a terméke. Meggyõzõ Takáts véleménye, miszerint ez az utolsó hazai megszólalás Jászi megíratlan fõmûve tartalmi kivonatának, összefoglalásnak tekinthetõ, egészében elmozdulásnak a liberális szocializmus felõl a szocialista elemeket is képviselõ liberalizmus felé.

Takáts József: Jászi és a liberális szocializmus. Eszmetörténeti tanulmányok. Osiris, Budapest, 2021. 312 oldal, 2980 Ft.

Kőríz Imre

Babérlevél-osztályozás

A legendák, tévesztések, torzulások alighanem a kulturális képzõdmények természetes velejárói: nem emlékezhet pontosan mindenki mindenre. Egyes dolgokat ráadásul eleve rosszul jegyzünk meg, míg másokat rosszul tanítanak, és az is elõfordul, hogy fel sem tűnik, hogy valamit nem értünk, illetve félreértünk. Még az is lehet, hogy a jelenségnek hálózatelméleti oka van, vagy más tudományágból kölcsönözve képet: a tudás olyan, mint a hó, amennyiben bármilyen energifajta maradékta-

lanul hõvé alakítható, de a hó csak részben, mindig veszteséggel alakítható át másfajta energiává.

„Isten áldd, meg a magyart / Jó kedvvel, bõséggel” – mennyi tévedés, a nemzeti önkép micsoda torzképszerû elrajzoltságai virágoznak ki ebbõl a minden kilencévesnél idõsebb magyar által ismert sorpárnak a félreértésébõl. *Értjük vagy félreértjük a költõ szavát* címû kötetében hiába vetette fel Martinkó András, Kőlcsey kritikai kiadásában hiába olvashatjuk, hogy a „jó kedv” az áldás

önkéntes, szíves, nagylelkű voltára utal (ahogy a Bibliában áll: „a jókedvű adakozót szereti az Úr” – vagyis nem azt, aki úgy ad, mintha a fogát húznák), a bőség pedig ugyancsak az áldásra vonatkozik, mármint hogy Isten ne fukar kezekkel, hanem bőségesen mérje. Nem, minden hiába. Míg él nemzet e hazán, milliók fogják úgy olvasni vagy idézni a *Himnusz* első sorait, mintha Kölcsey azt szorgalmazná, hogy Isten segédével kivilágos kivirradtig folyjon a hejehuja, mégpedig kolbászból készült kerítéstől övezve. Sose halunk meg, de addig is együnk-igyunk, legyen prolongálva – Anonymusszal szólva – a magnum aldumas.

Emlékszem, 2000. augusztus huszadikán a *Nők Lapja* élvonalbeli középkorásztól közölt ünnepi cikket Szent Istvánról, amelyben Szent Imre herceg vadászbalesetéről is szó volt. Ugyanebben a számban, egy másik írásban, futólag a lap egyik szerkesztője is érintette a témát, aki az alternatív narratívák – ne féljünk ettől: az alaptalan képzelgések – iránti fogékonyságának megfelelően jelezte, hogy szerinte merényletről volt szó. Máig feledhetetlen a főszerkesztő reakciója – amelyet egy kedvenc lapja részéről bizonytalanságban hagyott, tanácstalan olvasó levele váltott ki belőle –: „Máskor egyeztessenek a szerzőink.”

A dolog a maga anekdotikus voltában érdeklődésre szinte nem is tarthatna számot, csakhogy felidéz egy újabb keletű eseményt. Mint ismeretes, decemberben az Aranybulla kiadásának 800. évfordulójára időzített, *Királyok és szentek – Az Árpádok kora* címmel márciusban nyíló, nagyszabású nemzetközi kiállítás megvalósításának és a katalógus

szerkesztésének a feladatait Kásler miniszter indoklás nélkül, tollával egyet vonva a jelentéktelen Nemzeti Múzeum szakembereitől a már annyiszor bizonyított Magyarágkutató Intézetre ruházta át. A döntés elleni tiltakozást huszonöt történész írta alá, köztük az a medievista is, aki annak idején a szakszerűség és a dilettantizmus soha meg nem valósult *Nők Lapja*-s egyeztetésében volt érintve. Ma mindenesetre világosan látszik, hogy a miniszterénél mennyivel több stílus, nagyvonalúság, hányaveti kellem volt a főszerkesztő asszony reakciójában.

Néhány éve látott napvilágot egy kutatás, amelyből kiderült, hogy az ugyanolyan márkanév alatt, sőt azonos csomagolásban forgalmazott fűszerek nem egyformák Ausztriában és Magyarországon, babérlevélből például satnyábbak, sápadtabbak, töredezetebbek jutnak krumplifőzelékeinkbe, mint a megfelelő osztrák csuszpájkokba. A kulturális emlékezet lassan őrlő gépezete is eredményez selejtet, töredezett babérleveleket, ahogy tiszta búza közé is keveredhet ocsú. A kultúra efféle babérleveleit tehát időről időre érdemes minőség-ellenőrzésnek alávetni, szükség esetén kimutatva, hogy egyik vagy másik tétel tisztításra szorul, vagy akár azt, hogy nem is alkalmas emberi fogyasztásra.

A műfaj nem ismeretlen. Martinkó már említett könyve mellett ilyen Gyapay Gábor, Megyer Szabolcs és Ritoók Zsigmond *Ki mondta, miért mondta?* címmel 1989-ben valószínűleg gyerek olvasóknak szánt, de minden korú érdeklődő számára hasznos kis könyvecskéje, amelyből kiderül például, hogy Caesar valószínűleg sose mondta azt, hogy

„Et tu, mi fili, Brute!”. Erre nézve ugyanis nincs semmilyen antik bizonyíték, viszont a mondat nagyon úgy néz ki, mintha egy latintanár találta volna ki a vocativus, a megszólító eset minden lehetséges formájának a szemléltetésre. (Shakespeare darabjában ennyi szerepel: „Et tu, Brute!”) Németh György 2002-ben írt legendaoszlító könyvet – *Karthágó és a só* –, amelynek alcíme egyben tárgymegjelölés: *Az ókortörténet babonái*. A címben a lerombolt Karthágó rómaiak általi beszászáról van szó, amelyre valójában sosem került sor. 2010-ben Hahner Péter száz tételt gyűjtött össze a történelemből, az ember származtatásától a sótlan Karthágón át a második iraki háború okaiig *100 történelmi tévhit, avagy amit biztosan tudsz a történelemtől – és mind rosszul tudod* címmel, amit egy évre rá az *Újabb 100 történelmi tévhit...* című kötet követett.

Milbacher Róbert *Legendahántás* című könyvének alcíme *50+1 tévhit a magyar irodalomban*. Ez egy kicsit félrevezető. Amikor a kezembe vettem a könyvet, kissé elcsodálkoztam, látván, hogy csak a 19. századi klasszikus magyar irodalom körére szorítkozik. Azon belül is a század első felére, legalábbis azokra a szerzőkre, akiknek a pályája már a szabadságharc előtt elindult. A rendkívül igényes kialakítású, képekkel – nem egyszer színes képekkel – gazdagon illusztrált, több betűszínt és a főszövegen kívül kisesszényi képaláírásokat és tartalmas széljegyzeteket használó, a jobb mai tankönyvek világát felidéző kötet így is nagyon gazdag. A rövid *Előszó* után, amely feltárja a karanténna és a Facebooknak a könyv létrejöttében játszott szerepét, a legendák hántá-

sa még tulajdonképpen a 18. században kezdődik.

A Facebookon ringott bölcső mindenekelőtt a szöveg érdekes témaválasztásain, olykor kissé hatásvadász címein és az olyan szemléletű megfogalmazásokon látszik, mint amikor a gnómából „amolyan korabeli Twitter-bejegyzés”, Ganümedészből Zeusz „szexrabszolgája”, Aranyból „egyfaja recycling matador” lesz, aki módszeresen újraértelmezi a reformkori nemzeti ikonográfiát. A könyv csípős iróniája szerint a császári párnak a szabadságharc leveérése után nyolc évvel lebonyolított útján a megfelelő fogadtatás érdekében a kamarillán és a Helytartótanácson kívül „persze az ufók és egyéb háttérhatalmak” is nyomást – és nem is eredménytelen nyomást – gyakoroltak a magyar írókra, köztük Aranyra.

Vagy amikor Milbacher a híres csókjelenetet magyarázza (Vitkovics Mihály akart így elköszönni az ehelyett inkább hevesen pipázó Berzsenyitől, de Szemerének és Kölcseynek még így is sikerült csókot lopni a megdőbbségtől költő ajkairól), világossá teszi, hogy a Niklai Remete nem az „első magyarországi pride”-ra érkezett Budapestre. Ez a korban a baráttá avatás gesztusa volt, fűzi hozzá, egy olyan ponton, ahol szinte nyíltan vitatkozik Nyáry Krisztián gyengéd fantazmáival. Egyébként mintha az egész könyv tisztázó szemléletében lenne valami kritika a bulvár szirénhangjaitól nem mindig a legmakacsabb következetességgel elzárkózó Nyáry-narratívákkal szemben. (A könyv ötvenediket követő, plusz egyedik tétele mindenestre a „homoszexuális” szó magyar vonatkozásairól szól.)

A kötet első tétele Kármán József *Fanni hagyományai* című regénye... Volna. Mert Milbacher hamar kijózanít: amikor a mű szövege három folytatásban megjelent az *Uránia* című irodalmi folyóiratban, akkor és ott semmi sem utalt Kármán személyére (aki egyébként a lapot szerkesztette), bár mint megjegyzi, különben sem publikált a lapban teljes névvel szinte senki sem. A két előszó szerint a szöveget mindenesetre egy T-ai Józsi álnév mögé rejtőző ember küldte volna be a laphoz. Az egésznek nem is lenne jelentősége, ha az írást csaknem ötven év múltán Toldy Ferenc nem fedezi fel, és nem adja ki könyvben. Mint Milbacher írja, Toldy ekkor – nem tagadva Fanni történeti létét –, mintegy „»megkreatálta« Kármán József alakját és életművét”, holott Kármántól alig maradt ránk hiteles irodalmi szöveg, írói munkásságáról tehát „semmit nem lehetett biztosan tudni”. A fejezet a klasszikus latin bölcselem (*Eligat lector!*) hallgatóságos idézésével zárul: „Fanni léte vagy nem léte az olvasó döntésére van bízva.” Ennél az önmagában kis sé laposan tanácstalan *ignoramus*nál azonban érdekesebb a megelőző fejtegetés, amely a legkevésbé sem mentes a „genderfertőzöttől”: „Nem nehéz belátni, mennyire nem mindegy, hogy egy férfi műveként és egyben fikcióként olvassuk a szöveget, vagy egy lány intim vallomásaként és naplóként.”

A könyv legtöbb fejezete Vörösmartyval, Kölcseyvel, Petőfivel, Jókaiival és Arannyal foglalkozik, egyik-másik közülük egyszerre kettővel is. A harmadik fejezet címe például: *Igaz-e, hogy Vörösmarty írt egy ellenhymnuszt? A megfejtés: igen, írt ő is egy Hymnust* (az uralkodót éltető ódát!),

bár akkor Kölcsey verse még nem azt jelentette, aminek ma ismerjük. *Lehet-e a félszeműség nemzeti kincs?* – kérdezi a nyolcadik fejezet, amelynek témája a *Szózat* első, Milbacher feltételezése szerint Kölcseyre utaló szövegnyoma. Itt nem közvetlenül a költő ismeretes fogvatékoságáról van szó, hanem arról az állítólagos megjegyzéséről, hogy Erdély és Magyarország uniója érdekében akár a maradék szemét is odaadná. A *Szózat* első vázlatja ugyanis így indul: „Hazádhoz, mint szemedhez, / Tarts híven oh magyar.” Ezután még hat sor következik, de annak ellenére, hogy a két négy soros strofából álló vers ebben a formájában is eléggé késznek látszik, nem kényszerítő a feltevés, hogy Kölcseyről szólna, sőt, hogy Vörösmarty egy neki ajándékol tervezett medálra szánhatta volna. Annál is kevésbé, mert tőle mindössze „jelmondásokat” vártak, hiszen más aligha fért volna el a „sebesen vágatva, repülő serény nyel” ábrázolt lovat a menetiránynak háttal megülve lantozó leányt ábrázoló kisplasztikán.

Ki tépte le a babért Vörösmarty homlokáról és legfőképp: miért? Ez a tizenharmadik fejezet címe, amely Vörösmarty és Petőfi afféjéről szól, és az tűnik ki belőle, hogy az izgága Petőfi a saját irodalmi brandje érdekében kötött bele nagy elődjébe. Igaz, ehhez nem kellett erőszakot tennie természetes ösztönalkatán, mert külön fejezet szól a Jókaiival való összeveszéséről és az Aranyhoz fűződő barátság árnyékosabb mozzanatairól, megemlítve a Tompa iránti örök haragot is. Ha jól számolom, összesen tizenhat fejezetben játszik főszerepet Petőfi vagy valamely műve. (Nem, a Múzeum lépcsőjén nem mondta el a *Nemzeti dalt*, ez kiadójának, Vahot

Imrének a kitalációja.) A fejezetcímek között olyan blódlíket is találunk, mint az, hogy *Orosz kém volt-e Petőfi*.

A *Hol is született Petőfi?* egyike a fontos fejezeteknek: szemléletesen mutatja be a költő sajátos motivációit. Milbacher gondolatmenetét követve nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy *A Kiskunság* című vers – „Hova szívem, lelkem / Mindig, mindenhol visszavisszavágyott, / Ujra láttam végre születésem földét, / A szép Kiskunságot! – nem csak úgy sóhajként szakad fel a költő lelkéből. Legalábbis érdekes, hogy amikor 1848 nyarán elindul az országgyűlési választásokon, minél inkább igyekezett magát eltávolítani születése minden bizonnyal valóságos, de a színmagyar Kiskunságtól eltérően zömmel szlovákok által lakta színhelyétől, Kiskőröstől. Akárhogyan is, Petőfi aligha a származása, inkább korabeli társadalmi helyzete miatt kapott ki: a kiskunok divatos, írogató pesti ficsúrnak tarthatták. (Itt két apró pontosítás: a *Nemzeti dal*ról szóló egyik fejezet jegyzetében szerepel az eke szarva mellől elhívott Cincinnatus, aki azonban aligha volt történelmi személy; illetve a 219. oldalon olvashatókkal ellentétben Arany tudtommal nem volt a görög tragédiák fordítója.)

Arany János – ő talán még Petőfinél is több fejezetnek a hőse. A végig nagyon érdekes könyvnek a róla szólók a legjobb, legelmélyültebb fejezetei, és van belőlük vagy húsz.

Aranyak a hasfalán átfúródott, rettenetes epekövei, amelyek a napjában kétszer kötözést igénylő sipolyaikkal egész utolsó évtizedében kínozták, vagy egy kamasz lánnyal ápolt bensőséges, de ártatlan kapcsolata, a – legalábbis közvetve – Ferenc József üdvözlésre írt, de végül el nem

hangzott bordala mind-mind olyan mozzanat, amely közelebb hozza a költőt az olvasóhoz, leemelve a szobrot a Schickedanz Albert-féle talapzatról.

Milbacher Róbert nagyszerűen kamatoztatja saját szaktudományos felfedezéseit és értelmezéseit, amikor például olyan mentő körülményeket, motivációkat tár fel a balladai Ágnes asszony cselekedetét illetően, hogy egy szentimentálisabb esküdtszék a nőt talán fel is mentené. Ugyanilyen érdekes, ahogy *A walesi bárdok* Edward királyáról veti fel: vajon nem a kamarilla áldozata-e az ifjú uralkodó, és hogy a „pártos honfivér” nem ellenzéki tevékenységre, hanem a „visszavonás” néven illetett polgárháborús viszonyokra utal-e.

A *Mennyire volt tahó Toldi Miklós?* címűből például kitűnik, hogy az eredeti Toldinak, vagy legalábbis az Aranyénál eggyel eredetibbnek, Ilosvai Selymes Péter főhősének semmi oka sem lett volna rá, hogy magában füstölögjön Laczfi nádor nevezetes megszólítása miatt, mert tényleg akkora nagy bunkó volt, hogy még György bátyja is szégyellte volna magát miatta Budán, a királyi udvarban. Milbacher Róbert a *Toldival* és a *Nagyidai cigányokkal* kapcsolatban is nagyon elgondolkodtatón idézi fel, hogy „Arany életművének jelentős része [...] abból a karneváliás népi-vel kapcsolatot teremtő közköltészeti hagyományból származik, amely a magasztos irodalmisággal szemben a testi lentnek és a felszabadult nevetésnek a világában mozog.”

Miután ezt a remek könyvet ezenel a legjobb szívvel ajánlom a művelt publikum sokat próbált favorjaiba, hadd fejezzem be ezt az ismertetést egy szerény adalékkal. Van Aranyak egy *Alkalmatosságra írott versek*

című költeménye. Ez egy disznótorra íródott, és első felében a költő a levágott jószág, valamit gazdája, Szilágyi Sándor – Arany nagykőrösi tanártársa – hasonlatosságait taglalja, a második fele pedig *A malac búcsúzása* címet viseli. A búcsúzás természetesen a gyilkoshoz intézett szemrehányás, de a vers végén a néhai sertés mégis mintha megenyhülne: „*De nem, megbocsátok, jó keresztyén módra, / Hiszen hol találnék ily méltó utódra! / Baráti emlékül azt a gyűrűt hagyom, / Melyben, ha jól sejttem, farkam dugva vagyon. –*”

Az örökös és örökhagyó kapcsolata tarta utaláson túl a gyűrűben – annak folklórban betöltött szerepére utalva – a szakirodalom az eljegyzést, házasságot felidéző, határozottan erotikus szimbólumot lát. Csakhogy az a gyanúm, hogy itt, a vers végén ennél még vaskosabb regiszterben szól

Arany humora, amely nemcsak a népi folklórra, hanem a tanári kar latinos műveltségére is támaszkodhatott.

A „gyűrű” ugyanis latinul *anus*. (Illetve az *anus* jelentése általában „karika”, a szorosabban vett „gyűrű” ennek kicsinyítőképzős változata, az *anulus*.) És mivel nyelvünkben a szónak elsősorban a második, egyébként már a latinban is meglévő, anatómiai jelentése az ismertebb, talán megkövülttatható a feltevés, hogy itt a – nem különösebben tapintatos – kollegiális csipkelődés jegyében Arany a vers címzettjének az olyan értelemben vett anusára utal, amellyel általában nem a sertés farkát, hanem a lónak egy másik testrészét szokták összefüggésbe hozni.

Milbacher Róbert: Legendahántás, 2021, Magvető Kiadó. 292 oldal, 4999 forint.

Csengery Kristóf

Két misztikus

Nem kell kulturális antropológusnak lenni ahhoz, hogy tudjuk: az ember legősibb zenei megnyilvánulásai szakrálisak voltak. A barlang mélyén felhangzó ének (melyet mai fogalmaink szerint inkább riasztó, rekedtes dűnyögésnek neveznénk) a Szellemet szólította, egyszerű ügyekben kérve segítségét: táplálékszerzés, életben maradás. A primitív népek folklórájában a közelmúltig megfigyelt hasonló aktusok hangzó körítése tehát vallásos zene, a közösség meggyőződését artikuláló, rituális szerepe egy kategóriába sorolja

– legyünk merészek – Bach kantátaival. A zene gyökereiben vallásos, „szent” művészet. Minden világi ledérség, a szimfóniától a versenyművön át a szórakoztató műfajokig későbbi elhajlások következménye. Néhányan a zenetörténetből a sejtjeikben hordozták e tudást. Azok, akik nem csak szakrális, de világi zenét is írtak, mégis egész munkásságuk minden hangja olyan emelkedettséget sugároz, mely a transzcendens műfajokhoz illik. Bruckner és Mahler összes szimfóniája világi zene, de e művek mélysége, átszellemültsége

az emberen túlra tekint, akárcsak Schubert B-dúr zongoraszonátája, „nagy” C-dúr szimfóniája, C-dúr vonósötöse, Esz-dúr notturnója – és még sorolhatnánk a legnagyobb dalszerző seregnyi *nem liturgikus* opusát, amely „világisága” ellenére transzcendens léggörű. Bach egyházi és világi zenéjének hangvétele között is elmosódik a határ, Bruckner pedig nemes egyszerűséggel „a jó Istennek” ajánlotta utolsó szimfóniáját. Ők négyen: Bach, Schubert, Bruckner, Mahler bizonyosan a civilizált évszázadok ama zeneszerzői közé tartoztak, akiknek egész alkotói termésük, beleértve a világi kompozíciókat, az Istennel, a Szellemmel, az Örökkévalóval (nevezzük bárhogy) keresi a kapcsolatot – akár a hajdani barlang mélyén felhangzott, rekedtes dünnögés is.

Ez az egész zenei misztika mára a múlté – mondhatja bárki az eddigiek olvastán. Ó, dehogya! Ma is vannak olyan zeneszerzők, akiknek működésében nem csupán egy fejezetet képvisel a szakrális alkotások csoportja, hanem műveik többsége – vagy az összes – olyan szellemiséget sugároz, amely emelkedett, átszellemült, az emberen túlival való párbeszéd lehetőségét keresi: transzcendens. Érdekes véletlen (?) egybeesés, hogy közülük a két leginkább emblematicusnak tekinthető alkotó életrajzában számos közös vonás akad. Mind Arvo Pärt, mind Sofia Gubajdulina a legidősebbek korosztályát képviseli: Pärt 86, Gubajdulina 90 éves. Mindketten a hajdani Szovjetunió leigázott peremvidékeinek gyermekeként látták meg a napvilágot: az észti Pärt Paide városában született 1935-ben, a tatár Gubajdulina Csisztopolban (Tatár Autonóm Szovjet Szocialista

Köztársaság) 1931-ben, volgai tatár apa és orosz anya házasságából. Közös vonásuk még, hogy mindketten ellenzéki gondolkodású művészeként szenvedték el az elnyomó szovjet rezsim kultúrpolitikáját, amely mindkettejük művészetét háttérbe szorította és sokszor elhallgattatta. Ennek következményeként mindketten több évtizeddel ezelőtt Nyugatra emigráltak, ahol mind Pärt, mind Gubajdulina nemzetközi sikert aratott – bizonyos felmérések szerint Pärt korunk legtöbbet játszott kortárs zeneszerzője. Érdekes módon mindketten Németországot választották új hazájuknak: Pärt Berlinben, Gubajdulina Hamburgban telepedett le. Pärt kezdetben lutheránus volt, utóbb azonban áttért az ortodox keresztény hitre, Gubajdulina szellemi fejlődésében a zene kezdettől összefonódott a spiritualizmussal. Mindkettejük művei transzcendens szellemiséget sugároznak, ugyanakkor mindkettejükre jellemző, hogy – ellentétben a 20. század legnagyobb spirituális szerzőjével, a francia Olivier Messiaennal, akinek zenéje a katolicizmus szellemében fogant – műveik általános értelemben és felekezetek feletti szabadsággal misztikusak.

Úgy hozta a véletlen, hogy a közelmúltban két kiadó szinte egyszerre jelentetett meg szerzői lemezt a két alkotótól. Az Eratónál *Tabula rasa* címmel látott napvilágot az Orchestre de Chambre de Lausanne (Lausanne-i Kamarazenekar) Pärt-lemeze, amelyen az együttest nemrég kinevezett új művészeti vezetője, Renaud Capuçon vezényli, a Deutsche Grammophon pedig a Gewandhausorchester Leipzig (a Lipcsei Gewandhaus Zenekara) CD-jével tisztelgett a zeneszerzőnő

kilencvenedik születésnapja előtt. Az utóbbi felvételeken korunk nemzetközi hírű karmester-kiválósága, Andris Nelsons vezényel és Vadim Repin hegedül. A Pärt-album egy-, illetve (egy esetben) kéttételes, rövidebb műveket sorakoztat fel, szám szerint hetet: akad két darab a hetvenes évekből, a többség a kilencvenes évtizedet képviseli, egy kompozíció pedig 2005-ből származik. Az életmű híres slágerei ezek, többségükben népszerű, ünnepektől darabok, amelyek hatásosan reprezentálják a zeneszerző esztétikáját: *Tabula rasa*, *Fratres* (ez az életmű egyik legismertebb alkotása), *Summa*, *Silouan's Song*, *Darf ich...*, *Spiegel im Spiegel*, *Für Lennart in memoriam*. Ezzel ellentétben a Gubajdulina-lemezen csak három kompozíció szólal meg, de azok újabb keletűek, hosszabbak, súlyosabbak és titokzatos-misztikus címetek viselnek (*Ich und Du* – Én és Te; *The Wrath of God* – Isten haragja; *The Light of the End* – A vég fénye). A Pärt-lemez minden számáról készült már korábban felvétel, a Gubajdulina-CD három kompozíciója azonban kivétel nélkül világpremier.

A két lemezen hallhatók egyrészt szuggesztív és érvényes portrét kínálnak a két szerzőtől. A kritikus nyugodtan mondhatja: aki nem ismeri Pärtet vagy Gubajdulinát, bátran tekintheti a két CD-t bevezetőnek a két alkotói világba – a kép, amelyet sugallanak, nem vezet félre, nagyon is hiteles. Másrészt a két lemez arra is alkalmas, hogy megmutassa, milyen gyökeresen más a zenei nyelve, eszköztára, zenefelfogása korunk két talán legfontosabb zenei misztikusának. Az tehát közös, hogy magát a zenét mindketten a transzcendens szférával folytatott párbe-

széd eszközeként élik meg, az azonban merőben más, hogy ez az eszköz milyenné formálódik az egyik, és milyenné a másik alkotó műhelyében.

Arvo Pärt zenei nyelve évtizedekkel ezelőtt egy megtisztító alkotói válság után elfordult a modern zeneszerzéstől, és részben a középkorból, részben a gregoriánból merített új inspirációt. Létrehozta a harangozás latin nevéből származtatott elnevezésű, saját *tintinnabuli* stílusát, melyben jelentős szerepe van a modális hangnemeknek, a hangzás folszerúségének, az ismétléseknek, a zenei eszköztár (hangközlépések, dallamok, ritmusformulák) radikális redukciójának. Mágikus-misztikus minimalizmusában nagyon fontos a sajátos időkezelés, pontosabban az az élmény, hogy az álló hatású zene újra és újra az időnkívülség – az örökkévalóság – illúzióját kínálja a hallgatónak. A kísérőfüzet interjújában a riporter meg is kérdezi Renaud Capuçonról: nem környékezi-e meg a Pärt-művek előadóját egy nemkívánatos transzállapot? A válasz: de igen – s Capuçon hozzáteszi, a muzsikusként azért is kell őrködni saját kívülállása felett, mert nem neki, hanem a közönségnek kell transzba esnie. A révedés része az is, hogy Pärt zenéje másfajta módon viszonyul a disszonanciákhoz és konszonanciákhoz (a hangzás ütközéseihez és összecsengéseihez), mint a modern zene általában: előfordulnak nála hangközsúrlódások, ezek azonban feloldódnak egy izgalmas fűrtszerű alakzat vagy egy disszonanciákat elmosó ellenpontos szerkezet hangzásképeiben, s ezzel újfajta szépség élményét kínálják a hallgatónak.

Pärttel ellentétben Gubajdulina kapcsolódik a tizenkét egyenrangú

hanggal dolgozó 20–21. századi zeneszerzők gondolkodásmódjához: erős, éles, nyers ütközések jellemzik zenéjét. Mindez nemcsak hangzás-, de gesztusvilág is, mely a drámaiságot szolgálja, s a drámaiság, úgy tetszik, Gubajdulinánál alapkategória. Míg az Örökkévalóval való szembenézés Pärtnél áhitat és át-szellemülés, a feloldódás harmóniája, addig Gubajdulina összecsapásokat és küzdelmeket jelenít meg. A lélek, amelynek viharait ábrázolja, nem nyugodt – és az ő Istene sem az, nem véletlenül választotta a lemez második darabjának címéül Az Isten haragját. Súlyos, sötét hangtömbök, hisztérikusan nagy hangközugrások, „suttogások és sikolyok” jellemzik ezt a szélsőségesen expresszív stílust. A hangzásvilág, a zenei nyelv, a kifejezés mód radikalizmusa a magyar zenehallgatót, ha analógiákat keres, természetesen veze-

ti el Kurtág Györgyhöz: valóban, a Gubajdulinánál öt évvel idősebb magyar zeneszerző zenekari műveiben akadnak hasonló küzdelmes-drámai pillanatok, mint a Gubajdulináéiban. És persze tegyük hozzá: míg Pärt misztikus világa álló, időtlen, addig a Gubajdulináé belső mozgásokkal tagolt és eseményteli. Míg Pärté harmonikus, Gubajdulináé sokszor fenyegető, sötét.

Az előadók nemcsak nevükben világklasszisok: a teljesítmények is méltón szolgálják a művek közlendőjének érvényesülését. Capuçon és a Lausanne-i Kamarazenekar éppúgy felsőfokon, teljes odaadással és a művek szellemét közvetítve muzsikál, mint Repin és az Andris Nelsons vezette Gewandhausorchester Leipzig.

Sofia Gubajdulina és Arvo Pärt művei
(Deutsche Grammophon, Erato).

Csepe György

A dologtalanok dolgai

Az emberi test lényegét korántsem merítik ki a fiziológiai-biológiai sajátosságok. Társadalomban élve az emberek jellemzően nem csupasz testük révén válnak érzékelhetővé társaik számára. A Paradicsomból kiűzetvén a meztelen Ádám és Éva leszármazottjai testüket ruhákba bújtatták. Pierre Bourdieu jól látta, hogy a felöltöztetett testek a kórboncnokok anatómiai tudását felülírva megteremtik a társadalmi anatómiát, melynek révén a testen láthatóvá válik tulajdonosa társa-

dalmi állása. Az öltözékek már a közösségi társadalomban is mutatták, hogy ki a férfi, ki a nő, ki a fiatal, és ki az idős, ki tartozik a csoportba, s ki nem. A későbbi korokban az egyéneknek már nagyobb szabadságuk volt abban, hogy megválaszthassák a csoportokat, amelyekhez tartozni akartak. A hovatartozás láthatóvá tételében fontos szerepet töltöttek be a ruhák, az ékszerek és az egyéb testen hordható tartozékok, amelyek révén megkülönböztethetővé váltak a kivételezettek és a kisémmizet-

tek. A kapitalizmus végül teljesen szabadjára engedte a megmutatkozási vágyat, melynek központjában a gazdagság megszerzése vagy megtartása állt.

Sokan vannak, akik a fogyasztói kapitalista társadalomban magukat meghívottnak érzik a szépek és gazdagok világába, de kevesen a választottak, akik nemcsak szépek és gazdagnak látszanak, hanem azok is valójában. A divat titka abban van, hogy pillanatokra egységbe forrasztja a meghívottakat és a választottakat. Az egység látszata azonban nincs a választottak ínyére, akik akkor érzik magukat biztonságban, ha csak az övék az óra, a szemüveg, a táská, a szoknya, a nadrág, a sapka és a kalap, ami rajtuk van, mert e dolgok által teremthetik meg a távolságot önmaguk és mindenki más között. A divatipar abból él, hogy mindenki hasonlítani akar a gazdagokra és a szépekre, akik folyton menekülnek az őket utánzókatól.

A szocializmus évtizedei alatt a hajdani szépek és gazdagok az osztályidegenek keserű kenyerét ették. A divatot Magyarországon a Vörös Október Ruhagyár diktálta. A hazai és külföldi pártméltóságok feleségei a Horthy-korszakból a Kádár-korszakba átmentődött divatkirálynő, Rotschild Klára Váci utcai Különlegességi Női Divatszalonjában csináltattak maguknak ruhákat, melyekről a szövőlányok – akárcsak József Attila idején – nem is álmodhattak.

A rendszerváltozás megteremtette az új burzsoáziát és visszahozta a divatversenyt. Az Andrassy útra beszőkött a kapitalizmus. A korábban szegényes, kopár, mosatlan üzletek helyébe a divatot diktáló nagy világmárkák költöztek. Az Armani,

a Vuitton, a Gucci és a többi divatcég üzleteinek fényesen kivilágított kirakatai megteltek a gazdagság társadalmi anatómiájának jelzőszöveivel, melyek viselői a magukat Valakiként elismertetni vágyó Akárkik, akikről Heidegger lekezelően mondja, hogy voltaképpen senkik.

A fogyasztói kapitalizmus igazi főszereplője a mindenkori divat élvonalát követő akárki. Ő az, aki a lehető legkisebb szellemi befektetéssel követel magának megbecsülést, miközben nem kell, de nem is lehet önmagának lennie. A divatipar a fenntarthatatlan, pazarló kapitalista gazdasági növekedés zászlóshajója, melynek hajtóereje a hiúság, az önzés és a mindenáron való különbözni akarás.

Ridley Scott jól választott, amikor filmjében a globális divatipar egyik legismertebb cégének nevet adó család titkait vette célba. A család szennyest elfedték az évente rendezett luxusdivat-bemutatók, a párizsi Champs Élysées, a New York-i Fifth Avenue, a londoni Oxford Street üzleteinek ragyogó kirakatai, melyekhez a hidegháború végeztével felzárkóztak a moszkvai Vörös téren lévő egykori GUM-ban vagy a budapesti Andrassy úton megnyílt klónjaik.

A film az eredetileg nyergeket készítő és forgalmazó Guccio Gucci által 1923-ban Firenzében alapított kereskedésből az egész világon keresett és jegyzett divatcikkeket készítő és eladó családi vállalkozás széthullásának történetét mondja el. Guccio fiai, Aldo, Vasco és Rodolfo kiterjesztették a cég portfólióját. A család nevének megkettőzött első betűjével jelzett, méregdrágán eladott GG táskák, GG cipők a nemzetközi elithez való tartozás elengedhetetlen tárgyi jelzései

lettek. Ha valakinek a múlt század hetvenes éveiben kétségei voltak az-iránt, hogy a társnak kiszemelt férfi gazdag-e, vagy sem, elegendő volt a férfi lábára nézni. Ha a lábon az Aldo Gucci által tervezett csatos mokaszin volt látható, akkor abból egyértelműen következett, hogy a mokaszin viselője irgalmatlanul gazdag.

Scott filmje a Gucci család és a Gucci név szétválásának történetét mutatja meg hitelesen, bár a film bemutatását követően a család életben lévő tagjai a hitelesség hiányát a rendező szemére vetve tiltakoztak. A családtagok számos pontatlanságot véltek felfedezni a filmben szereplő Guccik megjelenítésében, és egészében véve úgy érezték, hogy a halott Guccik nevére kullancsként kapaszkodó Scott ellopta a ma élő Guccik identitását.

A filmmel azonban a nézők sem lehetnek elégedettek. Ennek oka az eredeti történet fantáziaszegény, sematikus filmre vétele. Scott iskolásan felmondja a történetet, mely azzal kezdődik, hogy a családba befurakszik a feltörekvő szép Patrizia Reggiani, aki az ujja köré csavarja a család egyetlen harmadik generációs sarját, a félszeg, túl nagyra nőtt, suta Mauriziót. A muja fiúra azonban később lecsap egy másik nő, amit Patrizia nem bír elviselni, s megbíz két ostoba bérgyilkost, hogy öljék meg volt férjét. Maurizio halálával magva szakadt a Gucci család férfiágának, de nem a márkának. A márkát tovább vivő céget már hat évvel Maurizio meggyilkolása előtt megvette egy bahreini kockázati tőkebefektető, később Louis Vuitton is szemet vetett rá, s ma a François Pinault által alapított, luxusdivatcikkeket gyártó és forgalmazó Kering csoport birtokolja.

Rejtély, hogy ezt az izgalmas, fordulatos, valóságban megtörtént eseménysorozatot hogyan tudta Scott unalmas, vontatott jelenetekbe kilyúgozva előadni. Lady Gaga, Adam Driver, Jeremy Irons, Al Pacino csetlenek-botlanak megíratlan szerepeikben, húzzák az időt a tragikus végkifejletig. A forgatókönyv meg sem próbálkozik a családtagok személyiségét magukba záró vak diók feltörésével. Csak látjuk, de nem értjük a szeretetlen, kihűlt szívú társas világot, melyben a riadt Gucci fiú felnőtt. Apja, Rodolfo gőgös, gazdag, konzervatív úr, akiről semmit sem tudunk meg. Testvére, Aldo diametriálisan különböző alkat, de karaktere kibontatlan marad. Aldo fia, Paolo félbemaradt művész, benne már semmi sem maradt a nagyapa innovatív vállalkozó szelleméből. Ebbe a közegbe tör be Patrizia, akiben meglelt volna a képesség a Gucci-ház megtartására, ha féken tudta volna magában tartani a gátlástalan deviánst. Patrizia mint önjelölt Gucci lehetett volna a film középpontja, aki körül mint a Naprendszer bolygói az igazi Guccik keringhettek volna. Patriziát 1997-ben a bíróság gyilkosságra való felbujtásért 29 évre ítélte, amit utóbb 26 évre enyhítettek. Előbb is szabadulhatott volna, ha vállalta volna, hogy dolgozik. Ő azonban a dologtalanság mellett döntött, így kitöltötte a 26 évet. Szabadulását követően megkérdezték tőle, hogy miért bérelt fel másokat a gyilkosságra, miért nem ő maga lőtte le férjét. A kérdésre azt válaszolta, hogy „rossz a szemem, nem akartam elvéteni”. A filmen látható Patriziából ez a vagány szemtelenség teljességgel hiányzik.

A divatipar kreálói és közönsége közötti viszony alaptörvénye, hogy az akárikiket valakiké varázslók éppen olyanok, mint a kuncaftjaik. A Guccik, Vuittonok, Versacék, Armanik találják ki és hozzák létre a dolgokat, amelyek révén a dologtalan osztály tagjai megkülönböztethetik magukat a tömegtől. A filmen látjuk a helyeket, ahol a Guccik és a két ölelkező G jel viselői a Föld legkülönbözőbb helyein, az évszaknak megfelelő kellemes tevékenységet választva űzik az időt, soha semmin el nem gondolkozva, semmiért felelősséget nem vállalva. A dologtalan-

ság légüres, értelem és cél nélküli terében csak a divat dolgai számítanak, de ezek elégtelenek arra, hogy megfékezzék a dolgok viselőiben rejtőző szörnyetegeket. Ridley Scott filmje akkor sikerült volna, ha a Gucci család csődjében, mint cseppben a tenger, a dologtalan osztály csődje tárult volna a szemünk elé.

A Gucci ház, 2021, amerikai dráma, 157 perc. Rendező: **Ridley Scott**, forgatókönyv: **Becky Johnston, Roberto Bentivegna**, operatőr: **Dariusz Wolski**. Szereplők: **Lady Gaga, Adam Driver, Jared Leno, Jeremy Irons, Al Pacino**.

Stuber Andrea

A személyesség ereje

123

A magánszínház szónak van valami ódon íze, századelős patinája. Mondjuk, Beöthy Lászlóra vagy Pünkösti Andorra gondol az ember. Voltak aztán olyan évtizedek, amikor Karinthy Mártonhoz köthettük a megnevezést, de az az idő is elmúlt. Karinthy Márton színházát az alapító-névadó igazgató halála után, tavaly államosította az ismert egy-személyes színházi hatalmi központ. Manapság a magánszínház szóról elsőként Orlai Tibor juthat eszünkbe.

Orlai Tibor még a kilencvenes években vált színházkedvelő közgazdászból, cégvezetőből producerré. 2005-ben indította el színházi vállalkozását, az Orlai Produkciós Irodát. Állandó játszóhelye Budapesten az egykori Broadway mozi (utóbb Film-múzeum), a Belvárosi Színház lett, de előadásainak több mint egyhar-

madát vidéki játszóhelyeken tartotta. 2017 óta egyfajta kvázi társulattal rendelkezik, „Együtt. Szabadon.” jelszóval alkotóközösséget hozott létre a nála működő szabadúszó színészekkel. A repertoárral elsősorban a minőségi szórakoztatást célozzák, de nem idegen tőlük a művészszínházi ambíció sem. Főleg kortárs írók színpadi műveit mutatják be, előszere-ttel keresve és találva angolszász bulvárdarabokat. A magyar szerzők sem fehér hollók, Kerékgyártó Istvánnak vagy Parti Nagy Lajosnak éppúgy volt már Orlainál ősbemutatója, mint Závada Péternek, Závada Pálnak. (Jelenleg Maros András *Redőny* című darabját készülnek színre vinni.) Az Orlai-féle színházban kezdettől fogva ambicionáltak, hogy ne mindig csak a kikapcsolódás legyen napirenden. Nem ritkán

fókuszálnak társadalmi kérdésekre – produkcióik témái között szerepelt már autizmus, rákbetegség, családon belüli erőszak, homoszexualitás, drog, terrorizmus –, s kisebb játszóhelyükön, a Jurányi Házban látható előadásaik tökéletesen illenek az ottani progresszív, kísérleti, független színházi arculathoz.

Az Orlai Produkciós Iroda szórakoztató színházi profiljának egyik alapvonását az idősebb nézők kedvére kanyarítják. Amikor a jól bevált Hernádi Judit–Kern András-párosra hoznak ki darabot, vagy amikor korábban Vári Évát látták el főszerepekkkel, de legutóbb is, a *Hárman a padon* színrevitelénél, Benedek Miklóst, Egri Mártát és Gálvölgyi Jánost hozva össze, nyilvánvalóan a hatvan pluszos nézőkre számítanak. Ez éppen az a közönségréteg, amelyik a járvány miatt joggal óvatos, s most inkább marad otthon, mint hogy színházi zsöllyébe üljön be. Az ilyen időszak egy magánszínház számára különösen súlyos és veszedelmes, hiszen az államra nem számíthat. De még mennyire nem. 2018-tól a kormányzat eltörölte a kulturális taót, amelyen addig megszédtek magukat a se nem becsületes, se nem színházak, az igaz(i)ak viszont finanszírozni tudták belőle a működésüket. A tao megszüntetésének kompenzálására bevezették a taopótló támogatást, csakhogy azt nem látogatottsági adatok vagy működési és minőségi feltételek alapján osztják, hanem ismeretlen döntnökök indoklás nélkül közzétett listájából lehet kiolvasni a preferenciákat. Ami az Orlai Produkciós Irodát illeti, ez a színház a korábban megtermelt taója 40 százalékát kapta vissza az első taohiányos évben. A következőben

a 13 százalékát. 2021-ben pedig a 2017-es bázisösszeg 1,3 százalékát. Ha nem vigyáz, jövőre talán be is kell majd fizetnie a taopótló alapba. Innen szép nemhogy nyerni, de egyáltalán talpon maradni.

Visszatérve a szórakoztató színházi profilhoz, Orlainak nyilvánvalóan nyitnia kell a fiatalabb nézőnemzedékek felé is. Ehhez szert tett az utóbbi években egy fölöttébb rátermett színészcsapatra. Ugyanis nála kötöttek ki egyívású, egyizlésű, egy humorérzékű Máté Gábor-növendékek, akik Eger és a Vígszínház után végül inkább odahagyták a kőszínházi társulati létet. Járó Zsuzsa, Kovács Patrícia, Péter Kata, Mészáros Máté, Ötvös András és Schruff Milán olyan színészek, akik... hát tulajdonképpen csodálatosan gátlátalanok. Úgy játszanak, ha róluk van szó, mint a gyerekek. Őszintén, örömmel, kicsattanóan. Ismerjük ezt a módit az AlkaMáté Trupp nyári produkcióiból. Amikor ezek az egykori Máté Gábor-tanítványok együtt vannak a színen, megtartó erő az összeszokottságuk, az egymást velejéig ismerésük. Egyben minőségbiztosítás. Érződött ez már a *Bocs, félrement!* című, Paczolay Béla rendezte vígjátékon is, amely öt éve szerepel az Orlai Produkciós Iroda műsorán. És különösképpen lerí a Dömötör András rendezte produkciókról, a *Határátlépésekről* vagy a *Second Life, avagy Kétéletem* című előadásról. Ez utóbbiról lesz szó az alábbiakban, mint Orlai Tibor színészcsapatának egyik emblematicus sikeréről.

Akadhatnak, akik a *Second Life, avagy Kétéletem* előadascím hallatán rögtön énekelni kezdik magukban a *Ha volna két életem* című Piramis-

számot, ha rosszabb oktávsszámmal is, mint Révész Sándor. Pont arról szól a Benedek Albert, Dömötör András és a társulat által írt darab, hogy ha ez az öt színész – Kovács Patrícia, Járó Zsuzsa, Mészáros Máté, Ötvös András és Schruff Milán – nem a színészi hivatást választotta volna, vagy ha csak nem ott, nem úgy, nem akkor kerültek volna a pályára, hogyan alakult volna a sorsuk egy párhuzamos valóságban. Ha a kisgyerek Kovács Patrícia hallgatóság útján meg nem tudja, hogy kórház-igazgató orvos édesapja alkoholista, akkor nem doktornő lett volna-e ebből a lányból? Netán Magyarország első női miniszterelnökeként ismertük volna meg, miután politikussfeleség korában mindenki úgy találta a pártban, hogy vele választásokat lehetne nyerni? Egy másik verzió szerint ha az Új Színház stúdiójában a társai – például Járó Zsuzsa és Mészáros Máté – nem fogadják el és be a húszéves, zűrös, hazudós Kovács Patríciát, akkor nem lenne színésznő, hanem egyszerűen elzülött volna.

De milyen jó, hogy színésznő lett! Remekel például abban a jelenetben, amikor általános iskolai orosztanárnőből két éve átképzett angoltanárnőként le kell fordítania ötödikes diákja, Schruff Milánka levelét, amelyet bálványának, Jim Carrey-nek írt a kislány. Ahogy Kovács Patrícia ül a széken, egymásba tekerve a lábait, az eleve tökéletes. (A legmenőbb általános iskolai tanárnőm is épp ilyen pózban ült, húsz évvel korábban.) Schruff Milán azt írta Jim Carrey-nek, hogy ő szintén filmsztár szeretne lenni, ebben kérte az amerikai színész segítségét. Csak hát Jim Carrey küldött ugyan egy aláírt

fényképet, ám a többit elengedte a füle mellett. Így nem lett Schruff Milánból filmsztár. De legalább kistílű drogdíler sem, amire pedig egy jelenet szerint jó esélye volt a székesfehérvári lakótelep dzsungelében.

Mészáros Máté mindeközben roksztárságról álmódott, s amikor ezt a színpadon felidézi és megvalósítja, akkor olyan eksztatikusan gitározik, énekel és vonaglik – én ilyen intenzív gitárszóló-imitációt utoljára a kamasz bátyámtól láttam kislánykoromban, csak neki még gitárja sem volt hozzá. Mészáros Máté talán a legelismertebb színész az ötfős csapatból – Jászai Mari-díja legalábbis egyedül neki van –, mégis ő tud a legvehemensebben panaszkodni a szakmájára. Lehengerlő monológban kiáltja világgá, hogy a színészet egyszerűen felzabálja az életet.

Ötvös Andrásnál senki nem tud szebben gyerek szemeket kerekíteni – amikor Dévényi Tibi bácsi kívánságműsorában Bessenyei Péter műrepülővel találkozhat. Kisfiú korában Ötvös András ugyanis pilóta szeretett volna lenni. Ez nem jött össze, de mint láthatjuk, felesége és kislánya viszonylag türelmesen veszik tudomásul, hogy a családapa bukósisak, porszívócsó és egyéb kelékek segítségével olykor repülőset játszik a fürdőszobában. Ennél súlyosabb élményt jelentett, hogy amikor gimnazistaként papnak készült Ötvös András, akkor bizarr találkozására egy pappal (Mészáros Máté) miképpen térítette el szándékától.

Járó Zsuzsát, aki hatévesen már tudott piskótát sütni, a cukrászat vonzotta. S az osztálytermi jelene láttán megérthetjük, mennyire irreálisnak tűnhetett egy szabolcsi általános iskolából, aztán egy szak-

középből a színművészeti főiskolára vágni. Ez az ön- és közironikus, színes előadás szellemesen kimaxol minden életpálya-lehetőséget, amit a játszó színészek elképzelték, kinéztek, kitűztek maguknak, majd elkerültek.

Az utolsó jelenetekben néhányuk hosszú és alapos, költői vagy drámai monológban mondja el a sorsváltozatok konklúzióját. A végső szcénában senki nem az, aki lett, hanem más: aki nem lett. Így aztán nem is ismerik egymást, mi sem őket. Járó Zsuzsa cukrászdájában egy kávé mellett telefonál Schruff Milán mint kétes üzletember. Ötvös András repülőgépes ügyben tárgyal valakivel. Kovács

Patricia tompán, benyomva elmerül a gyerekkori síelést felidéző mozgatlatsorban. Mészáros Máté mintegy a zeneautomatából éneklí – egy idő után lehalkítják őt – alternatív Lovasi Andrásként, hogy igyekezz, az égbolt zár. Ekkor már rég megvetük mind az ötüket, minden lehetséges alakjukban. A személyiség ereje mellett a személyességet kaptuk tőlük. Ez talán a legtöbb, ami színházban a nézőnek adható.

Second Life, avagy Kétéletem. Az Ormai Produkciós Iroda előadása. Szereplők: **Járó Zsuzsa, Kovács Patricia, Mészáros Máté, Ötvös András, Schruff Milán.** Látvány: **Molnár Anna.** Rendező: **Dömötör András.**

Mélyi József

A látószögek kérdése Cezanne-tól a jövőig

Cezanne talán legjelentősebb jelenkori értelmezője, Richard Shiff a *Cezanne-tól Malevicsig – Árkádiától az absztrakcióig* kiállítás katalógusában megjelent tanulmányában arról ír, hogy a látvány primer érzékelésének élményét újra és újra feldolgozó festő mennyire érzékeny volt látószögének legkisebb eltéréseire is. Tulajdonképpen ez az egyetlen kiinduló gondolat elég lenne ahhoz, hogy a tárlatot tetszőlegesen sokszor tekinthessük meg, többek között az „első tapasztalatra”, az élmény „érzelmi erejének” közvetítésére vagy az „érzéki absztrakcióra” koncentrálnak. A látószög apró módosítása azonban jelenthet lényegileg más

lehetőséget is: a néző a tárlat bejárása közben fókuszálhat kizárólag a kompozíciók különböző geometrikus alakzataira, a klasszikus és modern motívumok ellentétpárjaira, vagy éppen az egyes tartalmi egységeken áthaladva áthelyezheti magában a hangsúlyt az érzéki élményről az absztrakt elgondolásokra. Ez a lehetőség persze csaknem minden kiállítás esetében adott, valószínűleg mégis ritka az olyan tárlat, amely a nézőpont folyamatos változtatásának lehetőségét és egyben szükségességét ennyire felkínálna.

Az utóbbi feltevésekből kiindulva lehetséges, hogy ebben az esetben nem csupán Cezanne művészetét vagy

annak messzire mutató hatását vizsgáljuk, hanem magát a megvalósult tárlatra mint absztrakcióra tekintünk – különböző látószögekből. Ha az összképet nézzük, már az első benyomás is megmutatja, hogy mérés kiállításról van szó. Furcsa ilyen mondani, de manapság – különösen egy nagy intézmény klasszikus mestereket bemutató, gondosan előkészített tárlata esetében – valóban nem fordul elő gyakran, hogy ennyire nagy ívet rajzoljon ki egy koncepció. Cézanne-tól Malevicsig jutni egy népszerű művészettörténeti albumban csupán néhány oldalt jelentene, egy komoly intézmény gondosan megszerkesztett kiállításán azonban szinte megoldhatatlan kihívás. Geskó Judit, a kiállítás kurátora a látószögek apró eltolásaiból építette fel konstrukcióját, amit elsősorban tektonikusnak tekinthetünk – nem véletlen, hogy a tárlat egyik kulcsműve, Courbet alkotása, *A Louet forrásának közelében*. De a korábbi hasonlatból kiindulva elgondolhatjuk úgy is, mint ami nem csupán egyetlen ívbe rendeződik, hanem inkább ugyanazt az ívet különböző dimenziókban mutatja.

A kiállítás kezdetét és végpontját egy-egy ábra alkotja: az első kép Alfred Barr híres művészettörténeti genealógiája, amely a *Kubizmus és absztrakt művészet* című MoMA-kiállításra készült 1936-ban, az utolsó ugyanennek néhány évvel ezelőtti francia feldolgozása. Barr folyamat-ábráján Cézanne neve egy sorral mindenkié fölött helyezkedik el: itt ő a modern művészet ősatyja. Ezt a felfogást a mostani kiállítás egy pillanatig sem kérdőjelezi meg, még akkor sem, ha a diagram után éppen Cézanne előzményei következnek:

Courbet és Monet. Hasonlít ez a felépítés a 2012–13-as *Cézanne és a múlt – Hagomány és alkotóerő* című – szintén Geskó Judit által rendezett – tárlat felütésére; ott Poussin és Braque jelentette a kiindulópontot, a kettős mottót – a távoli vonatkozási pont és a közeli hatás helyett most azonban két olyan előzmény jelenik meg, amelyek nem pusztán Cézanne művészettörténeti keretrendszerét vázolják fel, hanem inkább a festői szemléletmód megváltozó koordinátáit jelölik ki.

Tulajdonképpen ebben már meg is ragadható a két kiállítás legfontosabb különbsége, s ez magyarázza azt is, hogy tisztán művészettörténeti szempontból miért tűnik különösen merésznek a mostani tárlat: mindenekelőtt azért, mert nem a történeti beágyazottságról, hanem a látás- és egyben gondolkodásmód radikális átalakulásáról szól. Így történhet meg, hogy Cézanne művei nemcsak egy sokoldalú fogalmi keretben helyeződnek el, hanem egy-egy újabb látásmód felmutatása révén egyes pontokon szinte villanásszerű élességgel kerülnek más, új fénybe. Két ponton különösen jól megragadható ez az élességváltás. Az egyik Antoine Pevsner *Fejleszthető felület* című 1938-as szobra, amely egyszerre hasonlít egy fényképezőgép zárszerkezetére és Suhov mérnök hiperboloidjaira, itt azonban nem a gépiessége a legfontosabb, hanem hogy a mű a Cézanne által látott és megragadott természetet, a képben kanyargó fát ellenpontoszza. A másik Konsztantyin Rozsgyesztvenszkij 1935-ben készült alkotása, a *Szuprematista* tájkép, amely nemcsak képzeletbeli hidat alkot Cézanne és Malevics között,

de mint egy tektonikus ábra – ebben a vonatkozásban nagyon hasonlóan Alfred Barr képletéhez – a beteljesült absztrakció felől értelmezi újra Cézanne árkádiái tájait. (Teljesen új látószöveget nyit meg Rozsgyesztyenszkij képe, ha Mark Rothko festményeire előrevetítve szemléljük, vagy ha az alcíme – *Űrhajó* – felől nézzük, s még akkor is, ha tudjuk, hogy ez volt az egyik utolsó alkotása, s ezt követően évtizedeken keresztül kiállítások tervezésével foglalkozott.)

A fentiekből is kiolvasható, hogy a kiállítás egyik kiemelt látószögének hátterét Cézanne és az orosz művészet összefüggése adja, s ez a magyar konnotációkhoz hasonlóan szorosan kapcsolódik a jelenhez. Nemcsak azért, mert Cézanne hatása a kelet-európai művészek és művészettörténészek látásmódjára ma is érzékelhető, hanem azért is, mert a hatás sok tekintetben visszafelé is meghatározza a Kelet és a Nyugat között futó kommunikáció sávszélességét. Cézanne művészete ebben a nézetben olyan közös felület, amely ma is alkalmas arra, hogy megvizsgálhassuk: min keresztül látunk, és mi az, amin keresztül ránk láthatnak.

A magyar látószög kézenfekvően és nagyobb terjedelemben van jelen a tárlatban, sok tekintetben azonban erősen lerövidítve. A külföldön kiteljesedett alkotók – Moholy-Nagy László, Huszár Vilmos és Péri László – háttére előtt a fókuszban Bortnyik Sándor áll, aki fiatalon több évet töltött ugyan külföldön, idomult a nyugati avantgárd – Cézanne-hoz ezer szálon kötődő – különböző formáihoz, de a húszas évek közepén visszatért Magyarországra, hogy nemzetközi perspektíváját itthon is

a látásmód részévé tegye. Az ötvenes évekre mindez inkább távoli múltnak tűnt már. Amikor 1957-ben a Nemzeti Szalonban megrendezték a *Konstruktív törekvések a XX. század magyar művészetében* című, a klasszikus avantgárdot óvatosan revidáló kiállítást – amelyet mottóként egy Cézanne- és egy Maillol-mű vezetett be –, Bortnyik nem volt része a tárlatnak, ellentétben a Nyolcakkal vagy Derkovitscsal. 1956 nyarán, hosszabb csend után Bortnyik a Kosuth Klubban mutatta be klasszikus festmény-parafrázisait, köztük egy szatirikus Rubens-Cézanne fürdőző jelenetet. „Képei páratlan világossággal és hitelességgel szemléltetik a marxista esztétika alapigazságait” – írta róla Artner Tivadar. A Nemzeti Szalon egy évvel későbbi kiállítását Aradi Nóra támadta meg hasonló alapokról, s ezzel szorult megint háttérbe a formalistának is bélyegzett Cézanne, hogy azután néhány évvel később a neoavantgárd fiatal képviselői kapcsolódjanak ismét hozzá. Mind az elkanyarodás Cézanne-től, mind a visszatérés hozzá, a jelenből – a kiállítás optikáján keresztül – nézve a 20. századi magyar művészettörténet alapjait érinti.

A tíz évvel ezelőtti Cézanne-kiállításról szóló kritikát azzal zártam, hogy a tárlat hosszú évtizedekre meghatározza majd a magyarországi Cézanne-recepciót. Most tulajdonképpen csupán megerősíteni kellene ezt a kijelentést, mint ahogy maga a tárlat is megerősítő jellegű. Valójában nemzetközi összefüggésben is ritkaság, hogy egy nagy múzeum időben egymáshoz ennyire közel rendezzen két kiállítást, középpontjában ugyanazzal a klasszikus nagysággal; a bevált művészettörténeti

gyakorlat szerint van Gogh után Cezanne, és utána Gauguin jött volna a sorban, így lett volna teljes az egyszerű kép a posztimpreszionizmus háromkirályáról. Gauguin így most hiányzik a sorból, de valójában ő a mostani tárlat egyik láthatatlan főszereplője. Neve már a Barr-féle listán is a második helyen látható, és Richard Schiff tanulmányában a hatásközvetítés vonatkozásában közvetlenül Cezanne mellett áll; ezek szerint rajta keresztül jutott el az esztétikai hagyomány Sérusier-n át Maurice Denis-hez, majd tovább. Ha merészen elszakadunk a művészet-történeti diagramoktól, akkor a kiállítás akár egy furcsa szemszögből, Gauguin elképzelt perspektívájából is szemlélhető: mintha egy időugrás segítségével a tárlat azt mutatná meg, hogyan lehetne elmagyarázni Gauguin-nek, mi történt az elmúlt csaknem százhusz évben Cezanne művészetével.

Az időjáték persze sokkal általánosabb és komolyabb gondolatokhoz vezethet vissza, mindenekelőtt ahhoz, hogy egy múzeum hogyan őrizheti meg – mintegy időkapszulában – a múltat, hogyan köteles a múlt tárgyait a jelenre vonatkoztatni, s ami még fontosabb, hogyan adja át ezzel a tudást a jövőnek. A mostani Cezanne-kiállítás ebből a szemszögből magát a tudás továbbításának útját mutatja fel – korántsem törekedve a teljességre, inkább lényegre törően – nemcsak a kiállítás szemléletmódjával, hanem annak szellemi és anyagi közegével. Hiszen a tudás áthagyományozásáról szól, ha

a saját gyűjteményből származó képekből kirajzolódik a Szépművészeti Múzeum belső (gyűjteményezési) története, vagy ha a belsőépítészet és a grafika (Batisz Miklós, illetve Farkas Anna gondos munkája) egy a világhoz néhány erős szálon keresztül még mindig kapcsolódó design-kultúra lenyomata is. De főként egy hatalmas tudásfeldolgozó és -továbbító szerkezet meglétét jelzi, hogy az intézmény (elsősorban a kurátor) – mivel komoly kreditet halmozott fel a múzeumi és tudományos kapcsolatokban – képes volt a pandémia idején lemondott kölcsönzéseket is pótolni, illetve a keletkezett réseket betömni. Még akkor is pozitív az összkép, ha a mostani Cezanne-kiállítás – bár talán még követheti egy-egy hasonlóan nagy vállalkozás – inkább tűnik egy korszak lezárásának, mint egy új korszak kezdetének. Korántsem vagyok ugyanis biztos benne, hogy az intézmény az elkövetkező években egy hasonló csúcspontot – akár a látószögek variálhatóságában testet öltő merészségben, akár az évtizedek alatt felhalmozott tudományos-muzeológiai kreditek szaporításában – meg tudna közelíteni. Most még adott egy állapot, amely sok szemszögből nézve szellemi elégedettségre adhat okot, de látszik, hogy ez inkább a múlt, mint a jövő képe.

Cezanne-től Malevicsig – Arkádiától az absztrakcióig. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban 2021. február 13-ig. Kurátor: **Geskó Judit**.

Ujjé a Ligetben?

Már karácsony előtt elkészült, január végén a közönségnek is megnyílt végre a múzeumi negyed első új épületeként a Magyar Zene Háza. Ez a „zenei beavató intézmény”, miként a Liget Projekt zárt körű sajtóbejárására kibocsátott közlemény titulálja. Mindkét elnevezés hosszú; az első megtévesztő is, az állami intézményeket egyszersem mind magyarnak/nemzetinek keresztelő gyakorlatból adódóan. Mivel nem csupán a magyar zenének lesz fóruma. A körülírás meg némiképp fennkölt. Kíváncsian várom, mire jut majd nyelvében a találékony magyar, amikor az ötödik osztályos énektanárnő bejelenti, hogy délután az osztállyal beavatásra megyünk az MZH-ba...

Az épület – szerencsénkre – kárpótol a fenti bagatellekért. Az eredendően a kontinens legnagyobb múzeumi fejlesztéseként beharangozott projekt öt épületének (néprajzi, építészeti és fotómúzeum, a Magyar Zene Háza és a Magyar Nemzeti Galéria) megtervezésére 2014 februárjában hirdettek jelíges, nyílt nemzetközi pályázatot. (Hasonló utoljára a millennium korában volt szokásban.) A rövid határidő (május vége) ellenére négyszázhetven pályamű érkezett, ezeket öt fontos szempontcsoport (építészeti minőség, intézményi funkciók, ökológiai lábnyom, környezeti illeszkedés, költségek) figyelembevételével harmincöt szakértő értékelte. A második fordulóba jutott tizenhét munkából a nyerteseket tizenegy tagú, nemzetközi zsűri választotta

ki. Elnöke hivatalból a miniszteri biztos Baán László volt; két társelnöke az amszterdami Rijksmuseum főigazgatója és a Pritzker Építészeti Díj¹ ügyvezető igazgatója, akik személyüknél és funkciójuknál fogva egyaránt garanciát jelentettek a választás minőségére. A testület munkájában több hazai szervezet (építőművész-szövetség, építészakadémiák, MMA, örökségvédelmi központ) képviselői, az országos és a budapesti főépítész mellett olyan nagy tekintélyű külföldi szakemberek vettek részt, mint a londoni School of Architecture professzora, a Financial Times építész-kritikusa, a Louvre korábbi főigazgatója, az UIA (Építészek Nemzetközi Szövetsége) küldöttje. Az eredményhirdetésre 2014 decemberében került sor. Az MNG esetében nem találtak megvalósításra alkalmas tervet, a többi pályázat nyertesait és díjazottjait a következő év elején a Design Terminalban kiállításon mutatták be – azzal, hogy hamarosan megkezdődnek és még az évtizedben lezárulnak az építkezések.

Több mint hét év telt el azóta, ami nagy idő, mint kiderül a folytatásból. A Néprajzi Múzeum ugyan épül, sőt hamarosan el is készül, de nem az eredeti nyertes, hanem egy második pályázaton győztes terv alapján. Ennél komolyabb változás, hogy az építészeti és a fotográfiai gyűjtemény időközben kihullott a projekt-

¹ Az építészet legjelentősebb nemzetközi elismerése, építészeti Nobel-díjnak is nevezik.

ből, ugyancsak kormányzati döntés következtében. A Nemzeti Galéria átmenetileg szintén lekerült a napirendről, noha a második pályázat már eredményesnek bizonyult. Ez esetben a politikai környezet változott meg alapvetően. A Ligetet mint közparkot létében fenyegető építkezések miatt ugyanis már 2016 tavaszán civil ellenállás kezdődött annak megakadályozására, hogy előkészítésképp kivágják a beteg, illetve gyökerestül elszállítsák az egészséges fákat. A mozgalom aktivistái hónapokon át sátoroztak a területen. Küzdelmük nem volt hiábavaló, mert a 2019. őszi önkormányzati választáson Karácsony Gergely lett Budapest főpolgármestere. Annak idején személyes megjelenésével egyértelműen kifejezte rokonszenvét az akcióval, és most bejelentette, hogy a főváros a továbbiakban nem járul hozzá a beruházás folytatásához. A kormány ezért kompromisszumra kényszerült; tudomásul kellett vennie, bár nem törődött bele, hogy csak a már megkezdett építkezések folytatódnak, újabbak nem kezdődnek. A Magyar Zene Házána sorsa innentől már többé-kevésbé zökkenőmentesen alakult, és nem pusztán a magyar zenekultúra nemzetközi presztízisének megkérdőjelezhetetlensége folytán.

A győztes Szou Fudzsimoto munkája könnyed, transzparens megjelenésével, a muzsika légiességét közvetítő organikus formavilágával eleve toronymagasan kiemelkedett a százhatvannyolc fős mezőnyből. A reprodukciókon elérhető további alkotások tanúsága szerint legfeljebb a második díjas belgrádi iroda, az ARCVS sok szempontból más elképzeléséről mondhatunk hasonló szé-

peket azzal a megszorítással, hogy látványként az összképe talán kevésbé különleges. A határidő miatt (a ház megnyitását eredetileg 2018-ra kalkulálták) a tervezésre vonatkozó szerződést az alkotó jelenlétében még 2015 júniusában aláírták. A késedelem egyik (alighanem kisebbik) oka a környezetvédők határozott fellépése volt. Ezért-e vagy más miatt, mindenesetre jó érzés látni, hogy a megmaradt és/vagy újratelepített fákat (nem egyet és nem kettőt) az építész belekomponálta művébe. A Hungexpo (a valahai BNV-irodák) roncsai helyére szánt ökonomikus telepítés hívja fel figyelmünket tervezőjének arra a nem kevésbé fontos érdemére is, hogy – sok más esettől eltérően – a kész épület lényegében hűségesen követi az eredeti látványtervet. Olvastam arról, hogy ennek a majdhogynem lebegő és szabálytalanul organikus, hanghullámra vagy lótoszvirág bibéjére emlékeztető konstrukciónak a megvalósítása műszakilag nem mindennapi kihívást jelent majd elsősorban statikai szempontból, valamint a kivitelezésben is – nem kis részben a magyar építőipar nem feltétlenül ideális állapotára, korántsem gazdag high-tech tapasztalataira tekintettel.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezem, hogy az emiatt szükségessé vált hosszú felkészülésben rejlik a beruházás elhúzódásának igazi magyarázata. Művészetkritikusként a műszaki paraméterek indoklásába nem bocsátkoznék; a bravúros technikai megoldásokat a végeredmény esztétikai vonatkozásaival illusztrálnám. Vékonyságukkal tüntető és ezért alig érzékelhetően kecses (a környező fákkal növendékerdőbe rendeződő)

acéloszlopokon nyugszik a tetőzet, amely nem lapos és nem zsindeyes, hanem húsosan plasztikus. Karéjos bemetszéseivel egyszermind olyan magától értetődő természetességgel hullámszik, mintha csak egy hatalmas gomba kalapja volna. A kívül fehér héjazat alul fekete belsejét törtarany színű csillagok hántolják. Az épületet körben üvegfalak határolják, belsejében egy képzeletbeli növény száráként jelenik meg a három szintet összekötő függesztett csigalépcső. Minden asszociáció dacára tökéletesen egyéni formateremtésről van itt szó. Ennek legnyilvánvalóbb jele az a kilencvenvalahány, különbözőképpen amorf keresztmetszetű fénykút, amelynek többsége a mennyezeten át úgy nyílik meg az ég felé, természetes fényt juttatva a belsejébe, hogy közben érdekes foltokat rajzol az ekként kalligrafált tetőre.

Néhány ilyen felülvilágító a föld alá ereszkedik – akármilyen látványosak is, nem pusztán szemünknek szóló látványelemek. A nagy méretű osztatlan ablakok révén a Magyar Zene Háza bensőséges atmoszférát áraszt. Csak nem azért, mert a kilencvennégy elemből álló, tizenkét méteres függönyfalnak köszönhetően a környező parkban érezhetjük magunkat bent is – a nagyteremből például egyenest a szomszédos tóra és azon át a Vajdahunyad várára látva. Akármilyen megejtően különleges, egyúttal értelmesen tagolt és jól funkcionáló épület ez, amelynek egymástól jól elkülönülő három szintje bár különböző, egyformán fontos feladat ellátására hivatott. Alul van a múzeum: az állandó zenetörténeti kiállítás, amolyan élményséta a múlt remekei között. A hangok világát két demonstrációs

helyiség mutatja be: a körpanorámás Hangdómban harminc hangszóró szolgáltat különleges akusztikus élményt, a másik teremben meg fülhallgatóval a fejünkön kirándulhatunk a természetben. A bejárat mögött, a földszinti fogadótérből nyílik a kétszáznyolcvan ülőhelyes nagy előadóterem; a ruhatár oldalában van egy nagyjából harmada méretű is – nyilván kisebb vagy experimentális koncertekre lesz használható. Az emelet az oktatás színtere a csoportos foglalkozásoknak helyet adó termekkel és könyvtárral. Mindezen felül étterem és teraszos kávézó fogadja a Városligetből kávéra-üdítőre betérve inkább csak felfrissülni vágyókat. Nyáron jó időben szabadtéri előadásra is van mód a (mesterséges?) domboldalban létesített mini amfiteátrum jóvoltából. Magam még egy kisebb zenei könyvesboltot is el tudnék képzelni ebben az együttesben; az általam jobban ismert múzeumok analógiájára, amelyek művelődési házként működnek, közösségi kulturális intézmények azokban az országokban, ahol az ilyesmit fontosnak tartják, és pénzt is áldoznak rá – a szó igazi értelmében.

Történetesen a mi kormányzatunk sem volt szűkmarkú: eredetileg tizenhét és fél milliárdot szántak a házra, az összeg végül huszonháromra emelkedett. Nem kis pénz ez: az iparművészeti egyetem legalább négy, külön-külön is nagyobb tömböt magába foglaló komplexuma készült hasonló nagyságrendű költségvetéssel. A ház urbanisztikai és esztétikai vonatkozásaira koncentrálna legfeljebb azokra a ma még egyáltalán nem általános műszaki vonatkozásokra érdemes nekünk itt külön is kitérni, amelyek nyilván-

valóan szerepet játszanak az eredetileg is igencsak nagy kaliberűnek szánt beruházás további drágulásában. Ilyenek az egyedileg gyártott acélidomok és a végül Németországban készült üvegtáblák – márpedig mindkettőnek döntő része van az épület összképében. Említhetjük továbbá az ökológiai szempontból üdvözlendő megoldásokat, amilyenek a száz méter mélyre süllyesztett talajszondák, amelyek a fűtést támogatják; miközben abból nem lett semmi, hogy a helyiségek szellőztetése részben természetes légáramlással történik, és a víz melegítésére majd napkollektorok szolgálnak. Ám van valami, ami talán még a fentieknél is előbbre való egy zenei központban, s ez a tökéletes hangzás. Mivel az akusztika fokozott kihívás a sima üvegfelületek között, szorosan együttműködtek – a kezdetektől egészen a helyszíni tesztelésig – egy ugyancsak japán céggel, a maga nemében éllovas Nagata Acousticsszal.

Hogy a tervező is hasonlóan kiemelkedő egyéniség-e, nem merném állítani. Ha világnagyság japán építész, akkor Tadao Ando, Tojo Ito vagy Sigeru Ban jut először eszembe – valamennyien Pritzker-díjasok és persze jóval (egy vagy két nemzedékkel) idősebbek, mint Szou Fudzsimoto. Aki mindazonáltal vitathatatlan tehetség és ötletgazdag látványtervei alapján mondhatjuk) színes-virtuóz egyéniség; a méltán nevezetes japán iskola jeles képviselője. Amiképpen a Magyar Zene Háza is, amely magától értetődő attraktivitásával joggal keltett azonnal megkülönböztetett figyelmet a nemzetközi szcénában. Vele Budapest – több nagyágyú elvetélt kísérletei után – világszínvonalú objektummal gazdagodott. Minden

bizonytal büszkék lehetnek – lesznek – rá utódaink is. Az örömünk azonban ettől még korántsem maradéktalan. A pavilon helye miatt. A Városliget – Budapest százhektáros közparkja – a település folyamatos terjeszkedése folytán ma már a város központjában terül el. Beépítés helyett inkább helyreállításra szorult volna. Miként maguk a fejlesztők is tisztában vannak vele; a nem túl nagy zöldfelület (nagyjából háromezer négyzetméter) elfoglalására ugyanis nem adekvát az a védekezésként is értelmezhető indoklás, hogy hétezer négyzetméternyi parkot viszont visszacapott a publikum. (Mert azt a múzeumi negyed nélkül, nagyságrendekkel kevesebb pénzből is rekultiválni lehetett volna.) Noha más természetű gond, ugyancsak nem mellékes körülmény, hogy a Magyar Zene Háza legkönynyebben autóval megközelíthető. Mélygarázs viszonylag közel, de hogy jönnek majd ide az óvodások-kisiskolások? Nem lett volna jobb helye már csak ezért is valamelyik rozsdáövezet tömegközlekedéssel behálózott szegmensében? Miként a káprázatos Elbphilharmonie (a vitathatatlanul világhírű Herzog & de Meuron műve) példázza, amely a hamburgi kikötő raktárnegyedében létesült. Oda ugyancsak Nagatáék csinálták az akusztikát. S akad ennél jóval közelebbi jó példa is: Kőbányán, a megvalósítás alatt álló Közlekedési Múzeum. Innen alig néhány kilométerre.

Senki se bocsásson meg helyette!

Borostyánkoszorú
a megvesztegethetlen Setét Jenő sírjára

(Duka Andreának szeretettel)

Nálunk a nyilvánvalót sokszor és hangosan el kell mondani, csakis azért, hogy nehezebb legyen tagadni: a roma–magyar együvé tartozás hőseinek természetesen helyük van a nemzeti panteonban. Furmann Imre és például Puczi Béla mellé – emléke fölemeléséért annyit küzdött – most tragikus hirtelenséggel oda kerül Setét Jenő alakja is. Jó magasra, remélem. Setét Jenő teljes élete, minden nyilvános mozdulata közügyről a romák és magyarok, mindannyiunk nagy közös ügyéről szólt. Noha következetesen kikérte magának, hogy politikusnak nevezzék, valójában a szó eredeti értelmében politikus volt, aki a tiltakozás gesztusával messziről elkerülte a politika sarát, és hányni tudott a bármilyen oldali politikusok körül hízelegve ólálkodóktól. Setét Jenőnek soha nem volt ára, a nevéhez illő első minőségjelző, hogy megvesztegethetetlen. Azon belül pedig nem a doktriner Robespierre típusa szerinti, hanem inkább a Deák Ferenc-es kedélyes, minden ellenérvet meghallgató, de az elveiből kimozdíthatatlan nyugalom jellemezte.

Több mint húsz éve van annak, hogy az egyik álmos délutánon kedves ismerősöm azzal hívott fel – akkor Jenő nevét már ismertem

–, hogy be akar bennünket mutatni egymásnak, ami azért is nagyon fontos, mert szerinte ez a Setét Jenő nevű fiatalember lesz a magyar Martin Luther King. Ültünk akkor a konyhaasztal körül hármásban. Kerestük a hangot. A jóslat azután színről színre valóra vált, de persze a magyar forgatókönyv szerint, tehát azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy noha Setét Jenő tevékeny élete során nagy dolgokat tett, és voltak fantasztikus és bátor, megvalósuló álmai, álmorészletei, és neki is volt egyetlen álma, de a magyar ugaron az évig nyúló gizgazban őt is vad indák gyűrűzték körül; ahogy mások, ő sem lehetett a szabadság prófétája, nem vezethette övéit, és nem érhetett el a győzelemig. Ezt azok a váltótársak érik majd el, akik most lehanyagló kezéből átveszik az általa hordozott ólomnehéz váltóbotot. Többen már most féltik, szerintem feleslegesen, Setét Jenő emlékét a kisajátítástól. Nyilván akadnak, akik, mint rendszeren, most éppen a gyász hullámára felkapaszkodva akarják magukat megmutatni, de a hullám hetek alatt elcsendesül, a dolgok helyükre kerülnek. Setét Jenő minden gesztusa pedig annyira félreérthetetlen, annyira szabad, olyan radikális, hogy hatalmi célokra használha-

atlan. Tudom persze, látni fogunk ilyet, mégis megnézem én magamnak azt a magyar politikust, aki Setét Jenő nevével az ajkán hazudik.

1972-ben Sárospatakon született, szorgalmas, törekvő családjának, főleg édesanyjának köszönhetően nem a cigánytelepen, hanem központi fűtéses, fürdőszobás panellakás kényelmében nőtt fel. Édesanyja küzdelme eredményeképpen nemszegregált iskolában tanulhatott. Így lehetett szobafestő szakmunkás. Hasonló természetes büszkeséggel viselte ezt, ahogy a Nobel-díjas Lech Wałęsa a maga villanszerelőségét. Mégis azazal a különbséggel, hogy a mélyebbről induló Jenő szó szerint holtig tanult, (történetesen éppen nagylánya mellé) ült be már őszülő fejjel a felsőfokú végzettségért az iskolapadba. Élete utolsó heteiben nappal jogvédőként, éjszakánként szorgalmasan magoló diákként küzdött a diplomáért. Szerintem, ha maradt volna erre ideje, a legtisztább eljárásban a doktori címet is megszerezte volna részben tudásszomjából, részben az olthatatlan bizonyítási vágy által hajtva, csak azért, hogy a neve előtti doktort aztán soha ne használja.

Példás szorgalommal dolgozott folyamatosan a tájékozottságért, tudta, ő soha nem bizonyulhat kevesebbnek, mint versenytársai, amikor lehetett olvasott, figyelt. Az iskolás oktatás hiányával megküzdött, események, nevek, évszámok füzérét a fejében újból és újból össze kellett rendeznie. Mindezt, olykor heroikus erőfeszítéssel, de mindig megoldotta, nyilvánosan tudtommal soha nem bakizott.

Elképzelni sem könnyű, mit dolgozott azért, hogy egyetlen délutánon, séróból előrántott történelmi

és fogalmi utalásokkal, a számára életfontosságú televíziós vitában felülmúlja a Jobbikkal akkor induló választási együttműködést erősen pártoló, mérgében már kiabáló Heller Ágnessel, a rengeteg könyves, világhírű filozófust, kiváló debattert. Hibátlan logikával bizonyította Hellerrel és Balóval szemben 2018 januárjában, hogy a rasszista múltú és kétes jelenű Jobbikkal a korlátozott választási együttműködés végeredménye koalíciós együttműködés lesz.¹

Semmit nem kapott és nem is fogadott el az élettől ingyen, de morális javaihoz, személyes tartozikövetel egyenlegéhez viszont senki, legjobb barátai sem férhettek soha hozzá. Többször elmondta kettesben is, borozgatás közben is, hogy „Senki ne bocsásson meg a mi nevünkben!” Milyen súlya lehet egyetlen mondatnak! Neki az én szememben akkor is életműve lenne, ha csak ezt az egyetlen mondatot mondta volna. Újpaternalista világunkban alig van ennél pontosabb, fontosabb mondat.

Meggyőződésem szerint a magyar demokrácia legfontosabb tartalékát a hazai roma közösségek jelentik. Jenő a nemzetet romboló tudatlan rasszisták ellenében volt a magyar haza hű fia, roma öntudatú magyar politikus. Mint mondta: „Abban sziklaszilárdan hiszek, hogy mindaz, amit a roma mozgalom el akar érni, az Magyarország javát szolgálja.” Igen. Minden elnyomott kisebbségnek joga van a kulturális és politikai elkülönülésre és a kiválásra. Setét Jenő, akárcsak a roma közélet

¹ 2018. január 11. *Magyarul Balóval*, A Jobbik dilemma (RTL Klub).

előtte járó nagyjai, egyénileg és közösségük helyzetéről szólva, a politikai radikalizmust elutasítva, igaz, jórészt elfordított fejeknek, behunyt szemeknek, süket füleknek, egész életében a szabadság, a jogosultságok, a hazaszeretetet nyelvét beszélte. A körülötte lévők mindannyian ragaszkodnak magyarságukhoz. Idetartoznak akkor is, ha mi, nem romák ezt nem fogadjuk el. Setét Jenő politikai öntudatának célja a vasárnapi és a hétköznapi rasszizmusnak nem legyőzése, mert az lehetetlen, hanem margóra szorítása, amely után végre a kulturális sokszínűség gazdagságában, a nem konfliktusmentes harmóniában és szomorúságban, örömben élhetnénk ahogy lehet, ameddig lehet.

Nem olyan régen alakult úgy az életünk, hogy a sokéves barátságos, tiszteletteljes kapcsolatot személyes barátságra váltsuk.

Volt benne valami cigányos kevélység – Velem senki nem packázhat! –, szeretetreméltóság, ahogy megígérte, hogy jön, de nem jött, hívott, lemondta, majd mégis beállított, ám fél nappal korábban, fülíg érő mosollyal. Az időpontokra korlátozott linkségekre hajlamos ember egyebekben kőszikla volt, amelyre – persze nem a magyar futóhomokon – egyházat, várost, országot, bármit lehet építeni.

Mondom, alig van nehezebb vállalás, mint cigányként hazaszeretettel eltelt magyarnak lenni. Neki ez is

ment. Úgy lépett be bárhova, vagy fel a pódiumra, hogy lám, nézzetek ide, nem akárki érkezett meg. Ha beszélni kezdett, csend lett.

Többször gondoltam arra, hogy a megszelídült országban egyszer a szegények ombudsmanja, de, miért ne, a köztársaság elnöke is lehetne Setét Jenő. Persze ez nem időszerű mostanában, véltem, de – biztattam magam – ő még most csak ötven, a haza meg majd jó irányban változik.

Az ellenzéki kompromisszum ma arról szól, hogy a Jobbik elfogadott teljes jogú demokratikus párt, azzal a feltétellel, hogy felhagyott a rasszista uszítással. Nem könnyű szívvel, noha keveslem, ezt én is tolerálom. Setét Jenő nem fogadja el, és szerintem teljes joggal állítja, hogy sem Heller, sem Majtényi, sem Márki-Zay, sem Karácsony, sem senki a kerek világon helyette és roma testvérei helyett nem bocsáthat meg. Nem bocsáthat meg az ő fizikai megsemmisítésére törekvőknek, a romákat gyilkolók pszichikai bűnsegédeknek, a Magyar Gárda félelemkeltőinek, a miskolci számozott utcák lakói elűzőinek.

Noha azt hiszem, nincs túlvilág, azt biztosan tudom, hogy Setét Jenő Brada továbbra is várja az őszinte megbánást tanúsító nyilvános bocsánatkérést. Azt a felszabadító hatású egyetlen mondatot.

Mert ne feledjük, senki nem bocsáthat meg helyette.